

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

1/2013

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
2013

Obsah

■ EDITORIAL	
Bohuslav Šalanda	5–8
■ STUDIE	
Social History and Historical Sociology*	
Wolfgang Knöbl	9–32
Stalinova verze marxismu jako jeho „ortodoxní“ model. Dějiny VKS(b) po pětasedmdesáti letech: kapitola z historické sociologie	
Miloslav Petrušek	33–54
The Philadelphia Negro – zapomenutý počátek sociologie ve Spojených státech amerických*	
Hynek Jeřábek	55–73
Cestovní ruch a česká společnost na přelomu 19. a 20. století	
Jan Štemberk	75–88
Div a zázrak v mayských poutích do Esquipulas	
Jan Kapusta	89–102
■ INSPIRACE	103
Petruskova esejistika	
Helena Kubátová	103–104
Kulturní odkaz Miloslava Petruska	
Miroslav Paulíček	105–106
■ RECENZE	
Miroslav Kouba, Dagmar Magincová, Ivo Říha (eds.): <i>Kontexty propagandy</i> (Michal Kotík)	107–108
Karel Černý: <i>Svět politického islámu. Politické probuzení Blízkého východu</i> (Jan Kalenda)	109–112
Horst de la Croix: <i>Military Considerations in City Planning: Fortifications</i> (Petr Wohlmuth)	112–113
Marek Jakoubek: <i>Vojvodovo. Etnologie krajanské obce v Bulharsku</i> (Petr Komžík)	113–115

■ ZPRÁVY

Konference Aktuální problémy volného času a cestovního ruchu – 20. 9. 2012
(Alexander Fazik)

117–119

Výroční setkání Centra vizuální historie Malach – 28. 1. 2013 (Jakub Mlynář)

119–120

Jak praví teorie znalí literární vědci, každý text začíná incipitem. Tím naším budiž konstatování, že časopis *Historická sociologie* vstupuje do nového ročníku své existence. Každé odevzdání rukopisu do sazby přináší značnou úlevu, neboť se zase jednou podařilo perfekcionalisticky přečíst „cizí“ texty, dát jim náležitou fazónu a vůbec zvládnout všechny redakční procedury a osvětlit mnohá potemnělá zákoutí. Zatím se nedá s jistotou říci, že by v pátém roce časopisu nastal masivní převis příspěvků, nicméně zájem o publikování v našem periodiku se postupně zvyšuje. Máme zkrátka to štěstí či privilegium, že je stále z čeho vybírat.

Doufejme tedy, že naznačený interes přispět k dobrému dílu začne ještě více vzrůstat po příznivé zprávě, že se po delším čase pro odborné tiskoviny otevřela databáze Rady vlády pro vědu a výzkum. Konkrétně se jedná o seznam neimpaktovaných časopisů, do něhož jsme ihned přihlásili také naši *Historickou sociologii*. Podle slibu vysokého vládního úřadu by měl proces schvalování proběhnout tentokrát dosti svižně. Tolik k jedné z horkých aktualit, jež se nás bezprostředně dotýkají.

Objektivně řečeno časopis *Historická sociologie* nestačí a nemůže ani stačit reagovat na veškeré aktuální dění v oboru i mimo něj, natož přinášet jen samé novinky. Vždy se poněkud dostává do závěsu za proběhlými událostmi, což na druhé straně může být jeho výhodou: události lze zhodnotit z odstupu a akcentovat jejich následný vliv a další vyzarování. Zároveň v záplavě vědeckých informací, knižních a časopiseckých publikací narůstá potřeba se určitým způsobem orientovat a vytvořit si platformu či referenční rámec pro jejich filtrování a ustálení.

Tento operační rámec se projevuje taktéž sestavováním žebříčků nejvýznamnějších knih, jež ovlivňovaly a ovlivňují lidstvo v průběhu dějin, přičemž vybrané tituly leckdy vyjadřují autentickou nebo zhoubnou touhu po lepší existenci, po životě nabízejícím širší možnosti. V této souvislosti lze rovněž uvést množství proslulých příruček o sebezdokonalení a vůdcovství, mezi nimiž kupříkladu vynikají neustále uváděné a dnes již klasické svazky *Jak získávat přátele a působit na lidi* (Dale Carnegie), respektive *Myšlením k bohatství* (Napoleon Hill). Ovšem ze všech těchto zásadních knih většinou nakonec vznikne dosti nesourodý seznam. K charakteristice podobných seznamů „posilujícího“ čtiva pak patří též okolnosti vzniku působivých knih různých žánrů, včetně traktátů, reportáží, sešitů a deníků, například přímo z kriminálu. S dosazením příslušných jmen nebude mít zkušený čtenář žádné potíže. Jistě proto nezapomene ani na kanonické knihy totalitních režimů, například na Leninův spis *Co dělat?* nebo neblaze proslulé *Dějiny VKS(b)*.

V této souvislosti stojí v nejnovějším čísle *Historické sociologie* za pozornost zásadní text Miloslava Petruska *Stalinova verze marxismu a jeho ortodoxní model. Dějiny VKS(b) po pětasedmdesáti letech: kapitola z historické sociologie*, jenž byl našemu periodik předán

a k tisku uvolněn Alenou Miltovou. Zároveň si dovoluujeme zde ocitovat pozoruhodný úryvek z Petruskovy e-mailové korespondence s editorem Historické sociologie, který pochází ze dne 9. 8. 2012: „Mám opravdu texty dva – (když ten původní opravdu funkčně rozdělím): 1) Dějiny VKS(b) – přesný název vymyslím – je to opravdu historická sociologie o nejlživějších dějinách ... a je to v širším kontextu zápasu Stalin – Bucharin etc. 2) Z toho mohu vyjmout část (ta ten text zbytečně nadouvala) – Kanonické knihy totalitních režimů (Mýtus 20. století, Mein Kampf, Co dělat?, Dějiny aj.) – literární rekonstrukce reálných dějin a současně aktivistické texty, které „dělaly dějiny““.

Ostatně Miloslav Petrusěk svými texty často tvořil a ve své poslední studii podával svou verzi sociologie literatury, která v široké škále jeho zájmů dlouhodobě představovala jednu z jeho hlavních vědeckých oblastí. Jestliže se vědomě dopustíme určitého zjednodušení, lze obecně konstatovat, že se časem může také díky Petruskovu úsilí ustavit historická sociologie textů, kterou by mohli svými (literárně) teoretickými a sociologickými díly zaštitit či podpořit ještě například René Girard, Pierre Bourdieu, Erich Auerbach, Ernest Robert Curtius a další.

Připomeňme další důležitou událost uplynulého času, tentokrát z oblasti symbolické vědecké agendy: máme na mysli předání nadační Ceny VIZE 97 in memoriam Miloslavu Petruskovi, a to dne 5. 10. 2012 v sále Pražské křižovatky. Při této příležitosti se konala dopolední panelová diskuse, mimochodem výborně moderovaná Markem Skovajsou. Se svými výstižnými příspěvky na ní vystoupili hlavně Jóhann Páll Árnason, Martin Bútor, Miloš Havelka, Helena Kubátová, Petr Lupač a Miroslav Paulíček. Rozprava zachytila podstatné momenty rozsáhlého díla profesora Petruska a zaznamenala v tomto směru pozoruhodný úspěch. Odpoledne pak slavnostní ceremoniál pokračoval předáním pamětního diplomu a berly sv. Vojtěcha z rukou Dagmar Havlové Janu Holubovi, vnukovi oceněného laureáta, jenž přečetl mimo jiné útešný úryvek z Petruskovy knihy *Společnosti pozdní doby*, pojmenovaný „V bábelské knihovně Jorgeho Luise Borghese“.

Z uvedeného rovněž vyplývá, že první číslo Historické sociologie roku 2013 věnujeme právě vědeckému odkazu Miloslava Petruska. Zároveň v časopisecké rubrice Inspirace coby vzpomínka zaznívají dva příspěvky, jež byly proneseny v rámci uvedené panelové diskuse: *Petruskova esejistika* (Helena Kubátová) a *Kulturní odkaz Miloslava Petruska* (Miroslav Paulíček). Hodí se dodat, že v příštím čísle našeho periodika se ještě vrátíme recenzí ke knize Petruskových textů, nazvané *Společnost a kultura. Sociologické úvahy a eseje* (2012).

Vratme se však nyní k dalšímu obsahu přítomného čísla. Do našeho časopisu se cílevědomě snažíme zařazovat programové stati postihující různé perspektivy historické sociologie. Provedme menší rekapitulaci: telegraficky a alfabetycky řečeno, do minulých svazků Historické sociologie ze zahraničních badatelů přispěli hlavně Zygmunt Bauman, Gerard Delanty, Thomas Luckman, Hans-Heinrich Nolte, Steven Mennell, Willfried Spohn a Jerzy Szacki. V novém čísle se lze seznámit se vstupní studií Wolfganga Knöbla *Social History and Historical Sociology*. Právě tento sociální teoretik z univerzity v Göttingen si zvolil oblast historické sociologie za předmět svého výzkumu, a to včetně komparativní makrosociologie a politologie. Dále uznávaný teoretik dějin sociologických výzkumů Hynek Jeřábek ve své důkladné stati připomíná pozapomenutý počátek empirické sociologie na přelomu 19. a 20. století ve Spojených státech, jak je personifikován Afroameričanem Williamem Edwardem Burghardtem Du Boisem.

Naším redakčním zájmem není prezentovat jen sofistikované teoretické problémy, které hýbou sociálními historickými vědami, popřípadě vstupují mezi mocné dějinné proudy. Do ohniska naší pozornosti se tak dostávají rovněž sociální segmenty v rámci zdánlivě banální každodennosti a volnočasových aktivit (zejména hry a sport). Jinak řečeno, zaměřujeme se také na zkušenostní a hlavně zážitkovou sféru. Tak například turismus již leckde nepatří k marginálním sociokulturním fenoménům, ale tvoří analogii k jiným superstrukturním expresivním formám. Ostatně s prototypy a analogiemi turismu se setkáváme již v preindustriálních společnostech. Nedá se přitom jednoznačně říci, že by kupříkladu poutnictví bylo volnočasovou aktivitou, tou být jistě může, ale také nemusí. Přikláníme se proto k tvrzení, že poutník je polovičním turistou, a naopak turista je polovičním poutníkem. Zároveň lze turistiku pokládat za varietu cestování a druh konsumpce. Každopádně turismus představuje integrální součást moderních společností. Již dávno se stal regulérním předmětem výzkumu různých sociálních historických věd, přičemž se v rámci takového zkoumání uplatňuje rovněž interdisciplinární přístup. Tento sociokulturní segment přiřazujeme taktéž k fenoménu mobility, jiní badatelé ovšem nasazují podstatně těžší kalibr „komodity pro konsumpci“ apod.

V souvislosti s historickou sociologií turismu si připomeňme jednu výraznou osobnost minulosti, Jiřího Gutha-Jarkovského (1861–1943), nadšeného propagátora sportu, turismu a etikety. Tak například lze pro srovnání i dnes použít jeho pozoruhodnou publikaci *Za horama pyrenejskýma. Črty turistické a causerie z cest* (Praha: Ed. Grégr 1900). Uvedenou knihu totiž prostupuje svého druhu participativní pozorování. Tak jedna z autorových prvních zastávek na cestě do Pyrenejí platila poutnímu místu v Lourdech: „Nejsem z poutníků a přicházím jen jako turista podívat se na místa, o nichž mnoho se mluví, píše a přemýšlí. A jsem zde jenom na krátkou chvíli, od rána do večera, tak že ani nevybírám z množství hotelů a z četných nabídek kočí, expresů a fiakristů i sluhů všelijakých. Teprve v srpnu, kolem 20., valí se sem ohromné zástupy dvacíti až třiceti tisíc zbožných a nemocných, plných naděje a doufání, plných víry v nadpozemské síly a mocnosti, v Pannu Marii, boží matičku. Viz Zolovy Lourdy, ve kterých najdeš o nich mnoho zajímavých a úchvatných stránek.“ Upřesněme ještě, že Jiří Guth se na cestu vypravil se znalostí stejnojmenného románu spisovatele Émila Zoly a článku *The Faith-Healing* psychiatra Jeana-Martina Charcota z roku 1893, napsaného pro *The New Review*. Mimořádně – Guthovu poučenou úvahu o zázraku v „pouhém“ cestopisu lze patrně považovat za bernou minci i z odborného hlediska.

Než dosti, nepíšeme tu přece vědecké pojednání o turismu a poutnictví, nýbrž vstupní úvahu či editorial k jednomu ze svazků časopisu *Historická sociologie*. Proto ve výše zmíněné oblasti raději odkážeme na další studie zasazené do obsahové struktury tohoto periodika, konkrétně stať z pera historika Jana Štemberka *Cestovní ruch a česká společnost na přelomu 19. a 20. století*, respektive etnologa Jana Kapusty *Div a zázrak v mayských poutích do Esquipulas*. Rozhodně stojí za to si je podrobně pročíst a udělat si tak relevantní představu nejen o specifických sociálních procesech a vzorcích lidského chování.

Každý vědecký časopis zahrnuje vedle ambiciózních badatelských textů i drobnější žánry, mezi něž patří především rubriky recenzí a zpráv. Tyto záležitosti rozhodně ani my nezanedbáváme, vyskytují se tedy rovněž v tomto čísle. Nejsme však zcela spokojeni, že v tomto žánrovém kontextu trvale absentují další z menších literárních forem, například glosy, sloupky, fejetony, eseje, personalia, rozhovory apod. Specialistou nad jiné povolaným

byl ostatně v této sféře sociolog Miloslav Petrusek, který uvedené formy považoval za rovnocenné a stejně hodnotné jako rozsáhlé empirické analýzy, velké sociologické traktáty apod. Samozřejmě v tomto směru nebyl zcela osamocený, stejně si počínal třeba historik Dušan Třeštík, jenž může sloužit coby další výrazný příklad.

Proto na závěr přispěchejme s formulací výzvy pro přispěvatele periodika *Historická sociologie*, aby neváhali předkládat k publikaci nejenom standardní pojednání, nýbrž i lehčí Múzu v podobě kratších úvah. Mimo jiné může být každý svazek našeho časopisu tímto způsobem „čitelnější“, přesněji řečeno ještě více „ke čtení“. Doufejme ale, že už přítomné číslo čtenáře minimálně zaujme, přičemž ani v takovém případě se neodvažujeme zadout vítězné fanfáry. Nadále toto všechno vyslovujeme s patřičnou úctou a setrvalou pokorou.

Bohuslav Šalanda

Social History and Historical Sociology*

WOLFGANG KNÖBL**

Sociální historie a historická sociologie

Abstract: This paper deals with exchanges and misunderstandings between the German school of social history (most prominently represented by scholars from the University of Bielefeld (such as Hans-Ulrich Wehler) and Anglo-American trends in historical sociology (exemplified by the works of Barrington Moore, Theda Skocpol and Michael Mann). The social historians tended to dismiss historical sociology as too dependent on modernization theory, without taking into account the critique of that tradition by authors who brought processes of state formation and revolutionary change into the debate. On the other side, mainstream historical sociology worked with assumptions that limited its ability to change the terms and directions of sociological discourse, and to assimilate lessons from history. Among these inbuilt biases, organizational realism and materialism – particularly pronounced in the work of Michael Mann – stand out as particularly important. The paper closes with arguments in favour of bringing more history into historical sociology, with particular emphasis on three sets of problems. There is a need for more historical approaches to differentiation, less dependent on functionalist premises than the hitherto prevalent paradigm. A more explicit thematization of temporality in history and society would, among other things, help to clarify issues linked to the notion of path dependency. Finally, a reconsideration of the models and types of explanation in historical sociology would place more emphasis on their interpretive dimension.

Keywords: historical sociology, social history, modernization theory, differentiation, path dependency, explanation

“Although [*Barrington Moore’s Social Origins of Dictatorship and Democracy*; W. K.] convincingly challenged the unreconstructed Marxist conception of industrial capitalism as the only decisive factor, and although its comparative perspective was certainly fascinating, the explanatory variable for political modernization was too narrowly conceptualized to be convincing for a longer time-period. This interpretation was finally discredited by the theoretically and empirically abstruse narrowing of Moore’s approach in Theda Skocpol’s *States and Social Revolutions*.” These were the words used more than a decade ago by Hans-Ulrich Wehler [2000: 231, trans. W. K.], doyen of social history in Germany, in order to characterize the pioneering work of two central figures of modern Anglo-American historical sociology. And they made obvious – perhaps in a different way than intended by him – that the relationship between (German) social history and historical sociology was never a friendly one, but actually one full of misunderstandings.

Before coming back to that point, let me clarify the title of this essay and explain my intentions. Firstly, it is almost impossible to define social history or historical sociology as such. When I deal here with these two sub-disciplines, I must necessarily remain selective;

* This text is based on a lecture given on the occasion of a meeting of the “Arbeitskreis moderne Sozialgeschichte” in Bochum, Germany, in April 2011.

** Wolfgang Knöbl, Institut für Sociologie, Georg-August-Universität Göttingen, Platz der Göttinger Sieben 3, 37073 Göttingen, Germany. E-mail: wknöbl@gwdg.de

I simply cannot do justice to all representatives of these two rather broad historiographical and sociological currents. Secondly, the following discussion is biased insofar as I take the perspective of historical sociology and general sociology. So my view of social history is probably more critical than it would be if I had looked from the other side, namely from the perspective of social history. Having stated this, however, it should become quite obvious later on that praising general and historical sociology and bashing social history is not my aim. Thirdly, I do not intend to compete with Jürgen Osterhammel who several years ago published an enormously rich article which carries more or less the same title as my essay (2006).¹ In this text, published in German, Osterhammel made many good points so that I can hardly find anything in his arguments that I would like to criticize, especially because in the fields of social history and historical sociology little has been published since then that would require a radical rewriting of Osterhammel's account. In order to pursue a somewhat independent reasoning I therefore must take a different road than the one chosen by Osterhammel.

This brings me to a short outline of the general direction of my essay. After having analyzed the difficulties that prevented early German social history from understanding the theoretically innovative aspects of historical sociology (I), I will focus on shortcomings and problems of historical sociology that have come to the fore in the last two decades and that have turned out to be rather similar to the ones social history had faced a couple of years earlier (II). Finally, I will discuss how current attempts to get out of these dead ends are to be judged, i.e. whether currently suggested theoretical moves are really promising (III).

I.

Wehler's reference to the works of Barrington Moore and Theda Skocpol, quoted above, will help me to structure the first part of my paper since it really highlights many of the hidden difficulties German social historians (but probably not only German ones) had in understanding the works of these two outstanding figures of Anglo-American historical sociology and their students. At the same time a focus on Moore's oeuvre will be the starting point of the second part of my paper, which will describe historical sociology's misunderstanding of its own project.

Wehler's claim that Moore's *Social Origins* was too narrowly conceptualized will not be addressed here although it is certainly interesting that – as Chris Lorenz has correctly pointed out [2004: 122] – Wehler himself, at least with respect to his book on the The German Empire, 1871–1918, used some of Moore's central theses to back his forceful defence of a German “Sonderweg” (exceptionalism) [Wehler 1985 (1973)]. But Wehler's quote is from the year 2000, The German Empire was written long before that, and in the meantime Wehler probably changed his theoretical position anyway. So it might really not be worth discussing this point here. It is more interesting to ask in which way German social historians in general referred to Barrington Moore and his oeuvre. And here at least three points are important insofar as they illuminate why the relationship between social history and historical sociology never was an entirely happy one – but also why the relationship of

¹ The topic has already been tackled by a considerable number of interpreters, cf. Skocpol [1987] or Spohn [1989].

historical sociology to its own potentials and promises had become increasingly problematic (this will be discussed in the next section).

1. It is striking that even in the year 2000 Wehler, without much ado (but here he is not alone), labels Barrington Moore a kind of modernization theorist. Of course, Wehler refers to rather different types of “modernization theory”, and he knows quite well the differences between Parsons, Bendix, Gerschenkron, North, and Moore. But he finds it altogether enormously difficult to imagine that anyone (apart from famous exceptions, of course) could be outside of the modernization paradigm at all, so that he even characterizes Marx as a representative of a “special kind of an optimistic, progressive, Eurocentric modernization theory” [Wehler 2000: 217]. Now, one simply cannot deny that glimpses of Enlightenment thought are to be found in many theoretical approaches of the social sciences; but this alone is certainly no justification for labelling all of them “modernization theories”. Ignoring this fact had already led to paradoxical consequences in Wehler’s own oeuvre: In one of his early theoretical books, in his *Modernisierungstheorie und Geschichte* (1975), modernization theory was at the same time devastatingly criticized and – if it could only be somehow revised – declared a useful paradigm [Wehler 1975]. This obviously has not changed since then! And that is the reason why Wehler cannot or will not see that historical sociology as developed by many students and admirers of Barrington Moore was basically a fundamental critique of modernization theory. While Seymour Martin Lipset, Reinhard Bendix, and Shmuel Eisenstadt, representatives of the later so-called “first wave”² of historical sociology, actually saw themselves as somewhat heterodox modernization theorists – Lipset probably more than Bendix and especially Eisenstadt –, this is certainly not true with respect to Moore and his followers. They simply revolted against the historical amnesia of “grand theories”. As Theda Skocpol put it, in their intellectual circle it had been all about massively reformulating “traditional macro-sociological ideas about the structures and processes of social change” [1987: 19ff.], which meant that one had to criticize Marxism, but also the “impersonal universals of functionalist modernization theory” [1987: 20].³ In this respect it seems to me that Wehler’s view of historical sociology was and is overly restricted since he failed and still fails to recognize its innovative momentum by subsuming far too much of it under modified versions of modernization theory.

2. Wehler certainly was not the only one who had enormous difficulties in understanding adequately the work of Barrington Moore; and here Moore’s later works come into play. Symptomatic was the reception of his next major book, namely *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt* published in 1978. Using mainly the example of the German working class in the period between 1848 and 1920, Moore raised the general question of what makes people revolt against existing social conditions. In his answer he particularly pointed to the phenomenon of “moral anger” / “moral outrage” and the “sense of injustice” and thus tried to focus on emotions in order to understand rebellions and revolutions [1978: 5]. There are many good reasons to criticize several of the arguments that Moore offered. And, indeed, critics quickly came to the fore to make their points. In retrospect, however, it is simply striking that social historians (although this also applies to the majority of

² Here I do *not* strictly stick to the characterizations of so-called “waves” of historical sociologists as suggested by Adams – Clemens – Orloff [2005: 5ff.].

³ Cf. Calhoun [1987: 619f.], Hall [1989] and Abbott [1991: 203ff.]. With a somewhat different emphasis see Roth [1989: 417ff.].

historical sociologists!) completely ignored the decisive twist of Moore's book. In 1980, in a "Special Issue on Social History", the journal *Theory and Society* published several review essays on Moore's *Injustice*, including those of eminent (social) historians such as James J. Sheehan and Klaus Tenfelde. Tenfelde's fair and very positive review primarily focused on the question whether Moore's historical reconstruction of the behaviour of German workers is consistent at all; in a more theoretical fashion Tenfelde then criticized Moore for anthropologizing "too much, for assuming an unchanging human nature, and for marginalizing the social conditions of workers revolts resulting from the process of industrialization" [1980: 744]. The most innovative aspect of Moore's book, however, namely the topic of "moral outrage" and thus the relationship between morality, emotion, and action, is not really discussed. – James Sheehan, not a social historian in the classical sense, but an eminent representative of a sociologically informed historiography, not only ignored the potential of Moore's book, he even offered rather odd solutions to the problems Moore had raised. And, symptomatically, they went exactly in the opposite direction to the ones Moore had thought of: Sheehan criticized Moore for being silent on the topic of culture and of not being able to connect to the voluminous literature on "revolts", i.e. to the works of Chalmers Johnson, Charles Tilly, and Ted R. Gurr [Sheehan 1980: 729]. Sheehan's last point is rather grotesque insofar as at least Gurr's concept of "relative deprivation" has to do with everything but culture, and certainly not with any serious engagement with questions of morality and emotion! And it is also doubtful whether readers of Johnson or Tilly could have found anything which resembles ideas concerning those connections between morality and emotions Moore had in mind when writing the book. The reception of Moore's work, here illuminated by using the example of reviews by Tenfelde and Sheehan, indicates a significant reticence of early social history about questions that are outside the interpretative framework of rational action or of action along (class) interests. If I see it correctly, Moore's ideas were more welcome within social theory where at least from the 1990s onwards the concept of "recognition" had a huge impact [Honneth 1995: 167ff.; cf. also Terpe 2009]. Social historians, in contrast, mostly ignored Moore; when they focussed on morals and phenomena such as honour at all (and this took place pretty late anyway), they rather looked to the works of E. P. Thompson and Pierre Bourdieu [cf. Grieflinger 1981; Wirtz 1981; Frevert 1995]. But more on that later!

3. Also interesting is the reception of one of Moore's last major works, *Privacy* [1984], which carries the remarkable subtitle *Studies in Social and Cultural History*. As it was often noted, this is a strange book allowing many different readings, a book on the private sphere in classical Athens, in ancient Israel, and in the ancient Chinese empire during approximately the fourth century BC. I do not know whether this work published in 1984 was ever taken note of within social history; the period it covers was certainly not at the centre of interest of most social historians. Thus, my guess would be that the reception of *Privacy* within social history was not so different from the one within historical sociology: not really euphoric – to put it mildly! In retrospect, however, this is symptomatic because – and this would be my interpretation – Moore very early asked a question that quickly began to move into the focus not only of social theory [Joas 1996: 223–244] but also of conceptual history, namely the one of alternative forms of differentiation between different (value) spheres, among them the realm of the private and the public: It increasingly became clear that differentiation processes do not follow a kind of developmental

logic; on the contrary, they are historically contingent and contested! And if so, then the results of such a contest are hardly to be known in advance and certainly not stable over time. Moore's early insight was rarely taken seriously within social history. Just think about Wehler's introduction [1987: 6ff.] to the first volume of his *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, where he – by recourse to a peculiar reading of Max Weber's writings and Jürgen Habermas's interpretation of them – claimed the seemingly self-evident form of differentiation between the spheres of the economy, politics (domination), and culture. In contrast to such an almost axiomatic proceeding, Moore's attempt to historicize forms of differentiation is extraordinarily instructive and innovative. And it is exactly this interesting step that should prevent both sociologists and historians from exclusively referring to Moore's *Social Origins of Dictatorship and Democracy*: There are simply more interesting arguments to be detected in Moore's oeuvre than just the ones he had offered in 1966 – a point I will come back to soon.

Before that, however, more has to be said about another central figure within historical sociology: Theda Skocpol who – at least according to Wehler's interpretation – further narrowed the already too narrow approach of Barrington Moore.

Theda Skocpol's *States and Social Revolutions* [1979] was a comparative study of successful (and failed) social revolutions in France, Russia, China, Germany, Japan, and England which in the 1980s became one of the major starting points for the rapidly progressing institutionalization of historical sociology in the US and Great Britain. In fact, the central argument of this hugely influential study was probably irritating to almost all historians, even if especially social historians should have been capable of a more sympathetic reading. Skocpol, a student of Moore, in this book suggested a strictly structural-theoretical explanation of the events of, for example, 1789 in France or 1917 in Russia, so that real actors such as Robespierre or Lenin hardly played a role in her narrative. It was her explicit aim to demonstrate that an inter-state dynamic in particular imperial contexts led to uncontrollable developments and thus to social revolutions in France, Russia and China whereas (successful) revolutions in Germany, Japan, and England failed to materialize due to the fact that certain preconditions were missing there.

Wehler probably referred to this extreme structural determinism when he called Skocpol's approach "abstruse" as in the quotation cited above. And to be sure, for this very reason Skocpol's account has been heavily and justly criticized both by historians and historical sociologists.⁴ It is noteworthy, however, that Wehler does not at all want to acknowledge or to understand why, despite its weaknesses, this book became so important within historical sociology at all. And there is probably a reason for Wehler's stubbornness, because if he had taken Skocpol's insights seriously, many of the theoretical assumptions shared by him and the social historians would have been massively undermined. Four points seem worth mentioning here:

1. It was no coincidence that Skocpol in her explanatory model of social revolutions quoted more often Otto Hintze than Max Weber. The reason for this move is probably not difficult to understand: Weber, at least within American post-world war II-sociology and due to the enormous influence of Talcott Parsons and his students, has for a long time been seen as a sort of modernization theorist. Even today American sociologists sometimes

⁴ Cf. the exchange between Skocpol und Sewell, reprinted in Skocpol [1994a]. See also Hunt [1984].

characterize Weber in such a way, an interpretation supported by Hans-Ulrich Wehler.⁵ Hintze, however, is a figure hardly in danger of being associated with modernization theory. And this is exactly the reason why Skocpol, in her attempt to free herself of assumptions close to modernization theory, referred more to Hintze than to Weber. Since her explanatory model of social revolutions particularly emphasized the role of international entanglements and of wars, Hintze – at least at the time when Skocpol wrote her book – was a less problematic source. Here one could make the very pointed argument that it was only in the aftermath of the Hintze reception within US-American sociology, so forcefully propagated by Skocpol, that Weber was discovered as a theorist of domination and power (Herrschaft) sociology [*cf. Collins 1986*]! It is irritating that this was apparently not seen by German social historians. Irritating because these very historians had always admired Hintze's comparative perspective on European history. No wonder, therefore, that Jürgen Kocka's [1972; 1981] essays on Hintze are among the best that have been written about this remarkable Prussian historian. However – and this is important – representatives of the Bielefeld school of social history always understood Hintze primarily as a theorist of bureaucracy [Page 1990] and less as an author who saw war and military conflict as central to the analysis of social processes. Precisely the latter, however, was particularly important to Skocpol and to historical sociology in general, and precisely this the German social historians didn't want to see. This leads directly to the next point.

2. Wehler obviously also overlooked that in using Hintzean arguments, Skocpol explicitly extended Moore's approach because Hintze's work served her well to emphasize the (so far neglected) role of the state and inter-state-violence in the development of modern societies. Referring to Hintze made it possible to leave the orbit of Marxian class theory that still played a huge role (although in a heterodox manner)⁶ even in Moore's *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Much of the "Bringing the State Back In"-movement [Evan, Rueschemeyer, Skocpol 1985] which since the 1980s heavily influenced macro-sociology in the US and Great Britain, was based on Skocpol's (and Hintze's) work; this was of course a movement, which not only rebelled against Marxist class theory but also against "bourgeois" modernization theory. Authors within this movement tried to demonstrate the autonomy of the state by pointing to the (often warlike) logic of the international state system which guaranteed state actors at least some autonomy. By bringing inter-state violence back in, however, these authors automatically also criticized the assumption that there is a somehow smooth and peaceful pattern of societal development, that societal development is something that could be analyzed without taking into consideration the conflict-ridden (extra-societal) character of state-systems and its often devastating consequences.

3. The intense focus on foreign policy in general and military matters in particular also made it clear that historical sociology was not really interested in "Sonderweg"-debates

⁵ It is remarkable that both modernization theorists and postcolonials label Weber in the same way – although the label "modernization theorist" then has opposite normative connotations. In this context one should perhaps ask whether this has more to do with Weber's oeuvre or with the current struggle for distinction within the social sciences. That Weber has become a kind of persona non grata within postcolonial studies can certainly not exclusively be explained by Weber's arguments but by the fact that modernization theorists always have used Weber as a reference point and thus came under fire from a theory that from its very beginnings has been rather critical of assumptions so dear to modernization theory.

⁶ Cf. Skocpol's early criticism of her teacher reprinted in Skocpol [1994b (1973)].

(debates on national exceptionalisms), especially not in discussions of the German “Sonderweg”. Relevant authors in this sub-discipline found it more interesting to analyze the violent origins of basically all Western societies, a focus that was obviously not in the centre of early social history.⁷

4. Wehler also overlooked or did not want to see that stressing the importance of military and foreign policy matters also heavily undermined the concept of (an isolated) “society”, something so dear to historians from Bielefeld (“Gesellschaftsgeschichte”!). Whereas in the mid-1980s neither German social history nor German sociology (apart from the works of Friedrich Tenbruck [1981 and 1994])⁸ attempted a systematic critique of the concept of society, authors who followed Skocpol’s pioneering work [Skocpol 1987: 23] – particularly Anthony Giddens [1985] and Michael Mann [1986; 1993; 2012] in Great Britain – at that time tried hard to get rid of this term. Since these authors argued that distinct and isolated macro-entities such as those “national societies” hardly ever existed, they also distanced themselves from any idea of an endogenous “social evolution”,⁹ a way of thinking rather popular in at least some accounts influenced by modernization theory. If it is true that – as William H. Sewell [2005: 325] claims with reference to Keith Baker – since the Enlightenment the problem of social order has been addressed via the concept of society and not via religion any longer; then, if it is obvious that the concept of “society” was invented in a peculiar historical context, it is amazing how little effort social historians have made in order to historicize this concept.

Summarizing especially these last four points, one has to state that the reception of historical sociology by German social history was indeed problematic insofar as especially historical sociology’s innovative aspects were simply not seen. However – and this points to the second part of this paper – Skocpol’s theoretical arguments and the ones used by many of her students or followers (the paradigmatic core of the sometimes so-called “second wave” of historical sociology), soon turned out to be problematic as well and this in a way which, strangely enough, was similar to the situation within social history.

II.

It was above all Skocpol’s *States and Social Revolutions* which in the late 1970s and early 1980s became the starting point for the formation of the – here one could loosely use the language of Thomas S. Kuhn – paradigmatic core of the new historical sociology (the sometimes so-called “second wave”), a current in which (next to Skocpol) especially American and British authors such as Charles Tilly, Dietrich Rueschemeyer, Peter Evans, Randall Collins, Jack Goldstone, James Mahoney and Anthony Giddens (at least for a short time), John A. Hall, Michael Mann occupied central positions. If one wants to characterize this core with bold strokes and without fear of simplifications, one could argue that the

⁷ See Ziemann [2003: 22f.]. Within German sociology this was hardly ever recognized – with exceptions, however: See above all Joas [2003].

⁸ In France a differently motivated critique was articulated by Touraine [1981].

⁹ Here one would have to distinguish between different theoretical concepts of social change; whereas Giddens’ criticism of any form of evolutionism was certainly to be called radical insofar as he saw only “episodic history” as theoretically valid [cf. Giddens 1984: 227–280], Mann assumed a kind of continuous development and drift of the sources of power, even though that had nothing to do with *societal* evolution.

mostly comparative works of these authors usually thematized the relationship between states and capitalism, a rather broad focus that was developed through studies of seven clearly recognizable thematic topics: a) the formation of social classes and the resulting change of forms of protest, particularly in Europe and in the U.S. [Tilly, Tilly, Tilly 1975; Tilly 1986], b) the variety of state formation in these parts of the world,¹⁰ c) the emergence of peculiar types of welfare states in the Western world,¹¹ d) the conditions of the emergence of democracy and parliamentarianism [Rueschemeyer, Huber Stephens, Stephens 1992; Downing 1992; Ertman 1997; Collier 1999], e) the causes and structure of social revolutions,¹² f) the relationship between states and imperial structures on the one side and economic development on the other [Evans 1995; Davis 2004; Lange, Rueschemeyer 2005; Lange 2009; Mahoney 2010], and g) the so-called Rise of the West [Hall 1985; Mann 1986].

Analyzing the theoretical structure of these studies one could claim that they all are based on assumptions close to something that might be called “organizational realism and materialism”.¹³ Theoretical arguments used were “organisationally realistic” because it was taken for granted that identifiable collective entities (such as social classes, states etc.) simply do exist. These social units were then analyzed in their mutual interactions in order to create typologies of constellations that would allow the formulation of rather general statements concerning the direction of processes of social change. But the theoretical arguments used could also be called “organisationally materialistic” because entities like classes or states were primarily analyzed with respect to their organizational structure since it was assumed that it is the structure and resources of these entities that matter, that structures and resources determine the way collective units act. This point is certainly similar to the one at the centre of the debate between cultural and social historians and it is probably fair to say that historical sociologists of this “second wave” basically argued in line with social historians: they too were not really interested in cultural processes that define the boundaries of social entities. Taken for granted was their stability, not their fluidity, because otherwise the belief in the self-evident existence of such entities and thus their usability with respect to model-building could have been questioned.

Such a theoretically justified “organizational realism and materialism” probably became so dear to historical sociology for methodological reasons as well. In this context one must not forget that Skocpol’s *States and Social Revolutions* had also triggered a huge debate on the peculiarities of the comparative method: Referring to John Stuart Mill’s remarks on the “method of difference” and the “method of agreement”, Skocpol had quite explicitly made systematic and perhaps even formalized comparisons the hallmark of historical sociology. Doing so, some theoretical assumptions were already self-evident: If a comparative design

¹⁰ Next to the studies by Michael Mann the following works have to be mentioned: Skowronek [1982], Gourevitch [1986], Kohli [1987], Tilly [1990], Bensele [1990], Downing [1992], Ikegami [1995], Ertman [1997], Mahoney [2001], Centeno [2002], Barkey [2008].

¹¹ Hall [1986], Baldwin [1990], Esping-Andersen [1990], Skocpol [1992], Orloff [1993], Pierson [1994], Hicks [1999]. Cf. the essay by Amenta [2003].

¹² Tilly [1978], Goldstone [1991], Paige [1997], Parsa [2000], Goodwin [2001]. For an overview see Goldstone [2003].

¹³ Here I obviously refer to Tilly’s and Skocpol’s term “organizational realism”. This term defines an approach which has as its central premise “that the real units of research are not just simple aggregates of individuals, on the one hand, or reified totalities like ‘societies’ or ‘social systems’, on the other. Rather, social relationships are the key objects of research, as embodied in networks, communities, associations, or large-scale complex organizations.” (cf. Skocpol [1987: 25/26]).

aims to eliminate potential causal factors by pointing to differences and similarities in the cases compared, then one implicitly has to accept that these factors are indeed discrete and rather stable units in all the cases investigated. If this is so, then the task of the researcher is not primarily to analyze what a state, a social class etc. is or could be in the minds of social actors.¹⁴ It is the investigator alone who defines certain variables, i.e. s/he is the one who claims that a state is weak or strong, that a labour movement is either radical or reformist, that a national economy is more defined by the predominance of its industrial sector or the dominance of large estates etc. Loosely formulated it could be said that historical sociologists of this “second wave” discussed the existence/non-existence of variables rather than their historical and cultural context. Thus the objects of comparative studies were already prefigured by the method of systematic comparison so intensely used within historical sociology. I shall come back to the problems associated with such an approach a little later, but first let’s have a brief evaluation of the theoretical and methodological achievements of this “second wave” of historical sociology. Three points seem to me particularly worth highlighting here:

1. There can be no doubt that in the aftermath of Skocpol’s book on *States and Social Revolutions* comparative methods were more seriously discussed than ever before. The niveau of reflexivity has never been higher – just look at the technically highly sophisticated work of Charles Ragin [1987; 2000]. And as an aside: Because social historians have quickly caught up with historical sociologists and because they have also dealt extensively with questions of cultural transfer [Kaelble/Schriewer 2003] (a problem difficult to handle in a comparative design), there seems to be not much left of a methodological difference between social history and this “second wave” of historical sociology.

2. Undoubtedly to be praised are the achievements in connection with research on the state. The initially rather loose talk of the “autonomy of the state” is no longer en vogue since in the meantime, for example, Michael Mann’s distinction between the despotic and infrastructural power of the state has been demonstrated as being extremely fruitful [Soifer 2008; Soifer/vom Hau 2008]. State administrations are now among the best analyzed themes of historical sociology. And it should be noted that historical sociologists didn’t shy away from searching for the roots of modern states even in the days of medieval Europe. The picture of political “modernity” (if one wants to use that term) drawn by historical sociologists has little in common with the nice one painted by classical modernization theory some decades ago since historical sociologists very much – and for good reasons – emphasized the violence-prone character of state-induced processes. And Mann’s comments on the peculiarities of infrastructural power certainly have had – albeit in a transformed form – an at least indirect impact on German social history too if one just thinks of the work of Dirk van Laak [2001; 2004; 2008].

3. The dissolution of the concept of “society” so forcefully promoted by Michael Mann and others has been widely accepted within historical sociology; it is now more or less common sense that the nation-state of the long 19th and early 20th century had a unique morphology; therefore it is simply not plausible any longer to regard the shape of its “society” typical for macro-units per se. Criticism of the concept of “society” has also been accepted relatively quickly because by doing so it was possible to challenge the

¹⁴ An early attempt in this direction is to be found within French sociology, cf. Boltanski [1982].

often unsubstantiated talk of “globalization” and/or “global society”. Drawing on Michael Mann’s distinction between different sources of social power [*cf.*, for example, *Weiss 1998*] allowed to ask questions such as: Are cultural networks really as global as political ones, economic networks as far-reaching as military ones? And above all, do all four sources of social power have the same effect on social change?

Besides these (in my view) indisputable gains that have resulted from the theoretical and methodological approach of historical sociology’s “second wave”, the losses should not be ignored, however – losses highlighted at an early stage by at least some authors who somehow have always stood at the edge of this paradigmatic core of historical sociology (such as William H. Sewell, Craig Calhoun, and Andrew Abbott¹⁵). Since these losses (and problems) resemble those of (German) social history, I will deal with them at some length. Based on this discussion I will then use somewhat different arguments than the ones brought forward by social historians (such as Thomas Welskopp or Benjamin Ziemann) in order to criticize their own sub-discipline.

1. Already in 1996 Craig Calhoun pointed out that historical sociology’s focus on the comparative method has led to a neglect of more substantive and thematic issues. Historical sociology – sitting on the fence between history and sociology – has tried to improve its standing within general sociology by above all demonstrating its methodological skills. As a consequence, as Calhoun [1996: 327] claims in a convincing but also somewhat vague manner, substantial “matters of culture and meaningful social action” had been more or less neglected. I believe one should argue more precisely here, especially since one can build upon my previous remarks on the consequences of the use of the comparative method: Historical sociology’s “organizational materialism” with its focus on structures and resources also meant that it was above all and often exclusively interested in examining how actors (in organizing social movements, in running the state apparatus, etc.) most appropriately and rationally used the resources available to them in order to achieve their goals. A purposive-rational model of action dominated because historical sociologists primarily interpreted the constellations between different collective actors as a struggle of (rational) interests. It was not so much about cultural content, it was not about world views, it was not about different definitions of the situation by different actors, and it was not about emotions of actors in these very situations (just think here again of Moore’s widely misunderstood book on *Injustice!*): Far more weight was given to the resource-based agency and penetrating power of organizations.¹⁶ The mainstream stance was – as underlined most recently by Dietrich Rueschemeyer [2009: 38]¹⁷ – an at best extended rational choice

¹⁵ Adams, Clemens, Orloff [2005a: 7] – in addition to Abbott – also name authors such as Charles Camic, David Zaret and Viviana Zelizer.

¹⁶ This also means that similarities with “classical” social history are easy to identify; Wehler in his attempt to conceptualize cultures is obviously not really interested in interpretative schemes and belief systems and has a much stronger focus on cultural *institutions* [*cf. Lenger 2010: 123ff.*].

¹⁷ Even though various authors within historical sociology use different models of actions, it is certainly possible to argue that a kind of affinity to the rational choice-approach can be detected in Tilly, Skocpol and Mann: “Human beings are restless, purposive, and rational, striving to increase their enjoyment of the good things of life and capable of choosing and pursuing appropriate means for doing so” [Mann 1986: 4]. When Mann, for example, talks about ideological or cultural sources of power, he is not primarily interested in cultural content per se but in the way how (and via which logistical means) actors maintain and propagate ideologies. This is quite similar to the way how Mann also deals with economic, military, and political sources of power. Here he also asks which choices human beings make when they act. And his answer is always strictly “rationalistic”:

approach, an approach that seemed especially plausible because a supposedly universal model of action allowed to stick to the aim of formulating general statements.

2. In contrast to German social history, which since the 1980s has apparently lost interest in analyzing revolutions [Osterhammel 2006: 94], the “second wave” of historical sociology as promoted by Skocpol and others, has enormously enlarged our knowledge about revolutionary outcomes. So much work has been done on revolutions that it is probably not wrong to claim that no other topic has been more systematically researched within historical sociology. I do emphasize this because the early focus on “revolutions” would have offered the opportunity to study the phenomenon of temporality in a systematic way, would have allowed to reflect on different types of processes and their temporal forms. If one looks at this research on revolutions, however, one quickly realizes that this has hardly ever been done. In an early Trotskyist critique of *States and Social Revolutions* Michael Burawoy with some justification accused Skocpol of “freezing history” [Burawoy 1989: 769] through the use of Mill’s comparative method. How can we make reasonable comparisons at all – so Burawoy asked – when, by using the systematic application of a method, we are dealing with explanatory variables that never are analyzed in their temporal setting and when we are discussing explananda (revolutions) in a way that almost negates the possibility that they might have influenced each other? Andrew Abbott [1991: 227] – coming from a completely different direction – has made this point as well: “(...) events (...) are not single properties, or simple things, but complex conjunctures in which complex actors encounter complex structures. On this argument, there is never any level at which things are standing still. All is historical. Furthermore, there are no independent causes. Since no cause ever acts except in complex conjuncture with others, it is chimerical to imagine the world in terms of independent causal properties acting in and through independent cases.” Abbott concluded that this historicity of processes can only be represented in a narrative way which makes systematic comparisons – and here he explicitly included in his critique Charles Ragin’s brilliant work – problematic [1991: 229].

3. In an instructive and self-critical essay (which, however, is more convincing in its diagnosis of the problem than in its solution), the German social historian Benjamin Ziemann pointed out that his discipline, as practiced in Germany, has neglected many interesting topics such as environmental history, women’s history, the history of consumption, the history of war and violence, etc. [Ziemann 2003: 19ff.]. This reflects a commitment

Criticizing neo-realist theory within the discipline of International Relations, for example, Mann questions the rationality of decisions made by state-actors. But he is not doing so in order to point to the irrationality of these actors or to the culture-boundedness of their decisions. On the contrary, he is convinced that – due to polymorphous state structures and thus the complexity of the conditions of action – interaction processes in this field almost automatically lead to irrational or at least unintended consequences. To say it in the language of economic theory: Mann reckons with the “bounded rationality” (Herbert Simon) of actors, not with the fact that different actors might have different concepts of rationality, not with the fact that within the field of international relations actors could have different imaginations of national power and grandeur. Mann obviously believes that he can stick to such a narrow theory of rationality since he also assumes that the organizational power of ideology has decreased in the 19th and 20th Century. Such a claim, however, can be criticized for good reasons [cf. Gorski 2006: 118ff.], because, for example, Christianity achieved its largest extension not before the 19th century and because secular religions such as nationalism and Marxism can hardly be made congruent with Mann’s thesis. Mann [2006: 345] has at least partially accepted this critique, something which should have consequences, of course, with respect to his thesis of differentiation between ideological, economic, military, and political sources of power.

to the production paradigm, also expressed in rather careless talk of “industrial society” and a concomitant focus especially on the world of wage labour, on social inequality on the business firm etc.). Hans-Ulrich Wehler and Thomas Welskopp, as representatives of an older and younger generation of social historians, have also admitted and criticized these thematic shortcomings [Wehler 2010 (1988): 436; Welskopp 1999: 218]. Interestingly a very similar neglect of such issues – with the exception of war, of course – can be found within historical sociology. One could argue, in an analogous way to Ziemann’s point, that the strong focus of historical sociology on the state has also caused many biases and theoretical reductions – and presumably such a claim would not be entirely wrong. I would like to make a somewhat different argument, however. In my view it is not the thematization of the state itself that has led to such reductions and biases (research topics indeed can always be expanded, complemented, etc.), but rather the application of theoretical instruments (this aforementioned “organizational realism and materialism”) within a framework characterized by assumptions close to the theory of social differentiation. To make this point as explicit as possible: Wehler’s distinction between economy, politics (domination), and culture is in terms of differentiation theory not so far away – with some significant divergences, of course – from Michael Mann’s attempt to distinguish between ideological, economic, political, and military power sources and networks. Even if Mann uses this language of differentiation in one way and Wehler in another, neither of them wastes time in thinking through how and where these distinctions between societal spheres (or power sources) have come into being, whether they simply can be assumed as self-evident especially when one compares countries, states, cultures, etc. Barrington Moore’s point in *Privacy*, namely to examine the historically variable genesis of forms of differentiation, has never been taken too seriously within this “second wave” of historical sociology. No wonder, therefore, that although, for example, Theda Skocpol in her impressive study on the origins of the American welfare state (*Protecting Soldiers and Mothers*) enormously emphasized the role of women’s movements, her perspective on these movements was above all an organizational one: She basically looked at interests and resources within organizations. The more fundamental question, however, namely how and why peculiar forms of differentiation between, for instance, the private and the public emerged at all, so that feminists and social policy makers could only operate and organize themselves successfully within already drawn boundaries, was hardly ever asked. Thus Skocpol’s book was at least partly based on assumptions concerning processes of differentiation that were not further analyzed. Or – to take another example: Philip S. Gorski [2003] was one of the few historical sociologists who at a very early date seriously dealt with the topic of religion, in his case with the relationship between religion and state formation in Prussia and the Netherlands. Within Gorski’s overall convincing book, however, it seems to be self-evident most of the time what religion and what the political sphere really is. But could one not take a rather different perspective and ask – by following insights of Talal Asad [2003] – why social and political movements and groups were able at all to impose their particular view of the “secular” and the “religious” and the boundaries between them? Asad’s thesis indeed rests on the insight that concepts like secularism or religion/religiosity have no fixed content at all but have always been negotiated in specific historical contexts – a point until recently widely neglected in the historical-sociological literature [see, however, Starrett 2010; Agrama 2010]. Would it not be an entirely different perspective to the one preferred by

the “second wave” of historical sociologists, if we were to ask who was able to successfully use labels like the “secular” or the “religious”? Such questions, however, would certainly undermine any attempt to build general models of the interaction between seemingly objective factors like “religion” and “state” in order to explain certain outcomes. Thus, my argument would be that quite a few of the biases and thematic deficits within historical sociology’s “second wave” are to be explained by its unquestioned recourse to theories of differentiation – a point that may also apply to social history.¹⁸

Historical sociology in the late 1970s and 1980s began as an attempt to counter the “grand theories”, with their often speculative and empirically often unsound models; but, of course, practitioners of historical sociology also had the expectation that the empirical work they were engaged in would create generalized statements, i.e. that one could categorize robust macro processes and then, with the models obtained, influence the theoretical discourse within the discipline of sociology as a whole. It turned out, however, that the original optimism was not justified, something which was quickly spelt out within the well-established research on social revolutions. Of course, Skocpol’s arguments in her 1979 book remained in the centre of the discussion and thus were constantly criticized, refined, and transformed. But that was not the problem! Rather more problematic was that again and again new cases popped up – from Iran to Nicaragua – for which Skocpol’s explanatory model was hardly plausible:¹⁹ This was so, because in these cases factors like pressures from the international state-system were not visible or at least only present in a different way or because suddenly new (collective) actors emerged, such as the clergy and students who were not important at all in Skocpol’s model. The consequence of these debates was that a general theory of revolutions (and macro-processes) was further away than ever, as was demonstrated by Jack Goldstone in an article published in 2003 that summarizes 25 years of research on revolutions: Here he had to admit that it was almost impossible to make general statements about causes of revolutions, simply because the interaction effects between factors or variables could barely be controlled [2003: 76ff.]. According to him it is at best possible to provide some minimal conditions for successful (social) revolutions. These conditions, however, turn out to be rather trivial so that Goldstone’s convincing and elegant overview of the state of research on social revolutions ends somewhat disappointingly. To paraphrase Goldstone’s conclusion: “Yes, there was undoubtedly a growth of knowledge, but unfortunately only one which made aware of the complexity of such processes, less one which led to general theories”! This was probably one of the reasons why at least some representatives of a younger generation of historical sociologists decided – here perhaps comparable to the distancing of cultural historians from the field of social history – to make a U-turn, as can be seen in the anthology by Julia Adams, Elisabeth S. Clemens, and Ann Shola Orloff entitled *Remaking Modernity. Politics, History, and Sociology* [2005]. Since then one could indeed detect a kind of a “third wave” of historical sociology.

However, although many essays are undoubtedly well-written and highly interesting, I have some doubts whether social historians will be able to draw a lot of (theoretical)

¹⁸ Thus it is not convincing to me when Benjamin Ziemann suggests that we should draw upon Luhmann’s oeuvre and especially on his theory of differentiation in order to solve the problems of social history.

¹⁹ Here one should immediately add, however, that Skocpol herself had always explicitly claimed that her model of “social revolutions” is not one that should be generalized!

inspiration from this volume – partly because the contributors mainly focused on three rather familiar aspects. Firstly, the editors and most of the authors criticize the suppression of certain topics within traditional historical sociology (“religion, emotion, habit, the arational core of war and state violence”, Adams, Clemens, Orloff [2005a: 23]) and the fact that it maintained somehow the old dualisms so prominent within modernization theory, although this aspect is not specified in detail [2005a: 21ff.]. It only seems to be clear, that at least some of these problems have to do with the widely used method of systematic comparison [2005a: 8]. Second, as pointed out by the editors themselves in their introduction and as readers of the other essays in this volume will quickly learn, it is anything but easy to circumscribe and define this so-called “third wave” of historical sociology. Of course, they all would like to distance themselves from their predecessors. But apart from this, can one still find a kind of paradigmatic core of historical sociology and, if so, what might it look like? Some of the contributors have positively referred to the theory of Pierre Bourdieu as a kind of vanishing point of the volume (at least this is the way how Abbott [2006: 346] sees it), but certainly not all²⁰ so that the problem of coherence is undoubtedly there. Third, the editors themselves point to the danger that too strong a focus on culture and action in this “third wave” might push the necessary analysis of institutions into the background so that the weaknesses of the “second wave” of historical sociology would be reproduced in a kind of mirror image. – All three points addressed in that volume are still on the agenda of Anglo-Saxon historical sociology. But it is clear – to repeat it once again – that they had, much earlier, been addressed in a similar way in discussions about the status of social history. “Nothing New on the Western Front”! Is that perhaps the sobering diagnosis? Not quite so! At least a few points seem theoretically noteworthy, aspects which are indeed the constructive result of the preceding comparison between the development of social history and historical sociology. This brings me to the last part of my paper where I will first ask which theoretical moves might be promising within social history, seen against the background of related current debates within historical sociology (A). Having done that, I will deal with the problem of the temporality of events as central to both sub-disciplines (B) before finally saying a few words about the problem of explanation within social history and historical sociology (C).

III.

(A) Social historians themselves have made many suggestions in order to remedy shortages and deficits and to counteract theoretical and methodological biases prevalent in their subdiscipline. Three of these proposals should be scrutinized on the background of recent debates in historical and general sociology.

In Wehler’s more recent texts and in the works of other social historians, we can detect a significant attempt to solve the problem of shortcomings in the understanding of culture by incorporating the theory of Pierre Bourdieu. This is a possible move, of course, and proponents of such a proposal might hope that they will have the same success as followers of Bourdieu enjoy right now within sociology. However, in this context one should recall at least two points. Firstly, Bourdieu’s theory of social fields has been justly criticized for

²⁰ It is certainly not true with respect to Biernacki [2005].

being based on a model of purposive-rational action, so that questions at the heart of, for instance, Barrington Moore's Injustice can hardly be answered ("moral outrage"!)). One can, of course, speak of "moral capital" as has been done by Michèle Lamont in order to balance the one-sidedness of Bourdieu's theory and to cure his blindness with respect to moral issues. However, it seems questionable whether the mere emphasis on the drawing of moral boundaries really grasps all those aspects normally addressed when we deal with questions of morality. This becomes obvious if one contrasts Lamont's *Money, Morals & Manner* [1992] with, for example, Viviana A. Zelizer's *The Social Meaning of Money* [1994]; Zelizer provides an enormously rich phenomenological description of the processes of moral attribution to an abstract and impersonal entity such as money, processes that hardly could be understood by just using Lamont's central Bourdieusian argument that by invoking morals social actors basically are drawing social boundaries. Looking back at the development of social history one might ask whether the plausibility of the recourse especially to Bourdieu's theory – to be seen in studies by, for instance, Andreas Grieflinger in the 1980s and Ute Frevert in the early 1990s (see p. 12 above) – was due to the fact that, by using Bourdieu's theory in order to focus on phenomena such as honor, one could still stick to the purposive-rational model of action and to a concept of (socio-economic) "interests" that has always been at the heart of social history, even before the so-called cultural turn. – Secondly, from the perspective of sociology it is simply odd to witness a historian's love affair with a theorist whose contribution to a theory of social change was rather limited and who certainly – due to the whole design of his theory – always had enormous difficulties in theorizing social change apart from shifts within certain social and cultural fields caused by the continuous struggle for distinction.²¹ In this context one should emphasize that prominent authors who have been and still are rather marginal to the "second wave" of historical sociology (next to Sewell one might refer to, for example, Richard Biernacki or Andrew Abbott) are highly critical of Bourdieu, exactly because the analysis of different types of processes, an aim once seen as the central task of historical sociology, is certainly not facilitated by a recourse to Bourdieu's theory [*Biernacki 2005: 90; Abbott 2006: 346*].²²

From the field of social history came another proposal as well, one made by Benjamin Ziemann who argued that in order to overcome the limits of the production paradigm one should use building blocks of Luhmann's systems theory. I'm not sure if this last step will be particularly fruitful. For although it may well be that the "old" social history – as claimed by Ziemann – was built without any further reflection on the concept of 'industrial society' (see p. 20 above) [2003: 23ff.], I have my doubts whether the concept of "functional differentiation" and the Luhmannian talk of a "world society" emerged in a more reflexive context. Right now the most fruitful studies currently using these terms are those which are interested in empirically investigating phenomena of differentiation and not

²¹ This was the criticism of Sewell [2005: 139].

²² Attempts have been made to reform the conceptual framework of historical sociology convincing with the help of Bourdieu's theory. On the whole, I do not find them convincing; see the somewhat disappointing anthology by Steinmetz [1999]. – One should add here that in the last decades the Bourdieu school in France has been weakened; some prominent students of Bourdieu tried to escape the orbit of their master with the argument that Bourdieu's whole theoretical edifice has led to a problematic neglect of the situation and the agency of actors therein, cf., for example, Boltanski [2010: 38ff.].

those that assume the undeniable existence of functional differentiation.²³ This also means that the theoretical edifice of a “world society” which, at least in Luhmann’s theory, owes its existence to a purely logical conclusion from the premise of geographically unbounded functional systems, stands on shakier grounds than is often assumed.

From the fields of cultural [see Daniel 2010 (1993): 409] and social history [see Welskopp 1998: 179] came, at the same time, the call for a stronger focus on action theory. In this respect Anthony Giddens’ structuration theory was highly recommended – to my mind a plausible proposal not only because a recourse to Giddens allows the necessary critique of the concept of “society,” but also because Giddens’ action-theoretical approach avoids this strange dichotomy between the social and the cultural, between social and cultural history. The recourse to Giddens, as recommended by Daniel and Welskopp, occurs only in a rather restricted way, however, and this brings me to my next major point.

(B) In his major theoretical work, *The Constitution of Society*, Giddens sharply criticized the many overt and covert evolutionist assumptions within sociology. If I see it correctly, the plea for an “episodic history” to be found in this work has rarely been positively acknowledged, perhaps because the statements there were very short and also anything but clear [1984: 244 ff.]. But, in fact, Giddens’ emphasis on world-historical linkages (“world time”), on contingent developmental trends and sudden breaks within developmental paths, on the difficulties of historical explanation in the face of such complexities and contingencies etc., was according to my opinion and despite some weaknesses in the argument, quite forward-looking. This can be seen if one reviews current debates within historical sociology. They suggest that many of the traditional concepts (those inherited from the sociological founding fathers), created in order to grasp supposedly long-term historical processes, are now hardly considered viable. This impression was already characteristic of the “second wave” and even stronger in the “third wave” of historical sociology. The concept of secularization came under heavy fire, “individualization” is defined rather differently in different national sociologies, and it is still unclear what sociologists exactly mean when they talk about processes of “industrialization,”²⁴ “bureaucratization” etc. All these processes are obviously much more variable than has been assumed by Max Weber and others. And if it is true that in Max Weber’s writings one can find at least 16 different meanings of the word “rational” and thus at least 16 different meanings of “rationalization” [Brubaker 1984: 2], then one might ask how many processual terms remain intact at all, or can at least be used and applied in a meaningful way. One should take that question seriously and not fall into the trap of the somewhat facile counter-argument, namely that the sociological classics – and Weber in the first place – had only ideal-types in mind, talked only about ideal-typical processes [Bühl 2003: 146ff.]. This is certainly true but doesn’t solve the problem because sociologists without much ado rather quickly turn ideal-types into real-types. Exactly this was, early on, highlighted at the paradigmatic edges of historical sociology by authors such as Andrew Abbott, currently probably the most brilliant

²³ Cf. again the studies on the theory of secularization by Starrett [2010] or Agrama [2010]. Even a close reading of the history of sociology makes it plausible to argue that a radical thesis of functional differentiation is empirically not valid since it was already Weber himself who has argued that not all value spheres do have the same degree of an autonomous structural logic [cf. Schwinn 2001: 422].

²⁴ This was the early critique of Herbert Blumer [1960; 1990 (1956)] who didn’t realize when he made this point that the concept of the “industrial revolution” would later come under heavy fire.

methodologist of sociology [see, for example, Abbott 2002]. In two articles already published in 1983 and 1984, he questioned the seemingly self-evident premises of the models of event-sequences so frequently used within (historical) sociology, asked how processes can be narrated at all, reflected upon the problem of appropriate units to be used in models of social processes, and tried to find out what happens if social orders with different temporalities interact [Abbott 1983; 1984]. The whole problematique has not been much discussed in the subsequent period, however. And this is true with respect to historical sociology and social history because otherwise Jürgen Osterhammel's almost desperate plea (in his 2006 article mentioned above) for the search of more "fine-grained process terms" and for the thorough analysis of processual concepts such as "cycles", "repetitive structures", "path dependency", "mechanisms" would have been superfluous [Osterhammel 2006: 98 ff.; trans. W. K.].

Two brief remarks in this context: I believe that some of the terms evoked by Osterhammel in 2006 have in the meantime disappointed the high hopes which they originally had aroused: Here I refer mainly to "path dependency" and "mechanisms". With respect to the latter one has probably to say that at least within sociology the fashionable recent talk of "mechanisms" meets with growing scepticism, because it remains quite unclear how "mechanisms" found in the real world (and thus in specific cultural and temporal contexts) could be generalized at all.²⁵ Such a belief in generalizability would only be justified if one assumes the repeatability of situations and especially continuously purposive-rational behaviour of the actors involved. But such assumptions – I think – are not common-sensical among historians. – With respect to "path dependency" a different problem arises, one – using a reversal of a phrase used by Osterhammel – to be described this way: Osterhammel calls the theorem of "path dependency" a "Trojan Horse" which had been introduced into the rather ahistorical science of economics in order to smuggle in a "minimum of historical thinking" [Osterhammel 2006: 99; trans. W. K.]. However, one could also claim that the enthusiasm for "path dependency" in the neighboring disciplines of economics distracts from what these historically oriented disciplines currently need, namely a greater awareness and sensitivity to the analysis of different processes! It is undoubtedly true that the theorem of "path dependency" deals with events and thus assumes the possibility of a sudden breakdown of structures so that the much-criticized structural determinism of the systematic social sciences seems to be left behind. This, however, is not the whole story, because theoretical descriptions of historical reality based on this theorem use a strange dual ontology: On the one hand there is the ontology of the unique and contingent event (which triggers a process), on the other hand there is the ontology of long-lasting, stable, and anything but contingent process structures, i. e. the ontology of trajectories.²⁶ Summing it all up one can claim that Osterhammel's diagnosis regarding the lack of a thematization of temporality is still valid. If one wants to correct this neglect, then – and here I come back to the first point of this section – studies such as Andrew Abbott's *The System of Professions* are more interesting and inspiring than Bourdieu's *The Rules of Art*.

Cultural historians have accused both social history and a historically oriented social science in general of a rather rigid adherence to the methodology of comparison, and thus

²⁵ Cf. the somewhat ambivalent attitude in Mayntz [2009: chaps. 5 and 6].

²⁶ This is the critique of Steinmetz [2005: 144ff.].

to a meanwhile rather obsolete understanding of scientific “explanation”. Of course, the defendants were not prepared to confess. But with respect to comparative methods one at least must admit that social historians and social scientists indeed have been listening and now acknowledge the methodological problems created by the undeniable existence of cultural transfers [Kocka 2002: 37]. Thus the once heated debate on this topic has somewhat lost momentum. – The situation is more complex with respect to the problem of “explanation” and “causality”, however, since the arguments used are often based on shaky premises. The argument I would like to make is that a “will to explain” certainly can and should not be used as a criterion to distinguish social from cultural history – a point often misunderstood! To get things right, it is worth mentioning at least two observations related to each other: First, it is wrong to claim that the category of causality – which, for example, has been denounced as an “old European” concept by Niklas Luhmann – is really obsolete. It was certainly not Luhmann alone who tried to get rid of it; an early attempt can already be seen in the work of Ernst Cassirer (one of the reference authors of cultural historians, by the way!), namely in his *Substanzbegriff und Funktionsbegriff* [2000 (1910): 334ff.], a book Luhmann [1991: 72] positively referred to when discussing the concept of causality. Cassirer wanted to replace the term “causality” with the term “function” – and here he was in good company at least with some of his contemporaries: It was Bertrand Russell who predicted that science would increasingly abandon the concept of cause and deal instead with functional correlations. Russell’s prediction was based on the assumption that causal statements are always nomological claims as well, i.e. he believed that talking of “causality” would logically require recourse to law-like statements. – But this was indeed a very specific and rather narrow understanding of “causality” as can be seen particularly in current debates within Anglo-American (not really “old European”!) philosophy in which in recent years an amazing return of the category of “causality” has been observed.²⁷ There the link between laws on the one side and “causality” and “explanation” on the other is not considered self-evident at all, and explanation is considered as possible without general laws (something long ago argued forcefully by Max Weber). If that is so, then social history indeed would do well not to give up its search for causal explanation. The question, of course, is how “explanation” then has to be understood. And this is a serious question, to be sure! Whatever the answer will be, however, it should be clear that social historians (and historical sociologists as well, of course) should not be worried by accusations that themselves are based on a dubious concept of causal explanation. Second, Andrew Abbott, to return again to this important figure of historical sociology, has encouraged the social sciences to accept a broad understanding of explanation by distinguishing between syntactic, pragmatic and semantic statements [Abbott 2004: 3ff.]. For the historically-oriented disciplines primarily the syntactic and semantic models of explanations are important. Syntactic explanations²⁸ build upon a meaning of causality as used in everyday language: Temporal relationships are created assuming that the earlier event causes the later phenomenon. This is the case in the famous Hempel-Oppenheim scheme and – albeit at a much less abstract level – in historical narratives. Such a syntactic model of explanation

²⁷ Cf. the brilliant book by Keil [2000: 3].

²⁸ The explanation is called “syntactic” by Abbott [2004: 12; *emphasis in the original*, W.K.] because it “emphasizes the syntax of an account rather than its ability to help us act (the *pragmatic* view) or its ability to translate a phenomenon into a realm we think we understand intuitively (the *semantic* view).”

is mostly very elegant; it usually focuses “on the logical pattern of an account, on the way its parts are put together” [2004: 12]. But obviously not everybody is satisfied with such a way to explain. And here semantic explanations could come in. They translate and make a phenomenon plausible by reference to another one. Such a type of explanation is typical – on a very concrete level – for ethnographic accounts, as an example from sociology shows: In *Distinction* Bourdieu tries to demonstrate that differences in taste in reality only express differences in social class. Note that this translation process and thus the semantic explanation is made and achieved at the price that such statements are usually very static. But it is a reasonable explanation nevertheless; one, however, that obviously differs massively from a syntactic model. – Abbott’s (and my) point here is that historical sociology as well as social history should be tolerant with respect to each type of explanation. It would not be wise to insist on only one explanatory model, precisely because each model has its shortcomings. This insight should help to see the once so heated discussion between social and cultural history in a somewhat calmer light (which is perhaps already happening anyway) and to oblige both parties to clarify what they exactly do when they give accounts, when they explain. In addition, Abbott’s claim about a plurality of types of explanation should be the starting point to reflect upon the question whether after all these “turns” within the humanities (and the “cultural” turn is only one among many others) a really new epistemological situation has emerged. If one takes Abbott’s position seriously, then there are some good reasons to doubt that! It is not that the epistemological situation has changed, it is more that we still often lack the theoretical means to understand a complex situation.

Bibliography

- Abbott, Andrew. [1983]. Sequences of Social Events: Concepts and Methods for the Analysis of Order in Social Processes. *Historical Methods* 16 (4), pp. 129–147.
- Abbott, Andrew. [1984]. Event Sequence and Event Duration: Colligation and Measurement. *Historical Methods* 17 (4), pp. 192–204.
- Abbott, Andrew. [1988]. *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Abbott, Andrew. [1991]. History and Sociology: The Lost Synthesis. *Social Science History* 15 (2), pp. 201–238.
- Abbott, Andrew. [2002]. *Time Matters. On Theory and Method*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Abbott, Andrew. [2004]. *Methods of Discovery. Heuristics for the Social Sciences*. New York & London: W. W. Norton & Company.
- Abbott, Andrew. [2006]. A Brief Note on Pasturization. *International Journal of Comparative Sociology* 47 (5), pp. 343–349.
- Adams, Julia – Clemens, Elisabeth S. – Orloff, Ann Shola (eds.). [2005]. *Remaking Modernity. Politics, History, and Sociology*. Durham & London: Duke UP.
- Adams, Julia – Clemens, Elisabeth S. – Orloff, Ann Shola. [2005a]. Introduction: Social Theory, Modernity, and the Three Waves of Historical Sociology. In: Adams, Julia – Clemens, Elisabeth S. – Orloff, Ann Shola. *Remaking Modernity. Politics, History, and Sociology*. Durham & London: Duke UP, pp. 1–72.
- Agrama, Hussein Ali. [2010]. Secularism, Sovereignty, Indeterminacy: Is Egypt a Secular or a Religious State? *Comparative Studies in Society and History* 52 (3), pp. 495–523.

- Amenta, Edwin. [2003]. What we know about the Development of Social Policy. Comparative and Historical Research in Comparative and Historical Perspective. In: Mahoney, James – Rueschemeyer, Dietrich. *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 91–130.
- Asad, Talal. [2003]. *Formations of the Secular. Christianity, Islam, Modernity*. Stanford: Stanford UP.
- Baldwin, Peter. [1990]. *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875–1975*. Cambridge: Cambridge UP.
- Barkey, Karen. [2008]. *Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge UP.
- Bensel, Richard. [1990]. *Yankee Leviathan. The Origins of Central State Authority in America, 1859–1877*. Cambridge: Cambridge UP.
- Biernacki, Richard. [2005]. The Action Turn? Comparative-Historical Inquiry beyond the Classical Models of Conduct. In: Adams, Julia – Clemens, Elisabeth S. – Orloff, Ann Shola. *Remaking Modernity. Politics, History, and Sociology*. Durham & London: Duke UP, pp. 75–91.
- Blumer, Herbert. [1960]. Early industrialization and the labouring class. *Sociological Quarterly* 1 (1), pp. 5–14.
- Blumer, Herbert. [1990 (1956)]. *Industrialization as an Agent of Social Change. A Critical Analysis*. Hawthorne: Aldine de Gruyter.
- Boltanski, Luc. [1982]. *Le Cadres. La formation d'un groupe social*. Paris: Minuit.
- Boltanski, Luc. [2010]. *Soziologie und Sozialkritik. Frankfurter Adorno-Vorlesungen 2008*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Brubaker, Rogers. [1984]. *The Limits of Rationality. An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber*. London: Allen & Unwin.
- Bühl, Walter L. [2003]. *Historische Soziologie – Theoreme und Methoden*. Münster, Hamburg, London: LIT.
- Burawoy, Michael. [1989]. Two methods in search of science. Skocpol versus Trotsky. *Theory and Society* 18 (6), pp. 759–805.
- Calhoun, Craig. [1996]. The Rise and Domestication of Historical Sociology. In: McDonald, Terrence J. *The Historic Turn in the Human Sciences*. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 305–337.
- Cassirer, Ernst. [2000 (1910)]. *Substanzbegriff und Funktionsbegriff*. Gesammelte Werke – Hamburger Ausgabe. Band 6. Hamburg: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Centeno, Miguel A. [2002]. *Blood and Debt. War and the Nation-State in Latin-America*. Pennsylvania: Pennsylvania State UP.
- Collier, Ruth Berins. [1999]. *Paths Toward Democracy. The Working Class and Elites in Western Europe and South America*. Cambridge: Cambridge UP.
- Collins, Randall. [1986]. *Weberian Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge UP.
- Daniel, Ute. [2010 (1993)]. ‚Kultur‘ und ‚Gesellschaft‘. Überlegungen zum Gegenstandsbereich der Sozialgeschichte. In: Hitzer, Bettina – Welskopp, Thomas. *Die Bielefelder Sozialgeschichte. Klassische Texte zu einem geschichtswissenschaftlichen Programm und seinen Kontroversen*. Bielefeld: transcript, pp. 393–426.
- Davis, Diane E. [2004]. *Discipline and Development. Middle Classes and Prosperity in East Asia and Latin America*. Cambridge: Cambridge UP.
- Downing, Brian M. [1992]. *The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*. Princeton: Princeton UP.
- Ertman, Thomas. [1997]. *Birth of the Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge UP.
- Esping-Andersen, Gosta. [1990]. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton UP.
- Evans, Peter. [1995]. *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation*. Princeton: Princeton UP.
- Evans, Peter – Rueschemeyer, Dietrich – Skocpol, Theda (eds.) [1985]. *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge UP.
- Frevert, Ute. [1995 (1991)]. *Men of Honour: A Social and Cultural History of the Duel*. London: Polity Press.
- Giddens, Anthony. [1984]. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony. [1985]. *The Nation-State and Violence. Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge: Polity Press.

- Goldstone, Jack A. [1991]. *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Goldstone, Jack A. [2003]. Comparative Historical Analysis and Knowledge Accumulation in the Study of Revolutions. In: Mahoney, James – Rueschemeyer, Dietrich. *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 41–90.
- Goodwin, Jeff. [2001]. *No Other Way Out. States and Revolutionary Movements, 1945–1991*. Cambridge: Cambridge UP.
- Gorski, Philip S. [2003]. *The Disciplinary Revolution. Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago und London: University of Chicago Press.
- Gorski, Philip S. [2006]. Mann's theory of ideological power: sources, applications and elaborations. In: Hall, John A. – Schroeder, Ralph. *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 101–134.
- Gourevitch, Peter. [1986]. *Politics in Hard Times. Comparative Responses to International Economic Crises*. Ithaca & London: Cornell UP.
- Grießinger, Andreas. [1981]. *Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert*. Frankfurt/Main et al.: Ullstein.
- Hall, John A. [1985]. Powers and Liberties. *The Causes and Consequences of the Rise of the West*. London: Penguin.
- Hall, John A. [1989]. They do things differently there, or, the contribution of British Historical Sociology. *British Journal of Sociology* 40 (4), pp. 544–564.
- Hall, Peter A. [1986]. *Governing the Economy: The Politics of State Intervention in Britain and France*. New York: Oxford UP.
- Hicks, Alexander. [1999]. *Social Democracy and Welfare Capitalism. A Century of Income Security Politics*. Ithaca & London: Cornell UP.
- Honneth, Axel. [1995 (1992)]. *The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts*. Transl. by Joel Anderson. Cambridge: Polity Press.
- Hunt, Lynn. [1984]. *Culture, and Class in the French Revolution*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Ikegami, Eiko. [1995]. *The Taming of the Samurai. Honorific Individualism and the Making of Modern Japan*. Cambridge & London: Harvard UP.
- Joas, Hans. [1996 (1992)]. *The Creativity of Action*. Translated by Jeremy Gaines and Paul Keast. Chicago: University of Chicago Press.
- Joas, Hans. [2003]. The Modernity of War: Modernization Theory and the Problem of Violence. In: Joas, Hans, *War and Modernity*. Cambridge: Polity, pp. 43–54.
- Keil, Hartmut. [2000]. *Handeln und Verursachen*. Frankfurt/Main: Klostermann.
- Kaelble, Hartmut – Jürgen Schriewer (eds.) [2003]. *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften*. Frankfurt/Main & New York: Campus.
- Kocka, Jürgen. [1972]. Otto Hintze. In: Wehler, Hans-Ulrich. *Deutsche Historiker. Band III*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 41–64.
- Kocka, Jürgen. [1981]. Otto Hintze, Max Weber und das Problem der Bürokratie. *Historische Zeitschrift* 233, pp. 65–105.
- Kocka, Jürgen. [2002]. *Sozialgeschichte in Deutschland seit 1945. Aufstieg – Krise – Perspektiven. Vortrag auf der Festveranstaltung zum 40-jährigen Bestehen des Instituts für Sozialgeschichte am 25. Oktober 2002 in Braunschweig*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung. Historisches Forschungszentrum.
- Kohli, Atul. [1987]. *The state and poverty in India. The politics of reform*. Cambridge: Cambridge UP.
- Laak, Dirk van. [2001]. Infra-Strukturgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 27 (3), pp. 367–393.
- Laak, Dirk van. [2004]. *Imperiale Infrastruktur. Deutsche Planungen für eine Erschließung Afrikas 1880–1960*. Paderborn et al.: F. Schöningh.
- Laak, Dirk van. [2008]. Planung, Geschichte und Gegenwart des Vorgriffs auf die Zukunft. *Geschichte und Gesellschaft* 34 (3), pp. 305–326.
- Lamont, Michèle. [1992]. *Money, Morals & Manner. The Culture of the French and the American Upper-Middle Class*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Lange, Matthew. [2009]. *Despotism and Development. British Colonialism and State Power*. Chicago & London: University of Chicago Press.

- Lange, Matthew – Rueschemeyer, Dietrich (eds.) [2005]. *States and Development. Historical Antecedents of Stagnation and Advance*. Basingstoke: Palgrave/Macmillan.
- Lenger, Friedrich. [2010]. ‚Historische Sozialwissenschaft‘: Aufbruch oder Sackgasse. In: Cornelißen, Christoph. *Geschichtswissenschaft im Geist der Demokratie. Wolfgang J. Mommsen und seine Generation*. Berlin: Akademie Verlag, pp. 115–132.
- Lorenz, Chris. [2004]. Wozu noch Theorie der Geschichte? Über das ambivalente Verhältnis zwischen Gesellschaftsgeschichte und Modernisierungstheorie. In: Lorenz, Chris, *Wozu Geschichte? Geschichtswissenschaft und Geschichtsphilosophie im Widerstreit*. Stuttgart: Steiner, pp. 117–143.
- Luhmann, Niklas. [1991]. *Soziologische Aufklärung. In: Soziologische Aufklärung 1. Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Mahoney, James. [2001]. *The Legacies of Liberalism. Path Dependence and Political Regimes in Central America*. Baltimore & London: Johns Hopkins UP.
- Mahoney, James. [2010]. *Colonialism and Postcolonial Development. Spanish America in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge UP.
- Mann, Michael. [2006]. The sources of social power revisited: a response to criticism. In: Hall, John A. – Schroeder, Ralph. *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 343–396.
- Mann, Michael. [1986; 1993; 2012]. *The Sources of Social Power*. 3 Vols. Cambridge: Cambridge UP.
- Mayntz, Renate. [2009]. *Sozialwissenschaftliches Erklären. Probleme einer Theoriebildung und Methodologie*. Frankfurt/Main & New York: Campus.
- Moore, Barrington, Jr. [1966]. *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Moore, Barrington, Jr. [1978]. *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt*. London & Basingstoke: Macmillan.
- Moore, Barrington, Jr. [1984]. *Privacy. Studies in Social and Cultural History*. Armonk & London: M. E. Sharpe.
- Orloff, Ann Shola. [1993]. *The Politics of Pensions: A Comparative Analysis of Britain, Canada, and the United States, 1880–1940*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Osterhammel, Jürgen. [2006]. Gesellschaftsgeschichte und Historische Soziologie. In: Osterhammel, Jürgen – Langewiesche, Dieter – Nolte, Paul. *Wege der Gesellschaftsgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 81–102.
- Page, Edward C. [1990]. The Political Origins of Self-Government and Bureaucracy: Otto Hintze’s Conceptual Map of Europe. *Political Studies* 38 (1), pp. 39–55.
- Paige, Jeffrey M. [1997]. *Coffee and Power. Revolution and the Rise of Democracy in Central America*. Cambridge, Mass. & London: Harvard UP.
- Parsa, Misagh. [2000]. *States, Ideologies, and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge UP.
- Pierson, Paul [1994]. *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher, and the Politics of Retrenchment*. Cambridge: Cambridge UP.
- Ragin, Charles C. [1987]. *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Ragin, Charles. [2000]. *Fuzzy-Set Social Science*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Roth, Guenther. [1989]. Vergangenheit und Zukunft der historischen Soziologie. Weiß, Johannes. *Max Weber heute: Erträge und Probleme der Forschung*. Frankfurt/Main: Suhrkamp, pp. 406–424.
- Rueschemeyer, Dietrich. [2009]. *Usable Theory. Analytic Tools for Social and Political Research*. Princeton & Oxford: Princeton UP.
- Rueschemeyer, Dietrich – Huber Stephens, Evelyne – Stephens, John D. (eds.) [1992]. *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Schwinn, Thomas. [2001]. *Differenzierung ohne Gesellschaft. Umstellung eines soziologischen Konzepts*. Velbrück: Velbrück Wissenschaft.
- Sewell, William H., Jr. [1994]. Ideologies and social revolutions: Reflections on the French case. In: Skocpol, Theda. *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 169–198.
- Sewell, William H., Jr. [2005]. *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*. Chicago & London: University of Chicago Press.

- Sheehan, James J. [1980]. Barrington Moore on Obedience and Revolt. *Theory and Society* 9 (5), pp. 723–734.
- Skocpol, Theda. [1979]. *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia & China*. Cambridge: Cambridge UP.
- Skocpol, Theda. [1987]. Social History and Historical Sociology: Contrasts and Complementarities. *Social Science History* 11 (1), pp. 17–30.
- Skocpol, Theda. [1992]. *Protecting Soldiers and Mothers*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press.
- Skocpol, Theda. [1994a]. *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge UP.
- Skocpol, Theda. [1994b]. A Critical review of Barrington Moore's *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. In: Skocpol, Theda. *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 25–54.
- Skocpol, Theda. [1994c]. Cultural idioms and political ideologies in the revolutionary reconstruction of state power: A rejoinder to Sewell. In: Skocpol, Theda. *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 199–209.
- Skowronek, Stephen. [1982]. *Building a New American State. The Expansion of National Administrative Capacities, 1877–1920*. Cambridge: Cambridge UP.
- Soifer, Hillel. [2008]. State Infrastructural Power: Approaches to Conceptualization and Measurement. *Studies in Comparative International Development* 43 (3/4), pp. 231–251.
- Soifer, Hillel – Hau, Matthias vom. [2008]. Unpacking the *Strength of the State*: The Utility of State Infrastructural Power. *Studies in Comparative International Development* 43 (3/4), pp. 219–230.
- Spohn, Willfried. [1989]. Zum methodologischen Verhältnis von Sozialgeschichte, historischer Soziologie und Geschichtsphilosophie am Beispiel einiger jüngerer Interpretationsansätze der Klassenformierung der Arbeiterschaft. *Archiv für Kulturgeschichte* 71 (2), pp. 487–501.
- Starrett, Gregory. [2010]. The Varieties of Secular Experience. *Comparative Studies in Society and History* 52 (3), pp. 626–651.
- Steinmetz, George (ed.) [1999]. *State/Culture. State-Formation after the Cultural Turn*. Ithaca & London: Cornell UP.
- Steinmetz, George. [2005]. The Epistemological Unconsciousness of U.S. Sociology and the Transition to Post-Fordism: The Case of Historical Sociology. In: Adams, Julia – Clemens, Elisabeth S. – Orloff, Ann Shola. *Remaking Modernity. Politics, History, and Sociology*. Durham & London: Duke UP, pp. 109–157.
- Tenbruck, Friedrich. [1981]. Emile Durkheim oder die Geburt der Gesellschaft aus dem Geiste der Soziologie. *Zeitschrift für Soziologie* 10, pp. 333–350.
- Tenbruck, Friedrich. [1994]. Internal History of Society or Universal History? *Theory, Culture & Society* 11 (1), pp. 75–93.
- Tenfelde, Klaus. [1980]. German Workers and the Incapacity for Revolution. *Theory and Society* 9 (5), pp. 735–744.
- Terpe, Sylvia. [2009]. *Ungerechtigkeit und Duldung. Die Deutung sozialer Ungleichheit und das Ausbleiben von Protest*. Konstanz: UVK.
- Tilly, Charles. [1986]. *The Contentious French. Four Centuries of Popular Struggle*. Cambridge, Mass. & London: The Belknap Press of Harvard UP.
- Tilly, Charles. [1990]. *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990–1990*. Cambridge: Cambridge UP.
- Tilly, Charles. [1978]. *From Mobilization to Revolution*. New York et al.: McGraw-Hill.
- Tilly, Charles – Tilly, Louise – Tilly, Richard. [1975]. *The Rebellious Century 1830–1930*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.
- Touraine, Alain. [1981]. Une sociologie sans société. *Revue française de Sociologie* 22 (1), pp. 3–13.
- Wehler, Hans-Ulrich. [1975]. *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wehler, Hans-Ulrich. [1985 (1973)]. *The German Empire, 1871–1918*. Oxford & New York: Berg Publishers.
- Wehler, Hans-Ulrich. [2000]. Modernisierung und Modernisierungstheorien. In: Wehler, Hans-Ulrich. *Umbruch und Kontinuität. Essays zum 20. Jahrhundert*. München: C. H. Beck, pp. 214–250.
- Wehler, Hans-Ulrich. [2010 (1988)]. Historische Sozialwissenschaft. Eine Zwischenbilanz nach dreißig Jahren. In: Hitzer, Bettina – Welskopp, Thomas. *Die Bielefelder Sozialgeschichte. Klassische Texte zu einem geschichtswissenschaftlichen Programm und seinen Kontroversen*. Bielefeld: transcript, pp. 433–441.

- Weiss, Linda [1998]. *The Myth of the Powerless State*. Ithaca & New York: Cornell UP.
- Welskopp, Thomas. [1998]. Die Sozialgeschichte der Väter. Grenzen und Perspektiven der Historischen Sozialwissenschaft. *Geschichte und Gesellschaft* 24, pp. 173–198.
- Welskopp, Thomas. [1999]. Westbindung auf dem ‚Sonderweg‘. Die deutsche Sozialgeschichte vom Appendix der Wirtschaftsgeschichte zur Historischen Sozialwissenschaft. In. Küttler, Wolfgang – Rösen, Jörn – Schulin, Ernst. *Geschichtsdiskurs. Band 5: Globale Konflikte, Erinnerungsarbeit und Neuorientierungen seit 1945*, Frankfurt/Main: Fischer, pp. 191–237.
- Wirtz, Rainer. [1981]. ‚Widersetzlichkeiten, Excesse, Crawalle, Tumulte und Skandale‘. *Soziale Bewegung und gewalthafter sozialer Protest in Baden 1815–1848*. Frankfurt/Main et al.: Ullstein.
- Zelizer, Viviana A. [1994]. *The Social Meaning of Money*. New York: Basic Books.
- Ziemann, Benjamin. [2003]. Sozialgeschichte jenseits des Produktionsparadigmas. Überlegungen zu Geschichte und Perspektive eines Forschungsfeldes. *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen* 28, pp. 5–35.

Wolfgang Knöbl, Professor of Sociology at the Georg-August University Göttingen, Germany. Research interests: Social Theory, history of sociology, political sociology, comparative-historical sociology. Most recent books: Die Kontingenz der Moderne. Wege in Europa, Asien und Amerika (2007); with Hans Joas: Social Theory. Twenty Introductory Lectures. (Cambridge 2009); with Hans Joas: War in Social Thought. Hobbes to the Present (Princeton UP, 2012).

Stalinova verze marxismu jako jeho „ortodoxní“ model. Dějiny VKS(b) po pětasedmdesáti letech: kapitola z historické sociologie

MILOSLAV PETRUSEK*

Stalin's Version of Marxism as Its "Orthodox" Model. History of the AUCP(b)
after Seventy-five Years: A Chapter from Historical Sociology

Abstract: The article deals with the 1938 treatise *History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks)*, abbreviated AUCP(b) – an official treatise from the Stalin era of the USSR which was published on a mass scale. The author puts his reflections in two contexts: 1. the internal Marxist dispute over "orthodoxy", which Stalin resolved by publishing (and co-authoring) this "canonical book", and 2. the myth-forming context, which shows how totalitarian regimes present themselves with their "canonical books". He considers publications preceding the analyzed book, which after Lenin's death included texts by Grigory Zinoviev, Nikolai Bukharin and Leon Trotsky. Then he considers the actual book, focusing in more detail on the absence of two topics and concepts – the state and culture. He pays particular attention to the chapter on dialectic and historical materialism written by Stalin, which completes the simplistic interpretations in the so-called Stalinist Marxism. Like L. Kołakowski, he concludes that the entire Stalinist concept is naturalistic (meaning the naive naturalism of the late 19th century: Marxism guarantees a "scientific world view") and naively nomothetic (all fundamental claims have the form of unquestionable laws).

Key words: "canonical books" of totalitarian regimes; treatise *History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks)*; Marxist dispute over "orthodoxy"; Stalinist Marxism

*Chceme-li plně porozumět nějakému hnutí,
musíme znát jeho duchovní hybné síly, celý jeho ideový svět.*
P. Zyrill Fischer, OFM, *Die Hakenkreuzler*, 1932

*Marxismus může jako každá doktrína,
jako každý teoretický konstrukt degenerovat.*
Nikolaj I. Bucharin, Lenin kak marksist, 1927

Část první

Co je ortodoxní marxismus?

Gilbert Keith Chesterton ve svých proslulých *Hereticích* z roku 1905 ukázal „neobyčejný způsob, jakým se dnes užívá slova ‚ortodoxní‘. (...) Slovo ‚hereze‘ nejen že už neznamená nemít pravdu, nýbrž znamená prakticky pronikavost myslí a odvahy. Slovo ‚ortodoxie‘ nejen že už neznamená mít pravdu, nýbrž znamená prakticky být na omylu“ [*Chesterton 1948: 11*]. Chesterton nikoliv náhodou předvídal – v slavné epoše *fin de siècle* –, že se

* † Prof. PhDr. Miloslav Petrussek, CSc. Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Článek k vydání připravila Alena Miltová. E-mail: miltova@chello.cz

nejen obrátí znaménka „pravda“ a „lež“, ale že samo označení něčeho za pravdu nebo lež se promění ve spor podobný hledání předmětu pod zhasnutou plynovou lampou. Ovšem text Chestertonův jako by odkazoval rovněž na obecnější fenomén té doby – na nekonečné a nekončící pŕtky mezi stranami, frakcemi, konfesemi, odnožemi církví atd. V této době se také sociální demokracie (jako předchůdkyně, nezřídka nedobrovolná, komunistických stran) na Západě i na Východě doslova topila ve vnitrostranických zápasech, v nichž se na jedné straně konsolidovalo křídlo „revizionistické“ verze marxismu, reprezentované Eduardem Bernsteinem a na druhé straně v pololegalitě vystupovalo na světlo „východní“ křídlo (jakkoliv složené ze straníků žijících většinou v evropských zemích mimo carské impérium), které mělo dát sociální demokracii nejen jiný vývojový směr, ale i výrazně jinou ideologickou bázi.

V této době se v rámci marxismu sice ještě otázka „co je ortodoxní marxismus“ nekla-de, bude však velice brzy otevřena trojím, velmi odlišným způsobem: 1) György/Georg Lukács si položí právě tuto otázku ve své klasické knize *Dějiny a třídní vědomí* a spojí ji s problémem dialektiky a vztahem k Hegelovi, 2) neveřejně, ale o to zásadněji se zeptá po povaze ortodoxie v marxismu Mussolinim vězněný Antonio Gramsci v souvislosti s razantní kritikou knihy Nikolaje Bucharina *Teorie historického materialismu* (1921), a konečně 3) Stalin bude ortodoxii, aniž se o ní slovem zmíní, pokládat za nezpochybnitelnou danost tváří v tvář své kanonizaci marxismu (1938), ta sama totiž bude ortodoxií.

Lukács konstatuje, že ortodoxii v marxismu *nelze* založit na tom, že se rozliší teze zakladatelů marxismu, které nepochybně a nezpochybnitelně platí, a proti nim se postaví teze, jež dějinný vývoj vyvrátil, případně že se oddělí korpus „kritizovatelného vědění“ od nezpochybnitelné části, protože takový přístup by právem vyvolal politováníhodný úsměv nad scholastikou, kterou marxisté provozují. Podle Lukáče spočívá jádro „ortodoxie marxismu výhradně v otázkách *metody*, již lze rozvíjet pouze ve směru, který naznačili její objevitelé, neboť „všechny pokusy ji překonat nebo vylepšit vedly a musely vést pouze k simplifikaci, trivialitě a eklekticismu“ [Lukács 1988: 68, *kurziva v orig.; původní text pochází z roku 1922*]. Jakkoliv je Lukács pokládán za jednoho ze zakladatelů „západního marxismu“, již tato raná teze naznačuje jeho budoucí směřování, totiž trvalé peripetie mezi ortodoxií (například v otázce socialistického realismu) a revizionismem (například v otázce nezbytnosti znovu „implantovat“ do marxismu Hegela).

Gramsci byl ještě důraznější a jednoznačnější: „Ortodoxnost se nesmí vidět v tom či onom stoupenci ‚filosofie praxe‘,¹ ale v základním pojetí, že filosofie praxe ‚stačí sama o sobě, že nejen obsahuje všechny základní prvky, aby bylo možno vytvořit ucelený a úplný světový názor, úplnou filosofii a teorii přírodních věd, ale že je vedle toho s to oživit celou praktickou organizaci společnosti, to jest, že je s to stát se úplnou a ucelenou civilizací“ [Gramsci 1966: 193]. Taková formulace je věcně nejbliže Stalinově představě o tom, že „marxisticko-leninský vědecký světový názor“ může a musí proniknout všechny vědní obory a že společnost musí být budována na „vědeckých základech marxisticko-leninské ideologie“. Přílišná idealizace Gramscioho, s níž se dnes můžeme setkat zejména v tzv. kulturních studiích, tedy rozhodně není na místě – aspoň ne v tomto kontextu.

¹ Gramsci z důvodů „konspirace“ používal pojem „filosofie praxe“ pro označení marxismu *en bloc*.

Kanonické knihy totalitních ideologií 20. století

Každé významné myšlenkové a sociální hnutí má svou „kanonickou knihu“ – lhostejno zda čtenou, nebo jen formálně uctívanou. Klasický anarchismus tak ctil knihy Bakuninovy a Kropotkinovy, liberalismus se odvozuje od slavného *Bohatství národů* Adama Smithe (a Tocquevilla či Milla), konzervatismus navazuje na Edmunda Burka či Thomase Carlyla a vrcholí slavnou Hayekovou *Cestou do otroctví* (rozdíl mezi liberalismem a konzervatismem jsou někdy na hranici jemné intelektuální nuance). Jakkoliv významné tyto spisy byly (a dodnes se čtou), 20. století žilo také (a část světa žel především) ve znamení dvou totalitních režimů s jejich „kanonickými knihami“, jež nelze úplně přehlížet, konec konců již proto, že sice nevelká, ale stále vlivná skupina lidí se k jejich odkazu (přesněji – k „leitmotivům“ těchto textů) stále hlásí.

Německý nacionální socialismus měl hned tři kanonické knihy – první byl *Program NSDAP* (schválený 24. února 1920), na němž se Hitler podílel jen marginálně několika doplňky a který v 25 bodech shrnoval konkrétní budoucí akce strany. Podstatnější je to, že již v tomto programu se dominantním motivem stává dvojediná idea – odmítnutí *statu quo* spolu s přisouzením viny za daný stav věcí Židům, ergo neskrývaný rasismus a antisemitismus.

Druhý text již pocházel z pera samotného Hitlera – proslulý *Mein Kampf* napsal po nezdařeném puči ve 20. letech minulého století, první díl (406 stran) vyšel v roce 1925 a jeho dominantou jsou životopisná data, vzpomínky a rekapitulace duchovního vývoje a formování „světového názoru“, druhý, „programový“ díl vyšel v roce 1927.

Tím, kdo dal v předhitlerovském Německu antisemitismu a rasismu „teoretický tvar“, ovšem nebyl Hitler, nýbrž jeho věrný korteš Alfred Rosenberg, jehož *Mýtus XX. století*, vydaný v roce 1930 v nákladu tři tisíce výtisků, byl sice hned rozebrán, avšak za čas si získal zcela neoprávněně pověst „knihy, kterou každý cituje, ale nikdo nečte“ (jak se vyjádřil například vůdce Hitlerjugend Baldur von Schirach na Norimberském procesu). Rosenbergova kniha obsahuje celou řadu teoretických konotací (na rozdíl od přímočarého Hitlera), Hartmannem počínaje přes Ferdinanda Tönniese až třeba k Ernestu Renanovi a Houstonu Stewartu Chamberlainovi.

Ačkoliv nacismus měl řadu tichých i hlasitých intelektuálních mluvčích (například dnes znovu vydávaného „právního filosofa“ Carla Schmitta), skutečně kanonické knihy byly nakonec přece jenom dvě a pouze dvě (pomineme-li efemérní *Program NSDAP*). Kupříkladu Goebbels, jehož intelektuální potenci nelze zpochybnit, nevydal žádnou knihu a jeho *Deníky* nejsou ničím více než osobním svědectvím o soužití s Hitlerem.

Ještě jednu „kanonickou knihu“ 20. století, z níž Hitler (a nejen on) čerpal, však nelze pominout, totiž tzv. *Protokoly sionských mudrců*, vlastní bibli antisemitismu. Tradiční spory o původ protokolů (zda jde o plagiát, či dokonce plagiát plagiátů, jehož základem jsou dialogy v pekle mezi Machiavellim a Montesquieuem, napsané jistým Mauricem Jolym snad někdy v polovině 19. století, ovšem na základě dávných znalostí „obecného programu ovládnutí světa židovstvem“) sem nepatří.² *Protokoly* zůstávají neustále dráždivě přitažlivé tím, že obsahují „prorocství“, jež se údajně naplňují, ačkoliv jde větší měrou o jakási „univerzália“, která je třeba číst určitou optikou: konec svobody, degradace vzdělání, růst

² Jako doklad toho, že *Protokoly* mají dávnější předlohu, se někdy v literatuře uvádí, že je znal již v 60. letech 19. století také Benjamin Disraeli.

chudoby a aktivizace mas, podpora komunismu, rozšiřování ateismu a boj proti křesťanství („nezapomeňme, jaký užitek nám přineslo učení Darwinovo, Marxovo a Nietscheovo“), lež jako základní zbraň propagandy, programová deformace dějin, neustálé mravní rozkládání mládeže, rozšiřování pornografie a špatné literatury atd. Zvláště aktuálně by mohla působit teze, že „je nutno odvrátit neklidný lid od politických otázek, rozptýlíme jej zábavou, hrami, divadly a středisky lidové kultury. V tisku začneme vypisovat ceny pro umělecké a sportovní soutěže všech druhů; nový zájem dokonale odvrátí myšlení lidí od problémových otázek. Až ztratí schopnost samostatně myslet, budeme mu dávat látku k přemýšlení, ale tak, aby o její spojitosti s námi neměl tušení“ [cit. podle Helebrandt 1991: 44]. Tento exkurs byl svým způsobem nutný: ilustruje nikoliv logiku sionismu, ale každého totalitarismu, a již proto má smysl ony neblahé *Protokoly* přece jen znát. *Nota bene* i ony spoluutvářely duchovní klima Ruska, v němž se formovala „východní verze marxismu“, původně ovšem nikoliv antisemitská.

„Fenomén“ Dějiny VKS(b)

Spis *Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků) VKS(b)* tedy patří do těchto dvou kontextů: 1) vnitromarxistického sporu o „ortodoxii“, který Stalin vyřešil tím, že vydal „kanonickou knihu“, a 2) mýtotočného, který ukazuje, jak se totalitní režimy prezentují svými „kanonickými knihami“.

Fenomén *Dějin VKS(b)* je nadto sycen řadou jen zčásti doložených údajů,³ z retrospektivního pohledu zakrývá události kdysi podstatné a později mytologizované, co však zůstává z hlediska „živé sociologie“ podstatnější, je skutečnost, že nás nutí konfrontovat mytologii s lidskými životy, dnes poměrně podrobně, i když ne zcela jednoznačně popsány. Celá řada osobností sovětských dějin let 1898–1938 je nejednoznačná, jejich historické posouzení ambivalentní a morální hodnocení velmi složité. Z tohoto hlediska poskytuje „stalinský kanonický spis“ řadu podnětů nejen pro historiky, ale také pro biografickou sociologii. V Rusku takové pokusy byly učiněny se střídavými úspěchy, protože do biografii příliš silně intervnuje řada politických faktorů – tentokrát nevnučených zvenčí, nýbrž interiorizovaných samotnými autory.

V případě *Dějin VKS(b)* jde nadto o historicky a sociologicky pozoruhodný jev, kdy se vytvořila jakási *literární metahistorie*, jejíž reálné podloží téměř všichni současníci sice znali, nicméně chovali se tak, jako by institucionální verbální „kanonický“ výklad byl více než „realita“ sama: s jistou mírou ironie můžeme říci, že simulakrový svět se zrodil dříve, než se v sovětském Rusku rozsvítila první televizní obrazovka. Chce-li někdo interpretovat tento fenomén jako zdařilý pokus o makrosociální konstrukci („falšovaných“ či deformovaných) dějin, pak i to je možné. Nelze tvrdit, že by příběh této svým způsobem výjimečné události (nemá v dané podobě a rozsahu analogii v evropských kulturních dějinách) nebylo možné rekonstruovat jinak, než to činíme v této studii. Položili jsme důraz spíše na „ideové spory“ (včetně osobních zápasů o charismatické či reálné vůdcovství) než na

³ „Otevření archivů“ sice představuje věc žádoucí, ale již dnes máme materiálu tolik, že psát tyto dějiny „nаноvo“ je téměř nemožné. U nás se o to pokusil v práci *Čas voněl snem: Stručný přehled dějin VKS(b)* Jan Beneš. Snad jde o text didakticky záslužný, ale řada faktů v něm není – například „spor o nástupnictví“ po Leninovi; dějiny jsou dotaženy až do pádu Gorbačova, což nutně vedlo ke zploštění výkladu války – celý text o válce se omezuje na padesát stránek v podstatě notoricky známého materiálu. Pokud tedy pravděpodobně záslužný, přesto nedotažený a autorem doslovu Janem Tesařem rozhodně přeceněný [Beneš 2004].

„zločiny“, o nichž bylo napsáno dosti – i když nikdy dost na to, aby byly varováním před neblahou repeticí.

Do Stalinovy smrti vyšla zmíněná kniha v 67 jazycích ve více než 300 vydáních v celkovém nákladu 42 816 000 výtisků. To samo o sobě už představuje bezprecedentní fenomén manipulativního vlivu v celém 20. století.⁴ A patrně nejpodstatnější paradox této knihy spočívá v tom, že přes všechny zčásti již ve své době a později zcela evidentně viditelné nepravdy a výslovné lži byla v době 2. světové války tajně kolportována, za což existoval jediný trest – smrt, tentokrát ovšem z rukou nacistů.

„Leninská“ revize klasického marxismu a první kanonická kniha

Vzhledem k zásadní personální proměně ve vedení bolševické strany po Leninově smrti se kanonické knihy bolševismu proměňovaly, jinými slovy *Dějiny VKS(b)* malou řádku kanonických spisů uzavírají, nikoliv otevírají.

Patří mezi ně především svazek, jehož prostřednictvím Lenin provedl (poté co Engels rezignoval na „barikádovou revoluci“ na počátku 90. let 19. století) největší revizi marxismu v jeho dějinách, totiž o spis *Co dělat?* Ačkoliv je text dnes již mimo historický kontext téměř nesrozumitelný, centrální Leninova idea zůstává srozumitelná dodnes. Lenin rozvíjí klasickou ideu o živelnosti lidových mas, které musejí být vedeny ke skutečnému třídnímu uvědomění (u Marxe měla tato idea ještě hegelianskou formu úvah o třídách *an sich* a *für sich*), dovádí ji však do radikálního konce – „dejte nám organizaci revolucionářů a pohne-me Ruskem“ [*Lenin 1975: 302*]. Leninova kniha, jakkoliv psaná v polemice s dobovými oponenty (a proto dnes nezázivná a nečtivá), vedla, jak správně postřehl Robert Service, k tomu, že „rozsah polemiky, kterou vyvolal, (jej samotného) zaskočil; skutečnost, že celá kontroverze vedla ke vzniku komunistické strany a k říjnové revoluci, znamená, že se jeho brožurka řadí ke stěžejním politickým dílům 20. století“ [*Service 2002: 131–132; zvýraznil autor článku*]. Za možná ještě podstatnější okolnost lze považovat to, že právě tento text utvrdil ve Stalinovi jeho absolutní vazbu na Lenina (pozdější rozmíšky, zejména z 20. let, na věci nic podstatného nemění): Leninova teze, že „dříve než se sjednotíme a abychom se sjednotili, musíme se napřed rozhodně a přesně názorově rozdělit“, se stane Stalinovou direktivou na celý život. Snad jen s tou odlišností, že bude většinou rozdělovat, aby již „nesjednocoval“.

Robert C. Tucker v souvislosti se Stalinovou četbou Leninovy knihy *Co dělat* konstatuje, že Leninova brožura na Stalina učinila podobný dojem jako jeho mladistvé setkání se sešitovým románkem *Otcovrah*, podle jehož hlavního hrdiny si Stalin vzal revoluční pseudonym Koba. Podobnou – a nikoliv nepodstatnou – literární aluzi ovšem nabízí samotný název Leninovy brožury. Je známo, že Lenin byl fascinován četbou románu Nikolaje Černyševského *Co dělat*, který byl vůbec první ruskou sociální utopií s hlavním hrdinou v podobě revolucionáře Krametova, jenž sám sebe podrobuje osobním omezením až na hranici askeze, aby byl dokonale připraven, „až přijde čas“. Kromě toho najdeme v Černyševského románu sympatický „feministický“ moment (Věra Pavlovna, která se osobně i sociálně osvobozuje z tradičních vazeb rodinných, manželských a ekonomických),

⁴ Vydání učebnice, z níž se učila moje generace, se objevilo roku 1954, tedy rok po Stalinově smrti: šlo o 14. vydání, jímž se dosáhlo úhrnného nákladu 702 700 výtisků v českém jazyce. Tím ovšem nemá být řečeno, že knihu skutečně více než půl milionu lidí četlo.

ale vcelku, jak se i dnes shodují literární historici, bylo dílo z literárního hlediska již ve své době přijímáno s rozpaky. Nicméně bylo provázeno nečekaným úspěchem společenským: mladá inteligence knihu četla a nacházela se v ní, román se stal „biblí několika generací“, a jak říká Furet, Lenin „Černyševskému vděčí za více než Marxovi“ [Furet 2000: 97]. Lenin četl ovšem výběrově – Černyševského Rachmetov je tak pro Lenina tímtež co Koba (z *Otcovraha*) pro Stalina – totiž *profesionálním revolucionářem*. Ústřední Leninovou ideou, jež natrvalo rozdělila směřování západní a východní levice, byla koncepce „revoluční strany“, „avantgardy proletariátu“, která a) do proletariátu „vnáší třídní vědomí“ a b) je složena z profesionálních revolucionářů, nikoliv tedy z „katedrových socialistů“, kteří jsou – v Leninově terminologii – podobně jako celá inteligence jen snůškou „užitečných idiotů“.

Ale Černyševského utopický ideál, jež Lenina prapůvodně inspiroval, byl poněkud jiný, a to naivně sladkobolný – „budoucnost je světlá a krásná. Milujte budoucnost, směřujte k ní, pracujte pro ni, přenášejte z ní do přítomnosti, kolik jen můžete. Natolik bude váš život světlý a dobrý, nakolik dokážete z budoucnosti přinést světlo a dobro do přítomnosti“ [cit. podle Parolek, Honzík 1977: 224]. Leninova vize budoucnosti i přítomnosti rozhodně ale nebyla časem „světla a dobra“.⁵

Leninův „odumírající stát“ a spor o nástupnictví

Lenin svou ideu revoluční strany jako organizovaného předvoje proletariátu sice podrobněji rozvinul ve spise z roku 1904 *Krok vpřed, dva kroky vzad* (a v *Dějínách VKS(b)*) je to podrobně a se „stalinskou přesností“ popsáno), brožura *Co dělat?* nicméně až do roku 1917 představovala hlavní programovou knihou bolševismu; řada jiných Leninových textů byla přitom předmětem diskusí a svárů.⁶ V podstatě bez ohlasu zůstal (dnes znovu objeovány) jeho *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu*, tedy spis, v němž opřen o předchozí texty Hilferdingovy, Luxemburgové či Kautského dokazuje, že imperialismus nemůže dosáhnout vnitřní shody mezi mocnostmi, které se nakonec dostanou do vzájemného konfliktu. Rozhodně nejvýznamnějším textem (až do Leninovy smrti v roce 1924) z hlediska marxistické teorie tak zůstává spis „kolosální neupřímnosti“ [Service 2002: 265], totiž *Stát a revoluce*.

Ten lze považovat za zajímavý hned ze dvou důvodů: 1) je příkladem toho, jak lze soustavou citátů ukázat něco, co nikdy a nikde soustavně ani Marx, ani Engels nevyložili, totiž *blízkou budoucnost socialismu*, jež bude probíhat ve třech etapách – diktatura proletariátu, první fáze „neúplného socialismu“, druhá fáze „úplného socialismu“ („v němž celá společnost bude jediná kancelář a jediná továrna, kde je rovnost v práci i rovnost v platech“ a kde se „nezbytnost dodržovat základní pravidla každého lidského soužití stane zvykem“ [Lenin 1976: 381]); 2) je modelovým příkladem toho, jak bude psát Stalin – z umně vybraných (a stejně umně eliminovaných) citátů bude skládat poměrně přesvědčivé šarady o tom, jak

⁵ Je známo, že ruský spisovatel Nabokov v románu *Dar* píše karikující biografii Černyševského a popisuje, jak pracně „se Černyševskij smolí“ s upatlaným románem, který se nedá číst. Snad opravdu nedá, ale četl se až příliš a Nabokov hříchy synů přenáší neprávem na otce – ostatně Černyševskij rozhodně nepatřil k revolucionářům anarchistického typu, jimiž se carské Rusko hemžilo.

⁶ Lenin nebyl spisovatel ani teoretik, Lenin byl politický praktik, diskutér a kritik – tomu odpovídá i forma všech jeho spisů.

„se žije lépe a radostněji“ (a to v době „velkého teroru“!) – vše důsledně podloženo autoritou Leninovou (výjimečně Marxovou a Engelsevou).

Leninova smrt samozřejmě znamenala počátek zápasu o nástupnictví, který zde nehodláme v detailech popisovat, jakkoliv jde o „reálné dějiny VKS(b)“. Omezíme se pouze na dvě skutečnosti. Tou první je „vymezení leninismu“ jako teoretického ohniska sváru, jež se stalo počátkem legitimizace Stalinova nástupnictví. A tu druhou představuje proslulá Leninova závěť, v níž těsně před smrtí podal charakteristiky svých možných nástupců, tedy onen dokument, jehož existence se od poloviny 20. let tajila, ačkoliv byla závěť zveřejněna, a dokonce ve 30. letech Stalinem komentována.

V zápase o nástupnictví sehráli jistou roli také Grigorij Zinověv (s ním údajně pobýval Lenin v Razlivu, když psal *Stát a revoluci*), dále Bucharin, zejména však Lev Davidovič Trockij a Stalin. Bucharin nebyl bez vyhlídek zejména proto, že Lenin si vysoce cenil jeho teoretické erudice („patří k nejplatnějším a nejvýznamnějším teoretikům strany, ale je také právem pokládán za miláčka celé strany“, ačkoliv „má v sobě cosi scholastického (nikdy nestudoval a nikdy myslím plně nepochopil dialektiku)“ [*Lenin 1981: 677*]), nakonec i on ovšem v zápase s „ocelovým“ Stalinem⁷ podlehl.

Hlavní Stalinův oponent, totiž Trockij, se utkal se Stalinem bezprostředně po Leninově smrti v diskusi na téma „co je leninismus?“. Stalin tehdy poprvé významněji zasáhl do bolševického teoretického života dvěma přednáškami – *O základech leninismu* (předneseno na Sverdlovově univerzitě v dubnu 1924) a *K otázkám leninismu* (publikováno 1926) [*srov. Stalin 1950: 9–82 a 111–159*]. Oba texty se vyznačují osobitou stalinskou dikcí, o níž někteří historikové a biografové říkají, že se jí Stalin naučil během svého krátkého pobytu v semináři. Jde o sugestivní kladení otázek a následujících jednoduchých odpovědí, o princip „repetice“, opakování téže teze jinými slovy, a konečně o proslulé „stalinské“ členění každého většího tematického bloku na většinou číslované části (oddíly, „subkapitoly“). Tím se text stává přehledným, snadno čtenářsky i posluchačsky uchopitelným a tedy vpravdě sugestivním. Ačkoliv Stalin pravděpodobně neměl (rozhodně původně) osobní charisma (na rozdíl od Trockého či Karla Radeka⁸), tento jazykový styl k jeho utváření – kromě řady dalších činitelů – nepochybně přispěl.

Bezprostředně po Leninově smrti píše Bucharin text *Lenin jako marxista*, v němž konstatuje, že „jakmile uspořádáme Leninovy spisy, povstane před námi Lenin v celé své gigantické velikosti... doposud však na svého systematika čeká“ [*Bucharin 1988: 50, česky 1928*]. Ostatně není bez zajímavosti, že v této přednášce najdeme některé formulace, které se později objeví u Stalina téměř doslovně. Co Bucharin formuloval jako program – systematizovat leninismus, Stalin prostě bez skrupulí učinil, byť se tak stalo, jak konstatovali někteří neuctiví současníci, „jazykem toporným“. Leč – dodejme – srozumitelným a jasným.

Ještě jednu okolnost třeba v této souvislosti zmínit. Již v lednu 1924 vyšel spisek Lva Trockého *Nový kurs* [česky 1924], který si nedělal ambice stát se „systémem leninismu“ – měl být spíše upozorněním pro politickou praxi, že „jistý druh ideologického ztuhnutí“ vede k tomu, že strana se dostává do nadvlády svého aparátu (nezapomeňme, že Stalin

⁷ Je obecně známo, že Stalin místo svého rodného příjmení Džugašvili používal revoluční pseudonym Stalin, jehož etymologický původ odkazuje k oceli (*stal*, rus. = ocel).

⁸ Karl B. Radek (1885–1939).

byl na Leninův návrh jmenován v roce 1922 generálním tajemníkem – pro personální otázky, což byla funkce jen zdánlivě okrajová). To bylo ze strany Trockého sice velmi předvídaté, ale nakonec málo platné: Stalin svým aparátem stranu ovládl již v polovině 20. let. Ačkoliv sám Stalin nebyl vybaven tak sofistikovaným intelektem jako Trockij, měl (coby Leninův žák, Trockij byl spíše „partnerem“ a „souputníkem“) mimořádnou schopnost ironie a sarkasmu. Když totiž Trockij metaforicky vymezil leninismus jako „systém revoluční činnosti, který předpokládá revoluční cit, totéž co svalové pocity při tělesné práci“, Stalin ironicky replikoval – „leninismus jakožto svalové pocity při tělesné práci. Není-liž pravda, je to i nové, i originální, i hlubokomyšlné. Pochopili jste však z toho něco? Všechno je velmi malebné, hudební, a chcete-li, dokonce velkolepé. Chybí tomu maličkost: prostá a lidská definice leninismu“ [cit. podle Tucker 2003: 252]. Zesměšnění se neodpouští, nemluví o tom, že Stalin si tím upevnil pozici – již tehdy – oficiálního ideologa strany.

Druhý zápas by sveden o již zmíněnou Leninovu závěť, ve skutečnosti dopis, který Lenin těsně před smrtí poslal sjezdu strany a v němž charakterizoval všechny své potenciální nástupce – Trockého, Kameněva, Bucharina, Zinověva a samozřejmě Stalina. Po osobním konfliktu, který měl Lenin se Stalinem (5. března 1923 s ním písemně přerušil „osobní i soudružské styky“), Lenin ke Stalinově charakteristice dopsal, že je „hrubý“, což by mohlo ve funkci generálního tajemníka být ke škodě věci. Trockého, Zinověva i Bucharina kritizoval podrobněji s uvedením jejich politických a ideologických omylů a chyb. Tento zápas o moc pak definitivně vyvrcholil až deset let po Říjnu, konkrétně na zasedání, na němž v roce 1927 vystupoval i Trockij, stále ještě jako uznávaný „vůdce strany“, a Stalin jako osobnost významná, leč přece jen spíše druhého řádu. Na tomto jednání Trockij s odkazem na Leninovu závěť sdělil následující: „Hrubost a nespolehlivost, o nichž Lenin psal, již nejsou pouhými rysy osobnosti. Staly se základní charakteristikou našeho současného vedení s jeho vírou ve všemohoucnost násilných metod – dokonce ve vztahu k vlastní straně“ [cit. dle Bullock 2005: 207]. Trockij, který sám zajisté nebyl bez viny,⁹ již nejen předvídal, ale přímo konstatoval stav věcí, jakkoliv vinu přenášel až příliš přímočaře na Stalina. Stalin byl dostatečně inteligentní i rafinovaný, aby dokázal obrátit Trockého (a Leninovu) kritiku – neuvěřitelně – ve svůj prospěch: „Ano, soudruzi, jsem hrubý – k těm, kteří hrubě a neloajálně naši stranu ničí a usilují o její rozkol. To jsem nikdy nezastíral a nezastírám ani teď... ani jediná zmínka se nedotýká v *Závěti* Stalinových¹⁰ chyb. Je zde zmíněna pouze jeho hrubost. Nedostatek zdvořilosti není nedostatkem Stalinova politického názoru nebo politické pozice, a ani nemůže být“ [tamtéž].

Hrubost – to Stalin dobře pochopil – příliš nevádí. K uchopení moci je třeba jiného a efektivnějšího nástroje a tím Stalin disponoval: stranický aparát, do té doby fenomén

⁹ Skutečnost, že většina bolševických vůdců „staré gardy“ padla za obětí Stalinovým represím, je nijak nevyvazuje z viny. Ani maršál Tuchačevskij, ani Trockij nebyli neviní a v řádném soudním procesu by byli odsouzeni – byť za činy zcela jiné. Tuchačevskij například brutálně potlačil povstání námořníků v Kronštadu, což popisuje s mimořádnou citlivostí Vasilij Aksjonov v románu *Moskevská sága*, který zahrnuje léta 1925 (Kronštadt je zde přítomen v literární reminiscenci) až 1953. Tato „vojna a mír“, pokud se jedná o *tolstojovskou aluzi* bolševismu (zčásti napsaná v USA) by vydala informačně i emocionálně za desítky plochých pokusů o srovnávání režimů, výpočet zločinů atd. Tomu všemu totiž chybí lidský prožitek, který může zachytit jenom literatura – v tomto případě (s výjimkou třetího svazku) dokonce vysoce kvalitní.

¹⁰ Stalin o sobě velmi často mluvil v třetí osobě.

vlastně neznámý.¹¹ Trockij ostatně (s jistou mírou hořkosti) konstatoval svou porážku tímto komentářem: „Bylo by naivní si myslet, že Stalin, v masách neznámý,¹² vystoupil z pozadí na scénu vyzbrojen hotovým strategickým plánem. Ještě dříve než Stalin našel tápavě svou cestu, byrokracie ho instinktivně sama odhadla. Stalin jí poskytoval všechny potřebné záruky: prestiž starého bolševika, silný charakter, omezený obzor a nerozlučné spojení s aparátem jakožto jediným zdrojem svého osobního vlivu“ [*Trockij 1995: 109*].

Přesně v tomto bodě bychom mohli zkoušet hru na virtuální dějiny – co by se bylo stalo, kdyby se Leninův pokyn odvolat Stalina z funkce generálního tajemníka podařilo uskutečnit před vůdcovou smrtí? Představa trockistického Ruska konec konců není příliš lákavá a jiná alternativa v té době stejně neexistovala.

Nutnost legitimizace moci dějinami

Ruský emigrant, kdysi hojně i do češtiny překládaný a u nás čtený, Mark Aldanov píše o tom, jak v roce 1930 shlédl sovětský filmový týdeník se zpravodajstvím z prvomájové přehlídky. Stalinův triumf byl úplný a Aldanov spisovatelským bystrozrakem vidí, jak nepatrní jsou na Leninově mauzoleu vedle Stalina Zinověv, Kameněv, Radek, Bucharin... Trockij je již ve vyhnanství. Ti, kdo zůstali, stojí v pokorné a devótní úctě. Stalin je využije, ale – domnívá se Aldanov v roce 1930 – nepopraví je. V tom se ovšem zmylil, jakkoliv sama úvaha, že by i toto bylo možné, byla v té době osobitě předvídatvá: revoluce tehdy totiž ještě nepožírala své děti. V roce 1930 je nicméně „stalinský thermidor“ definitivně dokončen, začíná nová epocha, jež bude již definitivně a nezvratně až do generalissimovy smrti v roce 1953 „stalinská“.

V době, kdy skončil triumvirát (Stalin – Zinověv – Bucharin) i diumvirát s Bucharinem, začíná Stalin mimo jiné uvažovat o tom, že přepíše (či nejprve „dá přepsat“) dějiny strany jako svou autobiografii. „Inspirátorem a organizátorem všech vítězství strany a státu“ se musí stát Stalin – jako Leninův žák, spolubojovník a následovník. Jeho pozice musí být stabilizována nejen mocensky a politicky, ale také mýtotvorbou: dějiny je třeba přepsat tak, aby v nich „pro jiné“ nezůstalo místo. Lenin bude nadále tvořit vznešené pozadí, na němž se autoportrét velkého vůdce bude ještě lépe vyjímat.

Stalin občas již dříve do historiografie strany aktivně vstoupil, například v souvislosti s *Dějiny občanské války v SSSR* (1935), přímým impulsem k tomu, aby byly sepsány souhrnné *Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků)*, ale s velkou pravděpodobností bylo v roce 1935 vydání brožury Lavrentije Pavloviče Beriji¹³ *K dějinám bolševických organizací v Zakavkazsku* [Berija 1951]. Důvody, které Beriju k napsání spisu vedly, byly minimálně dva: 1) se Stalinovým působením na Zakavkazsku v oněch letech jeho revolučního „zrání“ byla spojena řada historek, například jak přepadl poštovní vozy, aby opatřil

¹¹ Stranický aparát jako „nomenklatura“ a s ním spojená „nová třída“ se stane předmětem sociologických a politologických úvah daleko později. Podrobně srov. *Voslenskij* [1984]. Nelze jej ale ztotožňovat s byrokracií weberského typu, která fungovala na principu racionality. Pojem „byrokratický socialismus“ zavedli trockisté již ve 30. letech.

¹² Všimněme si, jak komunistické hnutí dokáže vynést na místa nejvyšší zázračnou rychlostí „osoby v masách neznámé“ – příkladem je konec konců stejně tak Dubček jako Gorbačov. Až *ex post* vidíme jejich dějinnou roli, ať ji posuzujeme jakkoliv.

¹³ Berija patří asi k lidsky nejodpornějším zjevům stalinské garnitury, znamenitě ho popsal Aksjonov ve zmíněném románě. Podrobnosti lze najít také ve vzpomínkách jeho syna [Berija 2003] nebo „starého bolševika“ Antonova-Ovsjejenka [1991].

straně peníze (a snad se to dokonce neobešlo bez obětí), vcelku ale šlo o období v podstatě temné – o Stalinově rodokmenu, vzdělání, „revolučních univerzitách“ se nevědělo vlastně nic (co a zda četl, kde vystupoval a jak), a kde je temno, vzniká prostor pro fámy, například že Stalin po jistý čas spolupracoval s carskou tajnou policií; 2) Stalin – právě pro svou absenci v revolučním hnutí počátku století – byl jaksi „objektivně“ postaven do druhé, ba spíše třetí garnitury „starých bolševiků“. Lenina neznal a znát nemohl a v Gruzii vlivných bolševiků mnoho nebylo, pakliže vůbec jaký. Bylo proto třeba vytvořit biografii, podle níž „už tehdy je Stalin jedním z neenergičtějších a nejvýznačnějších funkcionářů tifišské sociálně-demokratické organizace“ [*Institut... 1945: 5*]. Dnes se o Stalinově mládí a zrání ví mnohem více a většina sice atraktivních, ovšem přece jen nadsazených, nezřídka až do výše kavkazských štítů, historek se ukázala jako nedoložená¹⁴ a navíc zbytečná.

A byl tu ještě jeden fakt, který Stalina navýsost zajímal, totiž skutečnost, že v roce 1935 vyšly dva jeho životopisy v Evropě, konkrétně ve Francii. První byl panegyrický spis napsaný Henri Barbussem, autorem slavného románu o první válce *Oheň*, když se předtím neúspěšně jednalo s Feuchtwangerem, Gidem¹⁵ a jinými. Barbussova kniha vychází pod titulem *Stalin: nový svět, jak ho vidí jeden člověk*. Stalin je popsán jako „nejvýznamnější, ale nejméně známý člověk naší planety“, nejméně známý proto, že nikdo neví, jak skromně žije, jak miluje děti, jak dlouho do noci pracuje, jak šťastně se směje... Nejpodstatnější ale bylo, že Barbusse zdůraznil Stalinův významný vliv na Lenina (nikoliv naopak), že se s ním Lenin radil a byl – zjednodušeně řečeno – bez Stalina vlastně bezradný, zejména v době revoluce.¹⁶ To bylo přesně to, co si Stalin přál a na čem chtěl zbudovat své charisma (bude se tomu říkat „kult“), nadto to přišlo ze strany ne zcela očekávané. Kniha vyšla v SSSR v nákladu 300 tisíc výtisků a stála v roce 1936 jeden rubl [*srov. Tucker 1995: 266*].

Ale byl tu ještě jiný text, který by sice měl Stalina znepokojoval, ale byl pro přímou propagandu málo účinný a v mnohém (nikoliv co do množství faktografie) podobný analogickým, již známým odhalením: o Stalinovi se v té době už vědělo leccos, co nebylo „kompatibilní“ s Barbussovým panegyrickým textem, sluchu se však těmto hlasům dopřávalo méně.¹⁷ Boris Souvarine, který se rozešel nejprve s trockismem a potom s marxismem vůbec, napsal dodnes reeditovanou mohutnou knihu, o níž Furet ne zcela právem píše jako o knize, která „je slavnější než čtená“. Práce splňuje všechna kritéria akademického textu, je věcná a relativně objektivní, protože se nemohla vyhnout kritickým soudům o Leninovi, Trockém, III. internacionále i Komunistické straně Francie. Touto knihou se Stalin nevzrušoval, sovětský občan se k ní dostat nemohl a západní intelektuálové mu tehdy ještě na srdci neleželi.

¹⁴ Z podrobného Stalinova životopisu lze ovšem rekonstruovat jeho pravděpodobnou duševní chorobu. Erich Fromm se domnívá, že šlo o „nesexuální sadismus“ [*Fromm 1997: 284–287*].

¹⁵ V té době patřil Gide ještě k levicovým intelektuálům, kteří se z nadšení Sovětským svazem vyléčili až tím, že jej na vlastní oči spatřili, což je ostatně i u nás známá historie, neboť pamflet proti Gidovi napsal S. K. Neuman pod titulem *Anti-Gide* (sám ale v SSSR nikdy nebyl).

¹⁶ Takto byl vztah Lenin – Stalin zobrazen ve filmech *Lenin v Říjnu* (1937) a *Nezapomenutelný rok – Lenin v roce 1918* (1939), které režíroval Michail Romm.

¹⁷ Například v Praze u Topiče vyšel v překladu románový text, který Stalina ukazoval v neuvěřitelných detailech, o nichž se veřejnost měla dozvědět později, z pera jistého Grigola Robakidzeho pod názvem *Vražděná duše* (1935). Řada zmíněných detailů odkazuje jakoby k důvěrné znalosti Stalinova gruzínského původu.

Dějiny VKS(b) obecně

Rekapitulovat či rekonstruovat stalinské kompendium není možné – existuje ovšem literatura dnes již značně objemná, kvalitní, sociologicky relevantní a i u nás dostupná (zejména Pipes a Malia). Nezapomeňme ovšem, že první vývojové etapy bolševického Ruska popsal podrobně Trockij ve *Zrazené revoluci* a v řadě jiných spisů. Tyto texty trpí ale tím, že jsou příliš zatíženy jeho specifickou optikou, která a) vidí sovětský stát jako „deformovaný socialismus“, socialismus Stalinem byrokratizovaný a b) jeho vývojovou perspektivu spojuje se svou vizí „permanentní revoluce“.

Obecně o stalinském spisu *Dějiny VKS(b)* platí toto: 1) základní falzifikace spočívá v tom, že se čtenáři nepodává historie (byť jakkoliv interpretovaná), ale čirý mýtus, mýtus dokonce nikoliv historický, ale biografický, s dominantou Stalina jako „tvůrce dějin“; 2) z reálných dějin byli v této knize vyloučeni nejprve jako renegáti, oportunisté a podvratníci, později přímo jako zrádci a zločinci ti, kteří hráli ve straně klíčovou roli v rozhodujících okamžicích (existuje proto hypotéza, že politické procesy, jež začaly po zavraždění „miláčka národa“ Sergeje Kirova,¹⁸ byly vedeny také jako procesy s těmi, kteří měli „jinou historickou paměť“, protože jako účastníci popsaných dějů sice mohli mlčet, ovšem nemohli zapomenout); 3) podle této knihy se strana v průběhu celých svých dějin nepustila ani jediného omylu, všechny zločiny stalinského represivního systému a nelidské politiky byly připsány *ex post* Stalinovým politickým protivníkům (i socioekonomické procesy s hrůznými důsledky pro obyvatelstvo, jako byla kolektivizace, byly vysvětleny coby „závrať z úspěchů“ a sociohistoricky vyloženy jako „revoluce, která byla provedena *shora*, z popudu státní moci, za přímé podpory milionových mas rolníků *zdola*“ [*Dějiny... 1954: 304, kurzíva v orig.*]); 4) pomineme-li celkovou stylistickou podobu knihy („byzantský styl“, apodiktická tvrzení, nudná shrnutí, jež – jak uvádějí prameny – Stalinovu dceru vedla k tomu, že „tatíčkův“ spis odložila k jeho velké nevěli nedotčený), pak dlužno konstatovat, že jde o knihu výjimečně vulgární, v níž se o starých komunistech a Stalinových spolupracovnících píše jako o „bělogvardějských zmetcích“, „nicotných hnidách“, „nepotřebné veteši“, ba přímo „bandě vrahů“; 5) všechny zásluhy, které výslovně nepatřily Leninovi, byly *ex post* připsány Stalinovi (včetně „zásluh“ při událostech, při nichž se prokazatelně neosvědčil, jako například při Tuchačevského tažení na Varšavu); 6) v poválečném vydání zůstává teze, lživá a ve svých historických důsledcích tragická, že k uchopení moci nacisty de facto přispěli sociální demokraté („sociálfašisté“).

Je prokazatelné, že rozvrh textu na dvanáct kapitol je původní, tedy Stalinův, včetně pokynu, co citovat z jeho vlastních spisů. První verzi patrně redigovala trojka Molotov, Ždanov a Stalin, detailní textovou verzi ale provedl Stalin sám. I tak vyšly *Dějiny* vlastně anonymně, totiž jako spis, který „redigovala komise ÚV VKS(b)“ (což nebyla pravda, žádná komise nikdy ustavena nebyla) a schválil Ústřední výbor VKS(b), což také nebyla pravda. Ústřední výbor přesto knihu po vydání závazně doporučil jako studijní materiál pro všechny druhy a typy škol a školení.

Od počátku se ovšem jedna jediná kapitola přičítala Stalinovi (a byla také samostatně tištěna), totiž 2. část IV. kapitoly *O dialektickém a historickém materialismu* [*Dějiny...*

¹⁸ Hypotéza, že vraždu Kirova inscenoval sám Stalin, je vysoce pravděpodobná, stejně jako hypotéza, že slavný vojenský velitel Frunze byl na Stalinův osobní příkaz zabit při banálním chirurgickém zákroku. Toto podezření vyjádřil skvěle v novele *Nezhasený měsíc* Andrej Platonov již na sklonku 20. let.

1954: 105–133], která volně (chtělo by se nikoliv bezdůvodně říci – svévolně) navazuje na dvoustránkový exkurs o Leninově filosofickém opus magnum *Materialismus a empiriokriticismus*. Tato kapitola je „teoreticky“ nejdůležitější, má svou prehistorii i dějiny a dlužno se k ní vrátit: jestliže totiž celý korpus „dějin“ kanonizoval a petrifikoval určitý falzifikovaný a mytologizovaný pohled na vývoj bolševismu, pak tato nevelká kapitolka znamenala zvrat v dějinách sovětského („východního“) marxismu a kanonizovala jeho nejuvládnější verzi.

Dějiny VKS(b) bez státu

Zůstává příznačné, že v celém textu *Dějin* se neobjevují dva sociologicky (ale i historicky) důležité pojmy – pojem státu a pojem kultury.

Problém státu, jak jsme již uvedli, znovu po Marxovi a Engelsovi otevřel Lenin na jaře 1917 a v podstatě (kromě futurologického domyšlení vývoje socialistického státu) ke klasické marxistické teorii státu nic nepřidal, spíše jen zdůraznil třídně konfliktní charakter státu, který u Marxe není tak jednoznačný. Marx například v polemice s Bakuninem zdůrazňuje, že stát má dvě dimenze, „obecně lidskou“, v jejímž rámci ochraňuje a udržuje v chodu základní instituce, a dále třídní, kdy používá svého práva legitimně použít násilí k ochraně zájmů vládnoucí třídy (v tomto smyslu se podle Marxe „ekonomicky vládnoucí třída“ mění v „politickou třídu“). Ale nejde o teorii státu, kterou dále rozpracovávali stejně tak neomarxisté jako weberiáni, nýbrž o otázku – proč se o státu v tak zásadním spise nic nepíše. Jisté, vývoj sovětského státu, jenž upevnil všechny prvky „diktatury proletariátu“ a proměnil hegemonii třídy v hegemonii stranického aparátu, jež podřídil autoritě jediného vůdce, nedával mnoho důvodů k výkladu „dějin sovětského státu“. Jako by se tak naplnila až cynická slova ze Stalinova spisku *K otázkám leninismu*, v němž v polovině 20. let vysvětluje, co se stane, když se naruší vztahy mezi stranickou avantgardou a dělnickou třídou. Stalin píše: „Jsou takové případy (narušení ‚vzájemné důvěry‘ – pozn. aut.) vůbec možné? Ano, jsou. Jsou možné: 1) *jestliže* strana začne budovat svou autoritu v masách nikoliv na své práci a důvěře mas, ale na svých ‚neomezených‘ právech; 2) *jestliže* politika strany je zřejmě nesprávná a strana nechce revidovat a napravit svou chybu; 3) *jestliže* politika je všeobecně správná, avšak masy ji ještě nemohou pochopit, a strana nechce nebo neumí vyčkat, aby umožnila masám přesvědčit se... o správnosti politiky strany“ [*Stalin 1950: 133, kurzíva v orig.*]. V polovině 30. let byly všechny tyto podmínky splněny a bylo by zbytečné dokládat to, co věděla celá sovětská společnost a část civilizovaného světa, že totiž sovětská společnost není řízena ani stranou, ani státními institucemi (fěkněme ve weberovském smyslu), ale tajnou policií a diktátem strachu.

Když v roce 1931 vedl Emil Ludwig rozhovor se Stalinem, položil mu tuto otázku: „Zdá se mi, že značná část obyvatelstva Sovětského svazu pocítuje strach, bázeň před sovětskou mocí a že na tomto pocitu strachu spočívá pevnost sovětské moci. Rád bych věděl, jaký duševní stav vyvolává u Vás osobně vědomí, že v zájmu upevnění moci je třeba vzbuzovat strach.“ Na takto položený dotaz Stalin sice odpověděl, že přece není možné „po celých čtrnáct let udržovat moc a mít podporu milionových mas jen díky metodě zastrašování, spouštění hrůzy“... v tom byli přece mistři carští policajti a úředníci. Ludwig replikoval – „ale vždyť Romanovci se udrželi tři sta let“, což Stalin komentoval výčtem povstání a rolnických vzpour za těchto tři sta let, počínaje Stepanem Razinem, přes Pugačova a konče únorovou revolucí 1917... [*Stalin 1953: 113–114*].

Téma je tímto způsobem otevřeno *explicite*, Stalin však v jiném kontextu (a asi o rok později), avšak s ještě větší důrazností přidává ke svému specifickému arzenálu neuvěřitelný objev, jímž „obohatil“ teorii třídního boje o zcela neobvyklou poučku. Stalinská teorie tříd má totiž dvě složky: 1) *pozitivní*, kterou vyložil zejména v projevu k návrhu nové ústavy (1936), kde socialistickou společnost charakterizoval jako společnost třídní, ale složenou ze dvou *neantagonistických tříd* – dělnické třídy a kolchozního rolnictva, neantagonistických proto, že mezi nimi nemůže dojít k třídnímu konfliktu; inteligence není podle Stalina třídou, nýbrž vrstvou, jež se „rekrutuje“ z rozmanitých sociálních skupin, a jakkoliv významnou roli hraje, nemá vlastní třídní vědomí; 2) *negativní*, která je známá jako „teorie zostřování třídního boje“ a jejíž logika je prostá: čím silnější je socialistický systém, tím silnější bude odpor zbytků jeho nepřátel, ekonomických, politických a ideologických, takže přechod od diktatury proletariátu k socialistické společnosti v plném smyslu nadále zůstává bojem, ačkoliv konfliktní pole se přenáší jinam – z oblasti mezitřídního konfliktu do oblasti konfliktu sjednoceného socialistického „lidu“ vedeného stranou s třídními protivníky, kteří nechtějí „dobrovolně odejít z historické scény“ (to je ovšem parafráze Marxovy myšlenky, že žádná třída dobrovolně z historické scény neodchází).

Neúprosná „stalinská logika“ vyvolala údiv – co to jsou „neantagonistické rozpory“, co znamená „zostřování třídního boje“? Místo otázky „co“ měla být položena otázka „proč“. Stalin nikdy nekladl akademické otázky, ale pouze otázky s utilitární odpovědí. Použijeme-li tudíž biografického materiálu – a ten je tu zcela na místě –, věc se okamžitě vysvětlí.

Jak totiž vysvětlit v rámci společnosti, která má „nejdemokratičtější ústavu světa“, politické procesy jinak než coby produkt „zostřování boje“? Tragickým hrdinou (*pars pro toto*) v této situaci byl také Nikolaj Bucharin, proti němuž stál v procesu právník „nové školy“ Andrej Vyšinskij. Fungování komunistické moci lze obecně pochopit na schématech, konkrétně však jen na lidských osudech – v tom spočívá podstata a smysl komplementarity makro- a mikrohistorie, makrosociologie a sociologie biografické.

Vyšinskij v procesu s Bucharinem vystoupil poprvé důrazně s právní tezí, že „přiznání obžalovaného je nejvyšší důkaz viny“ a že „polovina doznání je více než celý důkazní materiál“. Bucharin – to bylo na věci ostatně zvláštní – své zatčení se vším, co k tomu tehdy patřilo, očekával. Ještě v roce 1936, když jel na konferenci do Paříže, sdělil L. O. Danovi: „Stalin je drobný, zlý člověk, vlastně ne člověk, spíše ďábel. ... Ale vy nerozumíte tomu, proč se mu důvěřuje. Nedůvěřuje se jemu jako člověku, ale jako bytosti, jíž důvěřuje strana; prostě došlo k tomu, že se stal symbolem strany a my mu lezem poslušně do zadku, ačkoliv jistojistě víme, že nás všechny sežere. A on to ví taky, jenom si vybírá nejhodnější chvíli“ [Bucharin, cit. podle Osmyšlů... 1989: 610]. S tímto vědomím se Bucharin vrátil a podstoupil známý hanebný proces, alegoricky popsáný v Koestlerově románu *Tma o polednách*. Ale Bucharin byl jeden z mála, kdo Vyšinskému unikal sofistickými odpověďmi. Na otázku, zda se cítí vinen, například odpověděl: „Cítím se vinen za všechno, z čeho jsem obviněn jako člen kontrarevoluční skupiny, bez ohledu na to, zda jsem o tom věděl nebo nevěděl, zda jsem se toho účastnil nebo neúčastnil“ [cit. podle Cohen: 446]. Byl to výsměch, když první polovina přiznání popírala druhou, ale Bucharin tuto taktiku držel po celou dobu procesu s plným vědomím, že „Kobovi“ neujde. Když přinesli na nosítkách téměř umučeného svědka, Bucharin konstatoval: „Ten člověk se velmi změnil, snad to ani není týž Karelin.“ Proti Vyšinskému si jediný, jak konstatoval americký dopisovatel, zachoval

„čest, hrdost, ba drzost“. On byl jediný, kdo poprvé řekl, že „princip přiznání je středověký právní princip“.

Snad tedy v tomto kontextu lze nalézt vysvětlení, proč se o státu v oné knize nepíše – společnost strachu stát s fungujícími právními institucemi prostě nepotřebovala. Trockij, když psal těsně před smrtí svou skicu o Stalinovi, konstatoval, že podle údajů ruského spisovatele Afigenova v roce 1931 žilo ze sta sovětských občanů osmdesát ve strachu, a dodal – dnes, po politických čistkách, z těch dvaceti zbyli snad dva, tři, kteří se nebojí [Trockij, *cit. podle Osmyslit...: 634*].

Sám Stalin absenci státu ve svém spise *ex post* vysvětlil v roce 1938, když na 18. sjezdu strany zpochybnil Engelsevu „klasickou formuli vývoje socialistického státu“, protože její platnost byla podmíněna vítězstvím socialismu ve většině zemí světa. Výstavba socialistického státu naproti tomu znamená, podtrhl Stalin, přísně odmítnout „podceňování role státu a jeho zpravodajských a trestních orgánů“ a bedlivě odhalovat „cizí živly“, abychom nemuseli napravovat chyby takovým způsobem, jak tomu bylo v procesech se „špičkami trockistického a bucharinovského centra v letech 1937–1938“. Sloterdijkova kritika „cynického rozumu“ by se studiem stalinské kvaziteorie nejen neobyčejně obohatila, nýbrž i neúměrně rozrostla.

Dějiny VKS(b) bez kultury

V analyzovaném kanonickém spise se mluví o inteligenci, sice okrajově, ale přece. Jako mimořádný úspěch (a připustíme, že to úspěch byl) se uvádí růst gramotnosti: bolševické Rusko dosáhlo toho, že většina obyvatelstva získala aspoň elementární gramotnost (na počátku století bylo gramotných 10 % mužské a 3 % ženské populace). Nicméně dějiny jsou přece také dějinami kultury, dokonce i ve spise *par excellence* politickém kultura chybět nemůže již jenom proto, že ji přece řídí strana a že kultura je podřízena stranickým usnesením a rozhodnutím orgánů pověřeným řízením kultury.

Nebudeme snovat pavoučí vlákno, v jehož síti by absence kultury byla přesvědčivě vysvětlena. Zmíníme se ve zkratce pouze o tom, že sovětské Rusko prošlo v letech 1917–1938 (o tato léta v knize jde, plus samozřejmě o období před Říjnem) v zásadě dvěma kulturními vývojovými etapami. První etapa byla oním obdobím, které oslnilo západní levice, protože dalo vznik ruské avantgardě, ideově spojené s bolševismem či spíše obecně s revolučním patosem Října. Rusko se díky Chagallovi, Kandinskému, Majakovskému, Mandelštamovi, Achmatovové, Gumiljovovi, Ejzenštejnovi, Tatlinovi, Bulgakovovi, Rodčenkovi, Šostakovičovi aj. stalo pro západní Evropu vpravdě „kulturní avantgardou“, v níž se spojovalo umění s reálným společenským životem „lidu“.

Idyla netrvala dlouho, jen něco přes deset let, ale již v onom desetiletí odcházeli ze sovětského Ruska osobnosti jako Chagall či Kandinskij, život si vzali nejprve Jesenin a potom Majakovskij, na začátku 30. let začalo kritické pronásledování umělců, v roce 1932, kdy byl ustaven „státní“ Svaz spisovatelů, je současně proklamována doktrína socialistického realismu jako závazný formální umělecký projev, jehož komplementem se stal útok proti „formalistům“. Návrat k přežilým estetickým normám 19. století byl pro ruskou kulturu katastrofální a postupný odklon kulturní levice sice postupný, ale nezbytný.

Psát o honbě na umělce nebylo dost dobře možné a panegyrické ódy na velkého vůdce se jaksí stylově do textu nehodily. Zůstává konstatování, že *Dějiny VKS(b)* jsou v tomto směru čirým příkladem „důkazu mlčením“: stav sovětské kultury a její vývoj pod vedením

strany nutno vysoudit z mlčení o něm. Ostatně historici tento metodologický princip znají velice dobře.

Nechtění předchůdci: Lenin, Plechanov, Bucharin

Z „teoretického“ hlediska zůstává nejpodstatnější ona Stalinem napsaná kapitola o dialektickém a historickém materialismu. Konstatovat, že jde o vulgarizaci atd., asi nestačí, protože v tomto duchu měl Stalin předchůdce, kteří ve své poslušnosti naznačují míru postupující degradace: Engels – Lenin – Plechanov – Bucharin – Stalin.

Engels, jak známo, „didaktizoval“ Marxe zejména ve svém *Anti-Dühringu*, ostatně obecně se má za to, že Marxovy úrovně Engels nedosahoval a tam, kde inovoval (například rozšířením platnosti dialektiky na celý univerzum), se dopouštěl omylů. Hezky a jednoduše charakterizoval celý tento degradační proces Masaryk, který napsal již v roce 1912 o Leninově *Materialismu a empiriokriticismu*, že i když je „kniha napsána vtipně a Mach a Avenarius strhání“, nakonec se Lenin dále než k Engelsovi nedostal“ [Masaryk 1996: 279]. Charakteristika je to naprosto přesná, protože Leninovy inovace (například teorie odrazu a definice hmoty) ještě prohlubují engelsevskou simplifikaci, *nota bene* v otázkách, které Marxe ani nezajímaly. Dnes, kdy nás již ani dílo, ani osobnost Lenina nemohou oslňovat, si lze klást otázku, odkud se vzalo nadšení pro Lenina například u Lukáče, vzdělaného v Německu, u Webera, Diltheye a Simmela. Lukáčsova interpretace Lenina významu spočívá v následujícím: „Jde o to, aby Lenin nebyl chápán jako prostý pokračovatel Marxe a Engelse, ani jako geniální pragmatik ‚politického realismu‘, ale aby byla zachycena jeho skutečná intelektuální osobitost. Ve zkratce by se tento obraz Lenina dal formulovat takto: teoretická síla jeho myšlení spočívá v tom, že každá kategorie – byť by byla sebevíce filosoficky abstraktní – je chápána v perspektivě svého působení v rámci lidské praxe, a současně každé jednání, které se u něho opírá o konkrétně historickou analýzu, je organicky spojeno se základními tezemi marxismu. Lenin tedy není v striktním smyslu teoretikem ani praktikem, ale je hlubokým myslitelem praxe, ... který se pozorně vrací k těm přelomovým bodům, v nichž teorie přechází v praxi a praxe v teorii“ [Lukács 1988: 41]. Dnes, kdy problémy praxe („jednání“, „činnosti“ atd.) jsou formulovány podstatně jinak a mimo „revoluční kontext“, pozbývá samozřejmě i toto Lukáčsovo hodnocení na ceně.

Na počátku 21. století se nelze spokojit s hodnoceními z let dvacátých století minulého. Již proto odkážeme na poněkud extravagantního, ale výjimečného filosofa, který měl odvalu „rehabilitovat Lenina“ svým paradoxem – Lenin nám může být inspirací, protože je mrtev. Slavoj Žižek píše: „Lenin je (nicméně) stále živý... v tom smyslu, že ztělesňuje... ‚věčnou ideu‘ univerzální emancipace, neuhasitelnou žízeň po spravedlnosti, kterou nedokáže zničit žádná porážka ani katastrofa. ... Naším úkolem tedy zůstává zopakovat leninský impuls, tj. vdechnout nový život této naději... *Zopakování* původního leninského impulsu neznamená tedy žádný návrat k Leninovi – *zopakovat leninský impuls znamená přiznat si, že ‚Lenin je mrtvý‘*... Proslulá alternativa Rosy Luxemburg ‚socialismus nebo barbarství‘ skončila ironickým ztotožněním těchto protikladných termínů: barbarstvím byl takzvaný ‚reálný socialismus‘“ [Žižek 2008: 164–165, *kurziva v orig.*]. Tato Žižekova úvaha není ani v souvislostech našemu tématu vůbec mimo kontext: ve stalinských *Dějínách* je Lenin definitivně mrtev a je redukován na snůšku citátů. Jeho „emancipační impuls“ – myslíme si o něm cokoliv – byl ignorován v teorii i praxi.

Pokud jde o Plechanova, ten snad leccos z klasického marxismu zjednodušil, nicméně šíří vzdělání a intelektuálního záběru neměl srovnání snad s nikým ze svých marxistických současníků (ani v západní Evropě). Nejenže napsal několik přehledových studií o marxismu, který zasadil do širokého kontextu vývoje dějin evropského myšlení (zejména *O vývoji monistického názoru na dějiny*), ale komentoval desítky knih (samozřejmě Karla Kautského, Eduarda Bernsteina, Konrada Schmidta, sociologa Paula Lacomba či estetika Benedetta Croceho, napsal i kritickou studii o Masarykově *Otázce sociální*) a soubor jeho estetických úvah je mimořádný rozsahem témat i erudicí. Tento „otec ruského marxismu“ byl sice respektován, ovšem například Leninem velmi nemilován. Byly shledány – jak jinak – odchylky od pravověrnosti, například že příliš podlehl „geografickému determinismu“ nebo že jeho výklad zprostředkovanosti vztahu základny a nadstavby je zjednodušující, to všechno jsou však v podstatě marginálie ve srovnání s textem, který bude středem naší pozornosti. A nadto – v *Dějinnách VKS(b)* je Plechanov absolutně ignorován, jako by ho nebylo. Bezprostředně po Leninově smrti byl zřízen studijní ústav nazvaný *Institut Marxe–Engelse–Plechanova*. S postupujícím časem, kdy se klasikem stával Stalin sám, bylo Plechanovovo jméno jednoduše vypuštěno a Stalin s příslovečnou skromností své jméno k názvu nedovolil přidat.

Stalinově „systematic“ ovšem předcházela spis Nikolaje Bucharina *Teorie historického materialismu: Populární učebnice marxistické sociologie* z roku 1921. Ten si dělal ambice být nejen učebnicovým shrnutím marxistické teorie společnosti, ale také „vyrovnáním se soudobou světovou sociologií“, kterou Bucharin solidně znal. Ostatně v Bucharinově myšlení se s nonšalantní samozřejmostí pracuje s tvrzením, že „materialistické pojetí dějin, tedy historický materialismus, je sociologie“, ačkoliv Bucharin samozřejmě musel vědět, jak Lenin samo slovo sociologie nesnášel a používal je výhradně v uvozovkách.¹⁹ Bucharin měl nicméně za to, že marxismus musí být schopen konfrontace se soudobou společenskou vědou, již představovala zejména sociologie, a proto rozvinul na třech stovkách stran poměrně originální myšlenku, že všechny sociální procesy, jakkoliv vnitřně rozporné, nakonec spějí do stavu rovnováhy. Dále rozpracoval téma do té doby marxisty téměř netknuté, totiž otázku jak je strukturována tzv. nadstavba, jaký je vztah mezi jejími jednotlivými prvky (ideovými, kognitivními, duchovními, vědeckými, mytologickými atd.) a jak reálně „zpětně“ působí na ekonomický život. Dnes zní aktuálně spíše Bucharinova myšlenka, že „mezi společenskými vědami jsou dvě, které nezkoumají jednotlivé oblasti společenského života odděleně, ale celý sociální život v jeho komplexnosti – a to je historie a sociologie. Sociologie je nejobecnější (abstraktní) společenskou vědou, pro niž historie dodává materiál. Sociologie se zpětně stává metodou historie. Historický materialismus tedy není ani politickou ekonomikou, ani historií; je to obecné učení o společnosti, o zákonech jejího vývoje, tedy sociologie“ [Bucharin, cit. podle Cohen 1988: 144–147]. Toto dnes

¹⁹ Stalin samozřejmě slovo „sociologie“ nepoužil ve svých publikovaných textech nikdy. Lze je ovšem najít, což je příznačný fenomén, ve Stalinově tajném projevu, v němž vysvětloval smysl a pozadí politických procesů. Tam se postavil proti tezi, že represe mají být vedeny „proti třídám či vrstvám“: „Obecné měřítko – to je syn kulaka, to je proletářský synek, je staré měřítko, které není použitelné vůči jednotlivým osobám. Lenin byl syn drobného šlechtice, Engels byl továrník a živil Marxe, Černyševskij byl syn popa – a jací to byli lidé. Ne, měřit příslušnosti k třídě nebo vrstvě je nemarxistický přístup. Je to, abych tak řekl, přístup biologický, ne marxistický. My ale přece pokládáme marxismus nikoliv za biologickou, ale sociologickou vědu. Proto budu tamty lidi zkoumat z tohoto hlediska“ [Stalin v tajném projevu z roku 1937 o „vojensko-politickém spiknutí proti sovětské moci“, cit. podle Čerušev 2007: 279–280].

antikvované pojetí sociologie jako „obecné vědy o zákonech...“ bylo ve své době v podstatě ale konsenzuálně přijímáno – s různými akcenty na to, čím tyto zákony jsou primárně reprezentovány (biologicky, psychologicky, ekonomicky, kulturně).

Bucharinova kniha se dočkala zajímavého kritického ohlasu, který zde nemůžeme v detailech reprodukovat, učiňme však alespoň zkratkovitou zmínku. Ihned po vydání ji v Rusku recenzoval Pitirim Sorokin, jenž konstatoval: 1) kniha je na rozdíl od většiny marxistických textů napsána kultivovaně; 2) dobře komponuje materiál a zajímavě jej člení do celků; 3) vykládá problémy, jimiž se marxisté zabývají povrchně, nebo vůbec, a konečně 4) ačkoliv je kniha v souladu s „duchem marxismu“, autorovi nic nebrání, aby řadu ortodoxních tezí změkčil, „zburžoazněl“ na základě solidní znalosti světové literatury. Na dalších čtyřech stranách Sorokin formuluje své výhrady a kritický nesouhlas „z druhého břehu“. Pomineme-li zásadní výhradu, že vědu nelze dělit na buržoazní a proletářskou, zůstane jedna podstatná námitka, jíž Sorokin anticipuje to, co Stalin bezvýhradně přejme od Bucharina. Především dva „principy dialektiky“ (všechno navzájem souvisí a všechno se mění) nejsou zdaleka specifické pro „dialektickou metodu“, lze je totiž najít u řady „buržoazních vědců“. A od nich, má za to Sorokin, Bucharin přejímá ideu, že „celý dějinný proces je podoben jakémusi slavnostnímu pochodu, při němž společnosti závazně přecházejí z jednoho stadia do druhého, aby nakonec dospěly k výšinám komunismu, jehož příchod je prostě historicky nevyhnutelný [Sorokin 1994: 499]. Tuto ideu „závazné posloupnosti řádů“, která se u Marxe a Engelse nenajde, Stalin nesporně přejímá od Bucharina, stejně jako ony dva „rýsy dialektiky“.

Nesrovnatelně ostřejší kritice pochopitelně podrobili Bucharinovu knihu dva nikoliv nevýznamní marxisté – György/Georg Lukács a Antonio Gramsci. Lukács (pravděpodobně v roce 1924) napsal na Bucharinovu knihu recenzi, v níž jej chválí za to, že „se mu podařilo uvést do systematické podoby všechny nejdůležitější problémy marxismu“, ale vzápětí formuluje formálně kardinální výtka, že „Bucharin má sklon přespříliš zjednodušovat problémy“, což sice činí výklad jasným a srozumitelným, avšak „zjednodušení nelze v tomto případě pokládat za přednost“ [Lukács 2008: 434]. Výtka jako šitá na Stalinův výklad. Lukács v duchu svých tehdejších zájmů (i dlouhodobé orientace) vytýká Bucharinovi, že se nikdy vážně nezmiňuje o Hegelovi, ačkoliv bez porozumění Hegelovi není možné rozumět dialektice Marxově – a toto porozumění Bucharin postrádá. Tím – a konkrétně potom svým pojetím role techniky ve společenském vývoji a „naturalizací“ sociálních věd, jimž připisuje schopnost předvídání podobnou, jako je tomu v přírodních vědách – význam své knihy snižuje: „...místo toho, aby podrobil kritice přírodní vědy a jejich metody, tj. aby je vyložil jako produkt vývoje kapitalistické formace, nekriticky, nehistoricky a nedialekticky jejich metody aplikuje na poznání společnosti“ [tamtéž: 444].

V mussoliniovském vězení napsal svou kritiku Bucharina Antonio Gramsci (zřejmě podle francouzského překladu z roku 1927) a věnoval jí celých padesát tiskových stran. Gramscimu nejvíce vadí čtyři věci: 1) ztotožnění marxismu se sociologií; 2) naturalismus (který kritizoval také Lukács); 3) absence dialektiky a 4) přílišné zjednodušení výkladu. Gramsci odmítá ztotožnění materialistického pojetí dějin a sociologie prostě proto, že „sociologie je vlastně pokus vytvořit metodu historicko-politické vědy v závislosti na již vypracovaném filosofickém systému, totiž na evolučním pozitivismu, na který sociologie reagovala, ale jen částečně... Vulgární evolucionismus patří k základům sociologie“ [Gramsci 1966: 163], takže takové ztotožnění je „vykrytalizováním zhoubné tendence, kterou už

kritizoval Engels“. Naturalismus představuje konsekvenci evolucionismu a absence dialektiky s tím přirozeně souvisí, nemluvě o tom, že „dialektika je velmi těžká a nesnadná, protože dialektické myšlení je v rozporu s vulgárním obecným myšlením“, přičemž Bucharin právě před oním „vulgárním“ myšlením kapituluje. Proto je jeho učebnice úvod, který „je určen mládeži nebo veřejnosti, která má po stránce vědecké takovou úroveň jako mládež, a která proto potřebuje ‚jistoty‘; názory, které se tu vykládají jako pravdy, které jsou aspoň formálně mimo diskusi“ [Gramsci, 1966: 164, 170, 169].

Připustíme-li, že Bucharin alespoň navázal, snad z hlediska klasického či „ortodoxního“ marxismu nepřilíš úspěšně na tradici plechanovovskou a na soudobou buržoazní sociologii, že se mu však dílo vymklo z rukou, pak jistě budeme posudek, který Bucharinovi vystavil po letech Leszek Kołakowski, pokládat přece jen za příliš tvrdý. Kołakowski konstatuje, že Bucharinova kniha sehrála před Stalinovou kanonizací podobnou roli „závazné učebnice“ (byť Stalinův text je desetinásobně kratší), a dodává, že ji lze pokládat za „dokument nadutého teoretického primitivismu. ... Lenin, jakkoliv argumentoval bezcennými logickými argumenty, se alespoň o argumentaci snažil, zatímco Bucharinův výklad ani tuto přednost nemá. Je to řada proklamovaných ‚zásad‘ a ‚tvrzení‘ bez nejmenšího pokusu o pojmovou analýzu [Kołakowski 1989, III: 839]. Inu – tak přinejmenším v tom se Bucharinův text nápadně podobá Stalinovu. Ostatně Kołakowski sám konstatuje, že Stalin z Bucharina leccos opsál a že „zákonům dialektiky“ pouze připsal pořadová čísla... Výtka, že Bucharin nepochopil dialektiku, z něj činí nedouka. Stephen F. Cohen [1988: 147n.] nicméně ukázal, že Bucharin o dialektice uvažoval bez stalinského zjednodušování.

Část druhá

Stalinova kodifikace

Stalinův spis byl tedy pokračováním oné simplifikující linie započaté kdysi Engelsem a dovršené Bucharinem. I onu „didaktičnost“ převzal zřejmě z Bucharina, jakkoliv si zachoval svou dikci. Naučit se „základům marxistické filosofie“ „dle Stalina“ byla věc jednoho večera, takže pochopit „filosofický ruch“ kolem tohoto dílka (vydáváného samostatně i ve sborníku *Otázky leninismu*) lze jen z celkové atmosféry intelektuální otupělosti a apatie, nebo naopak aktivní podlézavosti a kariérismu (akademici Judin a Mitin byli nejvěrnější strážci této čistoty).

Stalin ostatně nebyl nikdy k filosofii disponován – ani jako samouk. Svědčí o tom dvě verze jeho raného spisku *Anarchismus nebo socialismus?* [Stalin 1949: 274–356], které jsou populárními výklady marxistické „teorie“ s několika přímo zábavnými vstupy do světa filosofie. Známost Hegelovu větu o vztahu skutečného a rozumného Stalin vykládá tak, že „všechno, co skutečně existuje, t. j. všechno, co den ze dne roste – je rozumné, kdežto všechno, co se den ze dne rozkládá – je nerozumné, a tudíž se nevyhne porážce“ [tamtéž: 278]. Elementární dialektika je zredukována na zákon evoluce, proměn kvantitativních změn v kvalitativní a na zmíněnou „dialektiku rozumného a skutečného“. Elegantně se tímto autor vyhnul jakýmkoliv filosofickým finesám a odkázal na to, že jiná fakta jsou dostatečně osvětlena v dílech Bedřicha Engelse, zejména v jeho *Anti-Dühringovi* [tamtéž: 280]. Na bedrech Engelsových ponechal již tehdy zejména zákon negace negace (jemuž Lenin říkal „zdánlivý návrat ke starému“).

Stalinská rekapitulace „marxistické filosofie“ byla kdysi notoricky známa, nicméně připomeňme si ji nyní znovu: čtyři rysy dialektiky (vzájemná souvislost jevů, permanentní vývoj, proměna kvantitativních změn v kvalitativní a všeobecná přítomnost rozporů) a tři rysy materialismu (svět je svou podstatou univerzálně hmotný; naše vědomí hmotný svět jenom odráží, protože hmota je nezávislá na našem vědomí a svět je plně poznatelný, jsou jenom věci dosud nepoznané). V celém textu pro Stalina neexistuje jiná autorita než tři klasikové a on sám.

„Obecnou teorii společnosti“ (vsutku „nomotetickou“) pak Stalin vytvořil aplikací uvedených tezí takto: „Jestliže spojitost přírodních jevů a jejich vzájemná podmíněnost jsou zákonitostmi vývoje přírody, pak z toho vyplývá, že spojitost a vzájemná podmíněnost jevů společenského života rovněž nejsou náhodné, nýbrž že jsou zákonitostmi vývoje společnosti. Společenský život, dějiny společnosti, ... se stávají zákonitým způsobem vývoje společnosti a zkoumání dějin společnosti se stává vědou“ [*Dějiny... 1954: 115*]. Potom Stalin vysvětluje, co jsou „materiální podmínky života“, polemizuje s geografickým a demografickým determinismem (aniž by kohokoliv byl jen jmenoval), vypočítává „hlavní síly společenského pohybu“, jimž říká „zvláštnosti výroby“, z čehož pak odvozuje schematický náčrt vývoje výrobních sil od nejstarších dob po dnešek – bucharinovská inspirace je naprosto frapantní. Klasická marxovská periodizace, jakkoliv už sama spekulativní, byla nahrazena a) ještě více zjednodušující (Stalin vypustil rozlišení asijského a antického otrokářství) a b) „závazným sledem“ formací. Tato závaznost pak historikům po jistý čas působila potíže, když měli hledat „feudalismus“ i tam, kde asi ani nebyl, o otrokářství nemluvě.

Ještě jedno téma bylo u Stalina načrtnuto zmínkou že „praktická činnost strany proletariátu se nesmí opírat o zbožná přání „vynikajících osobností...“ [*tamtéž*]. Tento požadavek patří k jednomu ze Stalinových „velkých témat“, v něm se personifikuje, a proto se k němu rád vracel (třebas v citovaném rozhovoru s Emilem Ludwigem). Proklamativně ovšem zcela v Plechanovově duchu, že totiž „vlivné osobnosti mohou díky svým duchovním a povahovým vlastnostem změnit *individuální tvářnost událostí i některé jejich dílčí následky*, nemohou však změnit všeobecný směr, který určují jiné síly“, nebo jinak – „osobní zvláštnosti vůdčích osobností ... určují individuální rysy dějinných událostí a prvek náhodnosti“ [*Plechanov 1960: 303 a 307, kurzíva v orig.*]. Ačkoliv Stalin vlastní roli v dějinách verbálně zlehčoval, zdá se být nesporné, že svou intervencí do dějin sovětského státu naopak nepřimo říkal, že marxistické řešení otázky role osobnosti určující toliko „náhodné prvky“ ve vývoji je nedostatečné.

Zmíněný nesmiřitelný Kołakowski konstatoval, že jde o „sebeglorifikaci a legitimizaci vládnoucí byrokracie“, což ze spisku ovšem není přímo patrné, snad to plyne ze skutečnosti, že stát je vlastníkem všech výrobních prostředků, a z tvrzení, že sovětský socialismus představuje nejvyšší vývojové stadium v dosavadních dějinách. Celá stalinská koncepce je evidentně a) naturalistická (ve smyslu naivního naturalismu konce 19. století: marxismus garantuje „vědecký světový názor“) a b) naivně nomotetická (všechna základní tvrzení mají podobu nezpochybnitelných zákonů). Kołakowski zároveň s neskrývanou zlomyslností rozdělil Stalinova tvrzení do tří kategorií: 1) banality zdravého rozumu, 2) neargumentovaná tvrzení a vyznání víry a 3) čiré nesmysly (ty nachází již v „leninské definici hmoty“, protože je-li hmota objektivní realita existující mimo lidské vědomí, pak nutno odmítnout všechno, co „objektivně existuje“, ale na lidském vědomí závislé je) [*podle Kołakowski 1989: 862 n.*].

Zbývá se zeptat, proč Stalin vypustil proslulý „zákon negace negace“. Dnešní teoretik strany demokratického socialismu [autor neuveden, cit. podle serveru SDS, 26. 6. 2008] tvrdí, že Stalinovo odmítnutí zákona negace negace nebylo dáno „Stalinovou averzí k Hegelovi“ (byl mu spíše naprosto lhostejný), ale bylo prý projevem „zvláštností stalinského pojetí dialektiky“. Stalin, když po svém zobecnil roli rozporů ve společnosti, dospěl k závěru, že „sovětský typ společnosti je možné chápat pouze jako negativní překonání, první negaci kapitalismu. Stalinismus je teoretickým výrazem této skutečnosti, proto Stalin odmítl platnost negace negace“. Nápad by to byl skvělý. Kdyby měl minimální oporu ve Stalinově intelektuální biografii: negace negace je přece pominuta již ve spisku z roku 1907, kdy sovětský socialismus byl ještě celé desetiletí vzdálen.

Zůstává ovšem pravdou, že Marxův obraz „negativního překonání kapitalismu“²⁰ z roku 1844 je obrazem značně pochmurným a stalinský socialismus věrně připomínající: „Komunismus chce zničit všechno, co není s to být jako *soukromé vlastnictví* drženo všemi; chce *násilným* způsobem abstrahovat od talentu...; proti *manželství*... se staví *společensví žen*...; všude neguje *osobnost* člověka... Všeobecná a jako moc se ustavující *závist* je skrytou formou, v níž se ustavuje a jen *jiným* způsobem se uspokojuje *hrabivost*“ [Marx 1978: 75]. Pravděpodobnější vysvětlení spočívá tedy v tom, že Stalinovy ambice nemohly přesáhnout horizont jeho filosofické „erudice“, jeho „možného vědomí“. Zákon negace negace byl prostě příliš spekulativní a sofistický.

Pozdější pokusy vrátit tento zákon zpět do dialektiky (u nás zejména u Jiřího Cvekla, 1956 a 1968) nebyly ovšem zdaleka naivní, protože tento zákon (ať si o jeho prediktivní či explanační síle myslíme cokoliv) skutečně tvoří jádro Hegelovy filosofie: měl-li se do marxismu vrátit vyhnaný Hegel, mohlo to být učiněno právě tímto způsobem.

A tak nakonec toho ze Stalina filosoficky opravdu mnoho nezbyvá, jen další doklad toho, co se z filosofie (a sociologie) stane, je-li v diktátu slepé ideologické vášně (Bucharin) a politického diktátu (Stalin). V zájmu historické celistvosti bude nutné se ještě zmínit rovněž o prvním autorovi, který psal souborně o „Stalinových filosofických chybách“. Byl jím Roger Garaudy [1964], původně stalinský dogmatik, autor řady knih nezřídka z pochopitelných důvodů kultivovanějších, než jaké nabízela domácí a sovětská produkce (například jeho přehledná studie o Marxovi je znamenitá [Garaudy 1968], ale rámeček „ideologického zákona“ nikdy nepřekračovala).

Ve své kritice Stalinových chyb Garaudy konstatuje, že ze Stalinovy brožury se učila celá jedna generace marxistických filosofů, nicméně „přes její nedostatky by bylo mylné paušálně zavrhnout toto dědictví“ [Garaudy 1964: 433]. Základní zásady *Otázek leninismu* prý „ve své podstatě nadále zůstávají platné“ a základní Stalinova chyba tedy spočívala jen v „odtržení teorie od praxe“. Garaudy v podstatě pouze lituje toho, že Stalin neznal Marxovy rukopisy z roku 1844, takže revize Stalinových chyb „nesmí vést v žádném případě k revizi marxismu-leninismu“.²¹

²⁰ Píše o tom Egon Bondy v předmluvě ke knize Raji Dunayevské [Dunayevskaya 1995: 8].

²¹ Jakých revizí je ovšem mocen člověk, netoliko ideologie, doložil Garaudy sám: od člena ÚV Komunistické strany Francie k vystoupení ze strany, přijetí katolicismu a poté vystoupení z církve a přijetí islámu. Nedost na tom: Garaudy se stal aktivním odpůrcem holocaustu a radikálním kritikem Norimberského procesu, před nímž podle něho měli stát Stalin, Truman a Churchill. Za své knihy *Mytické základy izraelské politiky* a *Základní mýty moderního Izraele* byl dokonce obžalován a odsouzen.

Závěr

Na *Dějínách VKS(b)* lze nejlépe doložit, jak hluboce pravdivé je latinské úsloví o tom, že knihy mají své osudy. Ale nejen to – připustíme-li, že ideologie, ba dokonce mytologie a mýty spoluutvářejí reálné historické situace, pak zůstává fenomén stalinismu jedním z nejvarovnějších jevů 20. století. Již Pareto přece věděl, že kvalita a síla jakékoliv argumentace, ba dokonce míra „pravdivosti“, jsou nepodstatné, protože vliv idejí se ve skutečnosti měří jejich sociální působností.

Literatura

- Aksjonov, Vasilij [2005]. *Moskovskaja saga*. I–III. Moskva: Izograf, Eksmo.
- Aldanov, Mark [1994]. *Portrety*. Moskva: Novosti.
- Antonov-Ovsejenko, Anton [1991]. *Berija*. Moskva: Ast.
- Avtorchanov, Abdurachman [1992]. *Zagadka směrti Stalina*. Moskva: Slovo.
- Beneš, Jan [2004]. *Čas voněl snem. Stručný přehled dějin VKS(b)*. Praha: Primus.
- Berija, Lavrentij P. [1951]. *K dějinám bolševických organizací v Zakavkazsku*. Praha: Svoboda.
- Berija, Sergo [2003]. *Můj otec Berija: ve Stalinově Kremlu*. Praha: Dita.
- Bucharin, Nikolaj I. [1928]. *Lenin jako marxista*. Praha: Komunistické nakladatelství a knihkupectví.
- Bucharin, Nikolaj I. [1988]. *Izbrannyje proizveděnija*. Moskva: Politizdat.
- Bucharin, Nikolaj I. [1989]. On požret nas. In. *Osmyslit' kult Stalina*. Moskva: Progress, s. 610–612.
- Bullock, Alan [2005]. *Hitler – Stalin: Paralelní životopisy*. Praha: Levné knihy.
- Cohen, Stephen F. [1988]. *Bucharin: Političeskaja biografija 1888–1938*. Moskva: Progress.
- Cvekl, Jiří [1956]. *O materialistické dialektice*. Praha: SNPL.
- Cvekl, Jiří [1968]. *Úvod do dialektiky*. Praha: SPN.
- Čerušev, Nikolaj S [2007]. *Byl li zagovor vojennych 1937 god?* Moskva: Vječje.
- Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků). Stručný výklad*. [Redigováno komisí Ústředního výboru VKS(b). Schváleno Ústředním výborem VKS(b) 1938.] [1954]. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Deutscher, Isaac [1991]. *Trockij v izgnanii*. Moskva: Izdatel'stvo političeskoj literatury.
- Dunayevskaya, Raya [1995]. *Filozofia a revolúcia*. Bratislava: Iris.
- Eribon, Didier [2002]. *Michel Foucault: 1926–1984*. Praha: Academia.
- Fromm, Erich [1997]. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Furet, François [2000]. *Minulost' jednej ilúzie. Esej o idej komunizmu v 20. storočí*. Bratislava: Agora.
- Garaudy, Roger [1964]. *Perspektivy člověka*. Praha: Nakladatelství politické literatury.
- Garaudy, Roger [1968]. *Karel Marx: filosof, ekonom, politik*. Praha: Mladá fronta.
- Gramsci, Antonio [1966]. *Historický materialismus a filosofie Benedetto Croceho*. Praha: Svoboda.
- Helebrandt, Robert [1991]. *Kniežatá zloby*. Bratislava: AGRES.
- Chesterton, Gilbert K. [1948]. *Heretikové*. Praha: Julius Albert.
- Institut Marxe–Engelse–Lenina [1945]. *J. Stalin: Stručný životopis*. Brno: Knihovna Rovnosti.
- Kapustin, Michail [1990]. *Koněc utopii? Prošloje i budušeje socializma*. Moskva: Novosti.
- Kořalkowski, Leszek [1989]. *Głównie nurty marksizmu III. Rozkład*. Warszawa: Wydawnictwo Krąg a Wydawnictwo Pokolenie.
- Lenin, Vladimir I. [1975]. Co dělat? (1902). In. *Vybrané spisy*, sv. 1. Praha: Svoboda, s. 64–158.
- Lenin, Vladimir I. [1976]. Stát a revoluce (1917). In. *Vybrané spisy*, sv. 3. Praha: Svoboda, s. 291–401.
- Lenin, Vladimir I. [1981]. Dopis sjezdu a Dodatek k dopisu z 24. prosince 1922. In. *Vybrané spisy*, sv. 5. Praha: Svoboda, s. 675–678.
- Lukács, György [1988]. *Historia i świadomość klasowa. Studia o marksistowskiej dialektyce*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Lukács, Georg [2008]. *Lenin i klassovaja vojna*. Moskva: Algoritm.
- Malia, Martin [2004]. *Sovětská tragédie: dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*. Praha: Argo.
- Marx, Karel [1978]. *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha: Svoboda.
- Masaryk, Tomáš G. [1996]. *Rusko a Evropa*, sv. 2. Praha: Ústav T. G. Masaryka.
- Medvědĕv, Roj [1990]. *Stalin a stalinismus: historické črty*. Bratislava: Obzor.
- Mikojan, Sergo [1989]. „Asketizm“ vožĎa. *Ogoňok*, duben, č. 15, s. 12–16.
- Osmysliť kult Stalina*. [1989]. Moskva: Progress.
- Parolek, Radegast – Honzík, Jiří [1977]. *Ruská klasická literatura: 1789–1917*. Praha: Svoboda.
- Pipes, Richard [2007]. *Komunizmus. Dejiny intelektuálneho a politického hnutia*. Bratislava: Slovart.
- Plechanov, Georgij Valentinovič [1960]. *Vybrané filozofické spisy II*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Service, Robert [2002]. *Lenin. Životopis*. Praha: Argo.
- Sorokin, Pitirim A. [1994]. Recenzija na knihu N. I. Bucharina Teória istoričeskogo matĕriáľzma. In. *Obščedostupnyj učebnik sociologii. Statji raznych let*. Moskva: Nauka.
- Souvarine, Boris [1985 (1935)]. *Staline: aperçu historique du bolchévisme*. Paris: Édition G. Ledovici.
- Souvarine, Boris [1990]. *Controverse avec Soljénitsyne*. Paris: Éditions Alois.
- Stalin, Josef V. [1949]. Anarchismus nebo socialismus? In. *Spisy*, sv. 1. Praha: Svoboda, s. 274–356.
- Stalin, Josef V. [1950]. *Otázky leninismu*. Praha: Svoboda.
- Stalin, Josef V. [1953]. Rozhovor s německým spisovatelem Emilem Ludwigem 13. prosince 1931. In. *Spisy*, sv. 13. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, s. 109–126.
- Trockij, Lev D. [1995]. *Zrazená revoluce*. Brno: Doplněk.
- Trockij, Lev D. [1924]. *Nový kurs*. Praha: Komunistické nakladatelství.
- Trockij, Lev D. [1925]. *Poučení z Řijna*. Praha: Komunistické nakladatelství.
- Trockij, Lev D. [1930]. *Zfalšovaná revoluce*. Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství Antonín Svěčený.
- Trockij, Lev D. [1934–1936]. *Dějiny ruské revoluce 1905–1917*. Praha: František Borový.
- Trockij, Lev D. [1989]. Josif Stalin. Opyt charakteristiky. In. *Osmysliť kult Stalina*, s. 624–647.
- Trockij, Lev D. [1995]. *Zrazená revoluce*. Brno: Doplněk.
- Tucker, Robert C. [1995]. *Stalin*. Praha: Nakladatelství Dialog.
- Tucker, Robert C. [2003]. *Stalin jako revolucionář: 1879–1929. Studie dějin a osobnosti*. Praha: Jiří Buchal – BB/art.
- Voslenskij, Michail S. [1984]. *Nomenklatura: the Russian Ruling Class*. Garden City: Doubleday Comp.
- Vyšinskij, Andrej J. [1950]. *Teorie soudních důkazů v sovětském trestním právu*. Praha: Mír.
- Vyšinskij, Andrej J. [1952]. *Soudní řeči*. Praha: Orbis.
- Žižek, Slavoj [2008]. „Nemrtvý“ Lenin. K devadesátému výročí Řijnové revoluce. In. S. Žižek, *Podkova nade dveřmi. Výbor z textů*. Praha: Akademie výtvarných umění, s. 163–165.

Miloslav Petrusek (1936–2012) byl až do svého náhlého úmrtí 19. srpna 2012 profesorem sociologie na Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd UK v Praze. Je autorem několika monografií a mnoha odborných článků. V posledních dvaceti letech se věnoval zejména teoretické sociologii, dějinám sociologie (včetně zájmu o vývoj české sociologie), sociologickým reflexím soudobé společnosti a sociologii umění a kultury. Poslední publikovanou prací je sborník Společnost a kultura (2012), vydaný při příležitosti udělení „Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových VIZE 97“ in memoriam v říjnu 2012.

The Philadelphia Negro – zapomenutý počátek sociologie ve Spojených státech amerických*

HYNEK JEŘÁBEK**

The Philadelphia Negro – the Forgotten Beginnings of Empirical Social Research in the USA

Abstract: This paper focuses on “The Philadelphia Negro”, a community study that stands at the start of American social research. This somewhat forgotten empirical study from 1899 describes the historical conditions and the economic and social causes and circumstances behind the formation and existence of the “Seventh Ward”, a slum neighbourhood in Philadelphia inhabited by African-Americans. The study used survey and other methods of observation and analysis of historical, economic and social data. The study was written by the erudite Harvard University graduate William Edward Burghardt Du Bois, an African-American, and an economist, historian and sociologist. Using primary and secondary literature and archive sources this paper shows that Du Bois was the author of the first empirical social research study in the United States. It looks at his life, his research, and his opinions on racial issues. He created a programme of research on the African-American population and from 1898 to 1910 he headed the first school of sociology on the American continent at the University of Atlanta. He published the results of scientific analyses of the lives of African-Americans in the south of the United States in sixteen volumes of the *Atlanta University Studies*. Racial prejudices among the American sociological elites prevented both Du Bois and his work from receiving the attention they rightly deserve.

Key words: W. E. B. Du Bois; Philadelphia Negro; first sociological school; the beginnings of empirical social research

Úvod

Výzkum Williama Edwarda Burgharda Du Boise je mimořádný. Zůstává výjimečný především odvahou a osamělostí vědce, který sám a prakticky bez pomoci, provedl během 15. měsíců komunitní výzkum, na němž by běžně spolupracovalo několik, ne-li přímo desítky lidí, a měl by pro něj podporu katedry, nadace nebo výzkumného ústavu. Je průkopnický také místem a dobou svého vzniku – na konci devatenáctého století, v roce 1897, jenom pár let od prvního vydání slavného díla Charlese Bootha o chudobě lidu Londýna, tři roky po vydání Durkheimovy „Sebevraždy“ a pětadvacet let předtím, než začaly vycházet dnes častěji citované monografie Chicagské školy. Tento výzkum tedy náleží k prvním pracím v empirické sociologii vůbec a řadí se hned za výzkumné počiny Adolpha Queteleta, Émila Durkheima, Fredericka Le Playe a Charlese Bootha. Představuje navíc vůbec první empirický sociologický výzkum na americkém kontinentě [Warren 2011: 81; Wort-ham 2005a: 2; Wright 2002a; Bulmer 1992: 184].

Předchozí výzkumné projekty předčily studii Du Boise svou všeobecnou známostí, nejrozsáhlejší z nich svým rozsahem, některé i teoretickým zázemím. *The Philadelphia*

* Článek vznikl za podpory Grantové agentury ČR, grant P404/11/0949.

** Hynek Jeřábek, Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice. E-mail: jerabek@fsv.cuni.cz

Negro však vzdor tomu představovala další významný krok v sociálním výzkumu. Ve své době, tj. na přelomu 19. a 20. století, reprezentovala principiálně nový model výzkumné publikace. Jejím základním přínosem byla empirickým sociálním výzkumem získaná fakta o sociálních mechanismech, ale nejen to. Tato sociální data byla zasazena do historických souvislostí a v maximální míře využívala ekonomické ukazatele. A navíc, což lze z metodologického hlediska považovat za nejdůležitější, autor této publikace cílevědomě zkoumal příčiny zjištěných jevů a okolnosti, za nichž platily zjištěné pravidelnosti. Především tím tak byla monografie *The Philadelphia Negro* opravdu novátorská. Jinak řečeno, důrazem na vědecky ověřovaná a přesně specifikovaná empirická zjištění doplněná vysvětlením a často i kauzální interpretací jeho knížka otevřela, nebo rozhodně alespoň spoluotevřela novou etapu empirického sociálního výzkumu.

Du Bois měl to štěstí, že byl sám mimořádně inteligentní a nadaný a že prožil dětství v příznivých podmínkách. Měl naopak smůlu v tom, že se narodil jako černochoch¹ v rodině potomků amerických otroků přivezených do Spojených států z Afriky. Zároveň se na něj štěstěna znovu usmála, když mu pomohlo několik vzdělaných a spravedlivých lidí na jeho cestě za vzděláním. Byl krůček od získání doktorátu z berlínské univerzity, striktní dodržování úředních předpisů a rasové předsudky mu to však překazily. Byl ovšem dál cílevědomý a pilný, a získal tedy doktorát z Harvardovy univerzity. Akademické předsudky vedoucích představitelů renomovaných amerických univerzit mu ale znemožnily získat místo odpovídající jeho mimořádně vysokému a specializovanému vzdělání. Přesto Du Bois provedl první vědecký komunitní výzkum v USA a vydal jej jako monografii již v roce 1899. Pokračoval pak dále jako profesor méně známé černošské univerzity v Atlantě a založil zde první sociologickou vědeckou školu, která dvanáct let prováděla systematický výzkum černošské populace na jihu USA [Warren 2011: 72–80; Wortham 2005a].

Srovnáme-li výzkum *The Philadelphia Negro* s velkou většinou tehdy prováděných výzkumů hnutí „Social Survey“ z Velké Británie nebo z USA, svým vědecktějším zaměřením, odvážným provedením a jednoznačnými závěry tyto práce předčil. Překonal je i skromnými, možností jednotlivce přiměřenými cíli, nadto tyto cíle předem jednoznačně stanovil a v závěru také splnil. Jednalo se o vědeckou studii opřenou o data sbíraná pečlivě připravenými výzkumnými nástroji. Du Bois k tomu využil všechny v té době známé postupy vědecké práce, vyvinuté v historii, politické vědě a ekonomii a aplikoval je na empirický sociální výzkum černošské populace.

1. Neobvyklá životní dráha W. E. Burghardta Du Boise

Pro posouzení dobových reakcí i dlouhodobého mlčení sociologické obce v USA v souvislosti s vědeckým odkazem Du Boise je důležité seznámit se s kontextem, v němž tento výjimečný muž tvořil, a s podmínkami, které přispěly k výsledné podobě jeho díla stejně tak jako k utváření metodologie jeho výzkumné práce.

W. E. Burghardt Du Bois se narodil v roce 1868 v malém městě Great Barrington ve státě Massachusetts do rodiny svobodných černochochů [Du Bois 1973: 15]. Jeho otec zemřel,

¹ V celém článku je použito výrazů Afroameričan a černochoch jako synonym. Stať se zabývá historickým materiálem a výzkumnými pracemi z dlouhého období přesahujícího sto let. K používání pojmů „negro“, „black“, „colored“, „Afroamerican“ v americké vědecké i publicistické literatuře viz pozn. č. 3.

když byly chlapci dva roky, takže vyrůstal jen s matkou, která pracovala jako služebná. Byli podporováni místní elitou a její charitativní pomocí. Mladý Du Bois vyrůstal v prostředí vyšších vrstev, jež oceňovaly jeho mimořádné intelektuální schopnosti a v dětství nezažil rasovou nevráživost [Anderson 1996: x]. Právě naopak, byl vychováván jako sebevědomý Američan k protestantským hodnotám. Brzy poté, co vychodil, jako vůbec první černoch, místní střední školu, matka zemřela. Jeho první vysokoškolská studia pak financovala společně čtyři církevní společenství [Anderson 1996: x–xi].

Mladý Du Bois chtěl sice studovat Harvard, ale jeho sponzoři rozhodli pro přední černošskou církevní školu – Fisk University na jihu Spojených států v Nashville v Tennessee [Du Bois 1973: 12]. Nastoupil zde v roce 1885, studoval klasické jazyky a humanistiku a školu absolvoval v roce 1888. V průběhu studia redigoval univerzitní noviny a o prázdninách učil na černošské škole na venkovském jihu [Bulmer 1992: 171–173]. Poprvé v životě se tak dostal do prostředí výhradně černošské komunity, které předtím neznal. Uvědomil si sociální rozdíly mezi černochoy navzájem, ti totiž vytvořili jednolitou vrstvu, nýbrž se lišili majetkem, vzděláním i sociálním postavením [Anderson 1996: xi]. Daleko vážnější však bylo jeho setkání s rasismem a vůbec s paušálním hodnocením Afroameričanů bělochy jen na základě barvy jejich kůže. Vystudoval s vyznamenáním a podal si žádost o přijetí a také o stipendium na Harvardovu univerzitu [Anderson 1996: xii].

V roce 1888 Du Boisovi se jeho sen splnil a byl přijat na Harvardovu univerzitu do bakalářského studia. V prvním roce studoval přírodní vědy a ve druhém roce filosofii, studium si přitom financoval kombinací stipendií a prázdninových brigád. Setkal se zde se sociální, nikoliv však s akademickou diskriminací. Bělošská komunita studentů jej sice nepřijala do svých klubů a společenských kruhů, byl ale vstřícně přijat harvardskými profesory. Ti jej zvali do svých domů na večeri, hráli s ním šachy a doporučili ho také pro další studium [Anderson 1996: xii]. V roce 1890 absolvoval Du Bois nižší stupeň univerzitního studia a excelentní výkony v bakalářském studiu mu pomohly získat stipendium pro studium doktorské. V letech 1890 až 1892 studoval tedy na Harvardu historii a politické vědy [Anderson 1996: xii; Du Bois 1973: 13]. Již v těchto prvních letech pracoval na doktorské disertační práci, v ní se věnoval historické analýze obchodu s otroky z Afriky na americkém jihu mezi lety 1638 a 1870 [Du Bois 1896].

Na jaře roku 1892 získal Du Bois stipendium *Slater Fund for the Education of Negroes*, které mu umožnilo odjet na studia do Evropy. Rozhodl se pro studium politické ekonomie u prof. Gustava Schmollera v Berlíně počínaje podzimním semestrem 1892/1893. Na základě pozitivních zpráv o svých studijních výsledcích mu *Slater Fund* prodloužil podporu také pro školní rok 1893/1894. Významnou pomocí mu přitom byl prof. Rutheford B. Hayes, prezident fondu, a to až do své smrti 17. ledna 1893, jeho funkci poté převzal profesor D. C. Gilman [Du Bois 1973: 12–22].

Dva roky strávené studiem ekonomie u Gustava Schmollera a Davida Wagnera v Berlíně byly pro Du Boise významné minimálně ze dvou důvodů. Od Schmollera si mladý Du Bois odnesl přesvědčení, že společenské vědy mohou pomoci změně sociálních poměrů a naučil se také upřednostňovat induktivní metody a důraz na fakta. Často citoval slova svého učitele: „Moje škola se pokouší, pokud je to jen možné, nechat co „musí být“ na později a studovat to, co se odehrává tak, jak to dělaly jiné vědní disciplíny“ [cit. podle Bulmer 1992: 172]. Tento metodologický vklad Du Bois zúročil ve svém výzkumu *The Philadelphia Negro* [Du Bois 1899]. Ten je příkladnou aplikací induktivní analytické práce,

při níž Du Bois přísně kontroloval výsledky svých pozorování a dotazů dalšími doklady o přesvědčivosti získaných dat. Druhou, neméně důležitou zkušeností bylo přijetí, kterého se mu v Evropě dostalo, když byl (zejména v akademickém prostředí) sociálně přijímán na základě svých schopností a výkonů a barva kůže nebyla překážkou jeho vztahů s Evropany [Anderson 1996: xiii].

Du Bois studoval přímo u profesora politické ekonomie Gustava Schmollera [Du Bois 1973: 23, 26]. V jeho ekonomickém semináři si vybral téma své disertační práce „Srovnání prosperity malých a velkých zemědělských podniků ve Spojených státech v letech 1840–1890“. Na tématu pracoval již během prvního roku svého berlínského pobytu, a proto mohl ve zprávě sponzorům ze *Slater Fund* uvést, že má disertační práci již napsanou, a že o ní dokonce v prosinci 1893 v Berlíně referoval [Du Bois 1973: 26–27]. Ke konci druhého roku své berlínské stáže měl Du Bois splněny všechny dílčí povinnosti doktorského studia [Du Bois 1973: 26]. Potřeboval však dodržet předepsaný počet semestrů strávených na německých univerzitách, aby mu bylo umožněno obhájit disertační práci. Měl pozitivní stanovisko k doktorské zkoušce a doporučující dopisy profesorů Schmollera a Wagnera [Wagner a Schmolter In. Du Bois 1973: 27–28]. Nenašel však potřebnou většinu ve sboru německých profesorů, kteří mohli rozhodnout o jeho předčasném připuštění k doktorandské zkoušce spojené s obhajobou.

Du Bois byl závislý na finanční pomoci amerického *Slater Fund for the Education of Negroes*. Správní rada fondu ale na jaře 1893 zamítla financování pátého semestru jeho pobytu v Německu, a tím mu znemožnila zakončit studium doktorátem [Du Bois 1973: 29]. Tehdejší prezident fondu D. C. Gilman napsal ve svém formálním dopise Du Boisovi: „... někteří členové fondu vyjádřili se vši vážností své přesvědčení, že svým návratem do této země, budete moci lépe věnovat svůj talent a své studium pro dobro nebělošské rasy“ [Lewis 1993: 145].

Du Bois si při této příležitosti poprvé uvědomil, že při jeho barvě kůže mu ani excelentní akademický výkon nezaručuje společenské přijetí. Naštěstí však již měl v USA napsanou a na Harvardu prodiskutovanou první verzi své americké doktorské práce. Byla to historická disertace *Postupné potlačení obchodu s africkými otroky do Spojených států Amerických, 1638–1870* [Du Bois 1896] a Du Bois ji mohl po svém návratu do USA na podzim roku 1894 začít připravovat do tisku [Anderson 1996: xiii]. Skutečně tuto práci také v roce 1895 na Harvardu obhájil a v následujícím roce vyšla v knižním vydání jako první svazek historické řady harvardských studií [Du Bois 1896].

Du Bois skončil v roce 1895 doktorské studium a představoval si, že se bude věnovat výzkumu a výuce na některé renomované americké univerzitě. Formálně vzato k tomu měl všechny potřebné předpoklady [Anderson 1996: xiii], byl *de facto* vyškoleným historikem, ekonomem a sociologem. Byl však Afroameričan, černocho, tehdy ještě Negro.²

² Posuzujeme-li akademické publikace americké provenience z let 1875 až 2010, můžeme přehledně sledovat, jak se ve slovníku nejen novinářů a politiků, ale též v odborné terminologii sociologů, politologů, antropologů a dalších vědců odrážely předsudky Američanů vůči obyvatelům USA s jinou než bílou barvou pleti. Celé devatenácté století a ještě první tři desetiletí století dvacátého převládalo pro černošské obyvatelstvo označení „Negro“. Je to patrné z názvů odborných článků i vědeckých monografií: *The Philadelphia Negro*, *Negro in Chicago* a dalších. Jistě nebudeme jejich autory apriorně označovat za rasisty. Sami Afroameričané začali, počínaje rokem 1909, používat neutrálnějšího výrazu „colored people“ (barevní obyvatelé) pro společné označení nebělošských obyvatel Ameriky, kteří se domáhali svých rovných práv. O tom svědčí třeba název organizace NAACP „National Association of Advancement of Colored People“, kterou sami založili za účelem prosazení

A v tehdejších Spojených státech amerických byly rasové předsudky tak silné, že jej žádná ze špičkových univerzit (John Hopkins, Chicago, Columbia ani Harvard) do svého stavu nepřijala, přestože jeho zaměření, publikace i předchozí výsledky by je k tomu jednoznačně vybízely.³ Totéž zůstalo bohužel plně v platnosti také po jeho druhém úspěšném debutu, po dokončení *The Philadelphia Negro* a po skvělé přednášce v Akademii politických a společenských věd v listopadu roku 1897.

Du Bois přijal tedy místo na méně významné methodistické škole pro afroamerické studenty, na univerzitě Wilberforce v Ohio. Musel zde vyučovat klasické jazyky (latinu a řečtinu) a obecné humanitní obory v rámci pregraduálního studia. Ve Wilberforce se však rovněž seznámil s Ninou Gomezovou a oženil se.

Po dvou letech na Wilberforce university Du Bois s radostí přijal výzvu rektora Pennsylvánské university Charlese C. Harrisona, aby provedl rozsáhlý výzkum černošského slumu na území Philadelphie. Z akademického i společenského hlediska to byla nabídka zcela nerovnoprávné pozice. Du Bois se neměl podílet na životě katedry ani na výuce studentů a finančně si také nepolepšil. Pro Du Boise to však byla výzva. Konečně dostal příležitost použít vše, co se naučil na Harvardu a v Berlíně. Lákala ho práce empirického sociologa.

V zadání úkolu rektor univerzity Ch. Harrison napsal: „Chceme přesně znát, jak tato třída lidí žije; jaká vykonávají povolání; ze kterých zaměstnání jsou vyloučeni; kolik z jejich dětí chodí do školy; a podrobit zkoumání všechna fakta, která by mohla vrhnout světlo na tento sociální problém“ [*Marable 1986: 19; Lewis 1993: 188*].

Du Bois se proto odstěhoval se svou manželkou přímo do místa výzkumu, tedy do philadelphského černošského slumu. Svoje bádání zahájil hned v létě 1896 a skončil je (s dvouměsíční přestávkou, během níž studoval černoškou populaci na venkovském Jihu USA ve Virginii) koncem prosince roku 1897.

2. Výzkum *The Philadelphia Negro*

Výzkum *The Philadelphia Negro* vznikl na společnou objednávku Susan P. Wharton, vlivné představitelky charitativního hnutí ve Philadelphii, a děkana Pennsylvánské univerzity Charlese C. Harrisona s cílem vyřešit palčivý sociální problém zanedbané čtvrti Philadelphie „Seventh Ward“ s vysokou kriminalitou, obývané téměř výhradně černochoy. Zhotovitelem měl být černošský výzkumník Du Bois, čerstvý absolvent doktorského studia z Harvardu [*Du Bois 1973*]. Ten si z Berlína přivezl jasnou představu, jak má vypadat empirický sociální výzkum založený na faktech a ne na apriorních teoriích [*Anderson 1996*]. Du Bois tuto zakázku vděčně přijal, především pro její sociologické téma a zaměření na život černošské populace. Formálně jako asistent University of Pennsylvania s platem 800 USD za rok začal výzkum 1. srpna 1896 a skončil jej 1. ledna 1898.

rovných práv pro všechny Američany. Ve čtyřicátých, ale i v padesátých letech 20. století se v americké vědecké literatuře běžně setkáváme s rozšířeným označením stejného etnika jako „black“ – černoši. Teprve od počátku sedmdesátých let a pravidelně již v osmdesátých a v devadesátých letech 20. století, a pochopitelně rovněž později, začali američtí politologové, a po nich sociologové a ostatní badatelé, používat neutrální označení Afroameričan.

³ Autor předmluvy ke knížce *The Philadelphia Negro* Herbert Aptheker [1973: 19nn.], právě tak jako životopisec W. E. B. Du Bois David L. Lewis [1993: 206–210] shodně přinášejí důkazy a doklady o rasistických postojích akademické obce a administrativy amerických univerzit na přelomu století a ještě dlouho poté.

Výsledky svého patnáctiměsíčního intenzivního zkoumání⁴ vydal Du Bois v podobě rozsáhlé 420 stránkové monografie o osmnácti kapitolách. V nich podrobně popsal a částečně také vysvětlil historické, ekonomické a sociální souvislosti utváření a fungování desetitisícové černošské komunity „Seventh Ward“ ve Philadelphii včetně pravidelností ekonomického chování a společenského života zkoumaného obyvatelstva tohoto slumu. Vše zasadil do rámce života města a celé v něm žijící, asi čtyřicetitisícové menšiny Afroameričanů.

Nejprve se autor v několika prvních kapitolách věnoval historii černošského obyvatelstva ve Philadelphii od roku 1638 až do roku 1896. Popsal otroctví, jeho formální zrušení a postupné osvobozování černých Američanů ve Philadelphii.⁵ Další kapitolu věnoval demografickému složení obyvatel zkoumané čtvrti, tedy pohlaví, věkovému složení a ostatním charakteristikám černošské populace zkoumané městské čtvrti a Philadelphie jako celku. V šesté kapitole ho zajímaly manželské poměry ve čtvrti a ve městě, sedmou věnoval přistěhovalcům a k jeho popisu využil i výzkum, který prováděl v létě 1897 na jihu Spojených států ve Virginii [Du Bois 1897]. Osmou kapitolu zaměřil na vzdělanost afroamerického obyvatelstva a v deváté podrobně popsal strukturu povolání černochoů ze zkoumané čtvrti i černošského obyvatelstva Philadelphie jako takové. Desátou kapitolu zaměřil na zdraví, jedenáctou na rodinu, dvanáctou na organizovaný život obyvatel černošského slumu, třináctou na kriminalitu, čtrnáctou na chudobu a alkoholismus, patnáctou na bytové podmínky a sociální strukturu černošského obyvatelstva čtvrti. V šestnácté kapitole velmi zevrubně analyzoval rasové otázky a vztahy mezi rasami, v sedmnácté kapitole účast černochoů ve volbách a v osmnácté shrnul své všeobecné závěry.

Celou knížku pak Du Bois doplnil ještě několika přílohami. Jednak zde v appendixu A zveřejnil obsah a strukturu všech šesti předem připravených a používaných dotazníků: 1) pro rodinu, 2) všechny její jednotlivé členy, 3) pro domácnost, 4) dům, 5) ulici nebo její část a 6) pro místní instituce [Du Bois 1899: 400–410]. Ke každému dotazníku zveřejnil i podrobnou instrukci pro vyplňování s návodem, jak postupovat v nerozhodných situacích. V appendixu B popsal legislativu platnou pro černochoy v USA a ve Philadelphii [Du Bois 1899: 411–418] a v appendixu C shrnul literaturu a použité prameny [Du Bois 1899: 419–423]. Knížka je konečně doplněna podrobnou zprávou z výzkumu domácího černošského služebnictva, který ve stejné době provedla Isabela Eaton [Eaton In. Du Bois 1899: 425–509].

Některé sociologicky nejdůležitější poznatky knihy zasluhují dodnes pozornost. Jedním z nich je analýza povolání černošských obyvatel zkoumané čtvrti i černochoů ve Philadelphii. Du Bois strukturoval pojednání o této problematice s detailní znalostí příslušných povolání, včetně jejich velmi přehledné klasifikace zcela tak, jak by ekonom nebo sociolog dnes na základě tohoto kritéria osoby rozdělil. Vzal přitom v úvahu tehdejší četnost výkonu jednotlivých skupin povolání u afroamerického obyvatelstva. Nejfrekventovanější

⁴ Dva měsíce v létě 1897 (červenec a srpen) strávil Du Bois výzkumem venkovské černošské populace ve Virginii, odkud přicházela do Philadelphie většina nových černošských imigrantů [Du Bois 1897].

⁵ Du Bois byl absolventem doktorského studia historie na Harvardu, není tedy divu, že věnoval historickému zakotvení své práce náležitou pozornost. Byl toho názoru, že nelze dobře porozumět sociálním souvislostem současného života Afroameričanů, aniž fakta o jejich životě vysvětlujeme v kontextu historie minulého postavení jejich předků v roli porobených otroků. Jeho disertační práce obhájená na Harvardu se týkala historie amerického obchodu s otroky [Du Bois 1896].

skupinou zaměstnání, která vykonávali černoši žijící ve zkoumané čtvrti „Seventh Ward“, byla pozice vrátného nebo poslíčka, dále sluhy, sloužícího a pomocného dělníka. Také mnohá další povolání byla velmi detailně zaznamenána, včetně komentáře vysvětlujícího, k jakým chybám při jejich určování mohlo dojít.

Kromě podrobné profesní skladby obyvatel Du Bois dále vysvětlil dynamiku vývoje procentuálního zastoupení jednotlivých povolání u černošského obyvatelstva, a to zejména v souvislosti s přílivem přistěhovalců z východní a jižní Evropy do Philadelphie a také do blízkosti zkoumané čtvrti. Tito přistěhovalci se v postupně přicházejících vlnách vždy znovu stávali černošům konkurenty v kvalifikovanějších povoláních. Vytlačovali je ale také z dělnických profesí v průmyslu a ve stavebnictví, nehledě na jejich tradiční živnosti, jakými byly ještě v šedesátých až v osmdesátých letech 19. století například holičství nebo pohostinství. Du Bois vysvětlil důvody pro zánik černošských holičství a mezi jiným uvedl též následující argument: „Konkurence německých a italských holičů představovala poslední a nejsilnější důvod pro odchod černošů z tohoto povolání; tito přistěhovalci byli zkušení řemeslníci, zatímco černošský holič s delší praxí se našel méně často; snížili zavedené ceny a někteří z nich našli spolupráci v podnikání a podporu, v níž nemohl černoš doufat. Z těchto důvodů se černoši z tohoto podnikání vytratilí“ [Du Bois 1899: 116].

Du Bois si v těchto souvislostech kladl otázku, proč je mezi obchodníky a pracovníky v průmyslu tak málo černošů. Především se v těchto povoláních projevila ekonomická výhoda bělošských pracovníků. Jak bude rozvedeno dále, měli za sebou většinou odborové organizace, které hájily jejich společné skupinové zájmy, a to také, anebo dokonce především, proti konkurenci levnější pracovní síly nabízené černošskými dělníky či zaměstnanci. V tomto konkurenčním srovnávání bílým přistěhovalcům z východní a jižní Evropy navíc pomáhaly předsudky bílých Američanů zvyklých na černocha v roli sluhy nebo pomocného dělníka, a ne řemeslníka či kvalifikovaného dělníka. Du Bois k tomu poznamenal, že bude třeba vyvinout zvláštní úsilí a vyškolit mladé černošské chlapce pro průmyslová povolání, a tak jim dát šanci, aby se uplatnili ve stejných profesích jako jejich bělošští konkurenti [Du Bois 1899: 127].

Dalším tématem, na něž Du Bois zaměřil svou pozornost, byl společenský život a černošské církve coby jeho nositelé. Autor osvětlil význam, jaký měly církve a náboženské společnosti v životě černošů ve Philadelphii. Ty totiž zcela jednoznačně tvořily nejdůležitější společenskou síť organizovaného života v komunitě. Sociální komunitní organizace založená na náboženských a církevních základech převzala podle Du Boise řadu funkcí kmenového, rodového nebo klanového života Afroameričanů [Du Bois 1899: 200nn.].

Pomocí silných vazeb černošských obyvatel slumu na náboženská centra bylo dokonce možno vysvětlit vysokou koncentraci obyvatel ve zkoumané čtvrti „Seventh Ward“. V ní byly soustředěny kostely nejvýznamnějších náboženských kongregací a kolem nich se točil společenský život. Černošská rodina, která by se odstěhovala do jiné čtvrti města, by se náhle ocitla v sociální izolaci. A společnému, hromadnému přestěhování většího počtu rodin, jež by zabránilo takovému osamocení, bránila důkladná obrana většinového bělošského obyvatelstva Philadelphie, které nemělo zájem nabízet na prodej nebo k pronájmu souvislejší, na sebe navazující obytnou zónu ve městě právě černošům [Du Bois 1899: 297].⁶

⁶ Du Bois popsal mimo jiné, a to i na konkrétních případech, jak se uplatňovaly předsudky bílých Američanů v sousedských vztazích. Protože značné procento bělochů nechtělo mít za sousedy černošské rodiny, v oblasti,

Du Bois nejprve popsal, které církve měly ve Philadelphii své kostely, modlitebny a společenská střediska. Podal stručný historický přehled a výčet církví a náboženských organizací, jež měly rozhodující význam v černošské komunitě. Byla to na prvním místě Metodistická černošská církev, následovaná Baptistickou a s určitým odstupem také Episkopální církví, a po ní ostatními protestantskými církvemi [Du Bois 1899: 198nn.].

Du Bois nadto v této kapitole podal podrobný přehled počtu věřících všech hlavních náboženských společenství a také základní ekonomické údaje o jednotlivých kongregacích.⁷ Vzápětí vysvětlil, jak se církve a náboženské společnosti zapojovaly do života černošského obyvatelstva. Plnily jednak funkce tradičních rodových nebo kmenových či klanových společenství, ale na druhé straně rovněž nahrazovaly nebo doplňovaly funkce širší rodiny. Všechny byly zdrojem sociální autority a hrály roli obecného vodítka a koordinátora společných aktivit. Náboženský život černošského obyvatelstva byl spojen se společenským životem, nahrazoval do značné míry noviny a poskytoval potřebné informace a zábavu. Byl to vlastně svět, v němž se černoši pohybovali a ve kterém jednali. V určitém smyslu kostel nahrazoval také politickou organizaci života, protože v něm byly zahrnuty funkce exekutivní, legislativní, finanční, kontrolní i vzdělávací. Tímto způsobem byl zabezpečen výběr daní, dohled policie, milice, hudba zajištěná sborem zpěváků, v rámci církve působily též dobročinné organizace a sociální reformátoři [Du Bois 1899: 201–202].

Většina zmíněných společenských funkcí církví byla zprostředkována fungováním dobrovolných společností a společenských organizací. Mezi tyto funkce Du Bois počítal:

1. zajišťování každoročního rozpočtu;
2. přehled a evidence členství;
3. sociální vztahy, styky a zábava;
4. stanovení a dodržování morálních standardů;
5. zajišťování celkové informovanosti a zpravodajská činnost;
6. sociální dobročinnost [Du Bois 1899: 202].

Jednotlivé náboženské společnosti měly rozdílné členstvo, rozlišené podle sociálního postavení ve městě a v komunitě. Rozčlenění bylo dáno majetkem, vlastnictvím domu a často také historickou tradicí. Z tohoto hlediska byla některá náboženská společenství *de facto* uzavřena nově příchozím imigrantům, jiná naopak zůstávala otevřená. Každá kongregace si tak v rámci komunity vytvořila svůj „sociální kruh“ a prakticky nikdo z afroamerických obyvatel nestál mimo. To se týkalo i černochoň přicházejících do měst z jižních států, tedy z amerického venkova. Vstup do společenství byl realizován prostřednictvím církve, a o každém cizinci nebo novém příchozím se tak hned vědělo. Společenství měla značnou neformální autoritu.

Prakticky veškerá zábava a veřejný život se odehrávaly a byly organizovány náboženskými společenstvími: koncerty, večere, společenská setkání, oslavy, literární večírky, diskuse

do níž se nastěhovalo několik černošských rodin, klesl zájem bílých Američanů o bydlení, a poklesla tedy i cena nemovitosti. Hrozilo přistěhování dalších Afroameričanů, čemuž se bránili již všichni bílí obyvatelé Philadelphie.

⁷ V těchto, ale rovněž v mnoha jiných pasážích monografie referujících o výsledcích výzkumu se projeví schopnosti Du Boise provádět ekonomické analýzy, stejně tak jako jeho porozumění ekonomickým otázkám. Byl absolventem čtyř semestrů ekonomie u Gustava Schmollera v Berlíně.

a debaty, zpěv, společenské hry, výstavy a exkurze, pikniky atd. Každý sváteční den se odehrávala nějaká událost organizovaná některým z klubů nebo náboženskou společenskou organizací. Určité akce byly zdarma, na jiné se vybíralo vstupné. Někdy se prodávalo občerstvení, jindy bylo možno zakoupit si vystavené zboží. Většina těchto náboženských společenských sítí byla aktivní čtyři až sedm večerů v týdnu a k tomu ještě alespoň dvě odpoledne [Du Bois 1899: 204]. Místní společenský život se každou neděli večer týkal nejméně deseti tisíc (ze čtyřiceti tisíc) černošských obyvatel Philadelphie.

Kostel jako místo setkávání a náboženská společenství v něm představovala především společenskou instituci, a teprve na druhém místě náboženskou. Náboženská kongregace v naprosté většině nenásledovala svého kazatele, nýbrž spíše kazatel vyhovoval většinovému názoru členů vlastní kongregace. Ve větší míře tak byl zejména organizátorem a výkonným úředníkem nežli čistě duchovním vůdcem. Musel však mít autoritu, vzdělání a hlubokou náboženskou serióznost, duchovní vážnost [Du Bois 1899: 205–206].

Zvláštní pozornost věnoval Du Bois sociální struktuře obyvatelstva černošské čtvrti Philadelphie, respektive životnímu prostředí černošského slumu a v tomto kontextu provedl také rozbor sociálního složení černošské populace. Až do té doby velká část obyvatel vnímala černochoy jako nediferencovanou masu jedinců bez větších rozdílů v majetku, příjmech, chování i podílu na moci. Du Bois ovšem v průběhu dotazování každou z více než 2400 rodin zařadil do jedné ze čtyř sociálních tříd. První, nejvyšší sociální vrstvu charakterizoval příjmem, který jí dovoluje vést pohodlný život. Žádný ze členů této třídy nevykonával podřadné povolání služebného typu, manželka byla v domácnosti, ona ani děti nevydělávaly. Děti navštěvovaly školu a rodina žila v dobře udržovaném domě.⁸ Druhou vrstvu tvořila respektovaná dělnická třída, dobře zaopatřená, žijící v dobrém domě a se zajištěným pravidelným, výnosným příjmem. Mladší děti těchto rodin navštěvovaly školu. Třetí vrstva zahrnovala chudé rodiny. Tvořili ji lidé, kteří nevydělávali dostatek, aby měli vždy na živobytí, byli poctiví, ale ne vždy energičtí nebo hospodární. Netýkala se jich kriminalita a nechovali se nemorálně. Patřili sem chudí i velmi chudí lidé. Do čtvrté vrstvy („grade“) zařadil Du Bois kriminálníky, prostitutky, povaleče a pobudy. Byla to podle něj „submerged tenth“, tedy chudina, nemajetné vrstvy [Du Bois 1899: 310–311].⁹

Jedna z rozsáhlých kapitol Du Boisovy knihy se zabývá vztahy mezi rasami a hlavně důsledky rasových předsudků v životě černošského obyvatelstva města i zkoumané oblasti. Du Bois se v této souvislosti ptal, zda rasové předsudky bělochů vůči černochoům mají velký vliv na situaci Afroameričanů a zda mění sociální podmínky života černošské populace [Du Bois 1899: 322]. Rozebral, jak se předsudečné většinové mínění o nebělošských obyvatelích Philadelphie projevovalo v jejich životě, konkrétně v tom: 1) jak si získávají práci; 2) nakolik jsou schopni si udržet získané zaměstnání; 3) zda a nakolik jsou schopni

⁸ Du Bois v typologii používá nejen „míru chudoby“ jako Charles Booth nebo Jane Addams, ale zohledňuje také „společenské postavení“.

⁹ Výrazem „submerged tenth“ vyjadřoval Du Bois spíše než finanční stránku života této vrstvy její způsob života, její jednání a s ním spojené společenské postavení. Podobně na opačné straně společenského spektra vnímal elitu Afroameričanů coby tu část černošské populace, které měla jako první dostat šanci, aby se po všech stránkách vyrovnala bílým obyvatelům Ameriky. Podtrhoval tím své jednoznačné vnímání afroamerické komunity jako kvalitativně rozrůzněné. Tuto elitu začala později společenskovědní literatura označovat za „talented tenth“.

se prosadit v nových povoláních; 4) jak vypadají jejich výdaje ve srovnání s bělochy; 5) jak se liší život jejich dětí a 6) jaké jsou možnosti jejich sociálních styků.¹⁰

Ad 1) Za normálních okolností může černochoch doufat, že získá zaměstnání jako sluha či v podobné profesi. Černoši, kteří získali úřednickou práci nebo práci ve vyšších pozicích, tvořili naprostou výjimku. Dělnické profese jsou pro černochochy také nepřístupné, kromě okrajových pomocných prací. Nejsou přijímáni do odborů. Černoška se může uplatnit jako služebná, švadlena nebo se může vdát [Du Bois 1899: 323, 326–336].

Ad 2) Jak si může černochoch udržet trochu lepší, pracně získané zaměstnání? V případě nehody nebo nějaké jiné nenadálé události ztratí černochoch práci daleko snáze než běloch. Také lépe placené pozice v hotelích či v pozici služebného personálu černochoch buď vůbec nezíská, anebo si je zřídkakdy udrží. Zkušenosti, které získá bělošský zaměstnavatel s líným černochem nebo s kriminalitou nějakého černochocha, jsou velice často a velmi snadno generalizovány na celou rasu, na všechny Afroameričany. Černochoch většinou nevykonává stejné povolání jako bílý dělník. „Jeho výkonnost a spolehlivost tedy nebývá srovnávána s konkrétním bělochem ve stejné pozici, ale s výkonností celé skupiny černošských dělníků, která je většinou nízká“ [Du Bois 1899: 323].

Ad 3) Lidé jsou zvyklí, že černochoch zastává podřízené pozice. Pokud jej najdou ve vyšším postavení, automaticky předpokládají, že pro ně není dostatečně vybaven ještě dříve, než dostane šanci, aby prokázal své schopnosti. Pokud podniká a vytvoří si postavení v obchodním světě, lidé s klidem přihlížejí jeho úpadku nebo prohře v konkurenci s bělošskými podnikateli [Du Bois 1899: 324].

Ad 4) Vyšší výdaje a obtíže, s nimiž se černoši setkávají při placení, jsou také způsobeny tím, že je nikdo nepodporuje a že nejsou v oblibě u zákazníků. Černochoch hradí vyšší nájemné za horší dům, než platí běloši. Setkává se s méně ochotnou obsluhou v hotelech, restauracích a obchodech a téměř ve všech holírnách [Du Bois 1899: 324].

Ad 5) Ve výchově svých dětí se podle zjištění Du Boise Afroameričan setkává s obtížným rozhodováním, které je způsobeno prostředím rasové nerovnosti. Když je vychová, aby byli smířeni se svým osudem, udělá z nich lidi spokojené s podmínkami, v nichž žijí. Pokud v nich podpoří ambice k růstu, mohou se stranit vlastních lidí, nenávidět bělochoy a zahořknout ve vztahu ke světu. Černošské děti jsou diskriminovány již v obecné škole. Když hledají zaměstnání, je jim doporučováno, aby se staly číšníky a posluhovačkami [Du Bois 1899: 324].

Ad 6) Sociální vztahy černochochů s bílými jsou plny nerovností a problémů. Přátelství lidí s různou barvou kůže bývají jen zřídkakdy dostatečně pevná. Potká-li černochoch svého dlouholetého přítele bělocha na ulici, má dilema. Když jej nepozdraví, bude považován za nezdvoračka, ale když se k němu bude hlásit, je pravděpodobné, že mu způsobí nepříjemnosti. Pokud je černochoch představen při nějaké společenské příležitosti bělochovi nebo bělošce, může předpokládat, že při příštím setkání jimi bude ignorován, a většinou také

¹⁰ Du Bois si uvědomoval, že pro svá tvrzení, a to ke všem šesti tezím týkajícím se diskriminace Afroameričanů bělošskou většinou, musí dodat dostatečně věrohodné důkazy. Položil proto otevřené otázky všem 2400 dotázaným. Ptal se jich: „Měl jste někdy problém získat práci?“ „Měl jste někdy potíže při pronájmu domu?“ Vynechal obecné odpovědi a konkrétní případy diskriminace podrobil dalšímu, podrobnějšímu dotazování a kontrole. Teprve z takto prověřených případů nerovného postavení či diskriminace sestavil seznam diskriminací a ten předložil na str. 326–353 čtenářům. Píše doslova: „... jednotlivé a izolované případy bez nezávislého ověření jsem nebral v úvahu“ (pozn. 2, [Du Bois 1899: 326]).

bude. Pokud vzbudí city bílé ženy a ožení se s ní, může s jistotou předpokládat, že to poškodí jeho i její reputaci a že obě rasy se na ně budou dívat s nepochopením [Du Bois 1899: 325].

Pokud by se kterákoliv z těchto „drobností“ tu a tam člověku přihodila, nezasloužilo by si to mimořádnou pozornost, ani by to nepotřebovalo zvláštní komentář, píše Du Bois. Pokud však skupina lidí zakouší takové drobné ústrky, urážky a případy diskriminace nepřetržitě, výsledkem je její neprůbojnost a nejistota, nebo pocity hořkosti, případně přehnaná citlivost, anebo naopak odevzdanost osudu, apatie a nezodpovědnost. A lidé s takovými pocity nemohou podávat plný výkon, nemohou ze sebe vydat to nejlepší [Du Bois 1899: 325].

Du Bois svědomitě vybral, a pomocí citátů z rozhovorů s černošskými rodinami ve zkoumané čtvrti „Seventh Ward“ také dokumentoval různé příklady potíží, diskriminace a nerovného postavení Afroameričanů [Du Bois 1899: 326–353]. Dosvědčil, že případy, které uvedl, jsou řádně prověřeny a představují vědeckou výpověď o opakovaně se vyskytujících modelech chování bělošské většiny vůči černošské menšině [Du Bois 1899: 326].

3. Metodologie výzkumu *The Philadelphia Negro* – „Social Survey“, nebo vědecký výzkum?

Výzkum černošské populace, jaký uplatnil Du Bois ve Philadelphii, se podobal komunitním studiím, mezi něž patřily studie života a práce lidu Londýna Charlese Bootha [Booth 1882–1897] nebo rozbor chicagských chudinských oblastí Jane Addams [Addams 1895]. To ostatně odpovídalo zadání, které navrhla Susan Wharton a financovala University of Philadelphia. Z tohoto úhlu pohledu šlo o získání údajů, jež by pomohly změnit sociální prostředí „Seventh Ward“ – zanedbané černošské čtvrti Philadelphie.

Součástí analytických výstupů výzkumu proto bylo zmapování chudoby ve sledované čtvrti „Seventh Ward“ ve Philadelphii. Du Bois k tomu použil srovnávací grafy, z nichž bylo patrné rozložení chudoby do čtyř skupin rodin. Používání barevných map a grafů podle vzoru Charlese Bootha bylo na přelomu 19. a 20. století již celkem běžné. Využívala je rovněž Jane Adams ve studii z Chicaga asi o dvacet let později pak celá Chicagská škola zobrazovala rozložení sociálních jevů ve městě právě pomocí map.

Du Bois si však kladl ještě náročnější cíle, než jaké představoval standard studií „social survey“. Chtěl popsat a porovnat životní podmínky černošských rodin žijících v oblasti, zachytit jejich sociální postavení, míru chudoby a situaci rodin s dětmi v sociální diferenciaci. A to se mu podařilo. Z hlediska srovnání s Boothovým rozdělením londýnského lidu podle míry chudoby Du Bois ukázal, že sociální rozřazení černošského obyvatelstva philadelphského slumu bylo daleko méně stabilní než postavení obyvatel Londýna. Na rozdíl od nich se jeho černoši nacházeli v méně jisté situaci. Každá změna hospodářských podmínek totiž mohla způsobit přesun velkého procenta chudých černošských rodin z ještě přijatelně únosných podmínek relativního dostatku do stavu chudoby. V úspěšných letech činil podíl černošských obyvatel, které bylo možno zařadit mezi finančně zabezpečené, asi 50 % místní populace. V letech hospodářské krize však větší část z nich propadla mezi chudinu, a určitá část se dokonce zařadila do nejnižší vrstvy charakterizované nejen velmi nízkým příjmem, ale také například kriminalitou.

Posuzujeme-li výzkumnou studii Du Boise z hlediska strategie, kterou pro svůj výzkum zvolil, musíme si všimnout několika dalších významných rysů:

- A) Du Bois používal censová data, jak přímo publikovaná, tak i podrobnější výpočty z nich.
- B) Svě výsledky zasadil do historického rámce a provedl historickou analýzu původu a vývoje černošské populace Philadelphie i čtvrti „Seventh Ward“.
- C) Du Bois využíval údajů statistického úřadu, zejména ekonomické statistiky, a to jak agregátní údaje, tak i údaje o jednotlivých organizacích a institucích. Součástí několika kapitol jsou podrobné ekonomické analýzy společenských institucí, výkazy o jejich prosperitě a hospodářských výsledcích. Využíval například rozborů hospodaření jednotlivých církví a spolků. Když se zabýval strukturou povolání, anebo v jiné části knihy sociální strukturou černošských obyvatel slumu i města, prováděl řadu pomocných výpočtů a text doplňoval velmi informativními tabulkami, které sloužily většinou nejen pro ilustraci, ale též k posílení věcné argumentace.
- D) Katherine Davis ve své recenzní stati na knížku *The Philadelphia Negro* v chicagském časopise pro politickou ekonomii [Davis 1900] upozornila na podrobný ekonomický rozbor rasismu, který Du Bois provedl v kapitolách 9, 15 a 16. Analyzoval specifické rozdíly týkající se konkrétních povolání a jednotlivých majetkových a sociálních tříd, pokud byly podmíněny příslušností k bělošskému nebo černošskému etniku. Herbert Aptheker a shodně s ním i David L. Lewis citují z recenze Katherine Davis, podle níž: „Dr. Du Bois rozeznává ekonomickou stránku problému a poukazuje správně na to, že má největší význam a zároveň i nejvyšší důležitost“ [Aptheker 1973: 30; Lewis 1993: 208]. Z pohledu sociologie si K. Davis dále všimla toho, že Du Bois specifikuje projevy rasové diskriminace zvláště pro jednotlivé skupiny povolání, respektive příjmové, majetkové a sociální vrstvy a třídy. Teprve tato „moderní“ specifikace dává možnost odhalit příčiny a konkrétní okolnosti rasové nespravedlnosti. Poukazuje na vědecky prokazatelné pravidelnosti rasové diskriminace černošského obyvatelstva.
- E) Du Bois osobně dotazoval cca 2500 rodin ve zkoumané čtvrti Philadelphie, se svými otázkami se obrátil celkem asi na 8000 lidí. Každý rozhovor trval v průměru 20 minut. Herbert Aptheker na tomto základě odhadl, že mu dotazování trvalo 845 hodin, tj. při denním osmihodinovém dotazování asi čtyři měsíce [Aptheker 1973: 17–18].¹¹
- F) Pro svá dotazovací dům od domu Du Bois předem připravil šest rozdílných formulářů – dotazovacích schémat, respektive dotazníků, které vyplňoval ve zkoumaných rodinách – pro rodinu jako celek, pro každého jejího člena i pro každého podnájemníka, pro celý dům a v něm pro každou domácnost, pro celou ulici nebo její významně odlišnou část a pro instituci, pokud se v dané lokalitě vyskytovala. Zpracování formulářů sice Du Bois neprováděl pokročilými statistickými metodami, ale základní propočty jistě také vykonal v členění podle skupin povolání, podle ekonomické situace nebo míry chudoby, v rozdělení na sociální vrstvy a podle věku a pohlaví. Příkladem pro

¹¹ Čísla zhruba odpovídají jinému výpočtu, který provedl Martin Bulmer. Podle něj Du Bois prakticky uskutečnil úplné šetření 2441 rodin a zaznamenal data o 7751 jejich členech. V praxi to znamenalo provést asi 5000 rozhovorů, které trvaly od deseti do šedesáti minut. Uváděl, že průměrná doba rozhovoru byla asi 15 až 25 minut [Bulmer 1992: 177–179; Du Bois 1899: 326].

tyto tabulky a formuláře mu mohla být praxe *Spolku pro sociální politiku*, jehož se stal v Německu členem.¹²

- G) Výpověď o konkrétních povoláních, příklady černošských rodin z jednotlivých sociálních skupin i konkrétní příklady diskriminace černošského obyvatelstva vždy Du Bois doplňoval uváděním jmenovitých příkladů, tedy buď příběhů konkrétních lidí, anebo citací diskriminujících výroků, které podle sdělení dotazovaných prokazatelně (tj. často a stejným způsobem) pronášeli členové bělošské většiny.
- H) Du Bois se nespokojil s povšechnými generalizujícími výroky a s náhodnými citacemi nebo nahodilými odkazy na zjištění svých předchůdců. Zvláště tam, kde uváděl důležité argumenty ve prospěch svých obecných zjištění, si dával záležet, na tom, aby údaje prověřil a aby neopomenul uvést i protiargumenty svých odpůrců. K nim pak nacházel evidenci, která jejich povšechná tvrzení uváděla na pravou míru.

4. Od dráhy vědce k občanské angažovanosti

Dne 19. listopadu 1897, když měl čerstvě za sebou úspěšně realizovaný výzkum *The Philadelphia Negro*, vystoupil Du Bois na 44. zasedání *Americké akademie pro politické a sociální vědy* s projektem systematického dlouhodobého výzkumu černošské populace na jihu Spojených států [Aptheker 1973: 20]. Jeho článek „Studium černošské problematiky“ („The Study of Negro Probleme“) zdůraznil potřebu vědeckého výzkumu osmimilionové populace Afroameričanů žijících ve Spojených státech.

Tento projekt výzkumu vyšel jako odborná stať v *Análech Americké akademie pro politické a sociální vědy* v lednu 1898 [Du Bois 1898]. Du Bois navrhol financovat komplexní výzkum na americkém Jihu nadačním darem: „Bezpochyby prvním efektivním krokem k řešení černošské otázky bude finanční dar černošské univerzitě (Atlanta, Tuskegee, Hampton), a ta se tak stane nejen místem výuky, ale především centrem sociologického výzkumu, v těsném spojení a spolupráci s předními univerzitami (Harvardem, Columbií, John Hopkins University a University of Pennsylvania)“ [Du Bois 1898: 22]. Prestižní americké univerzity se však v té době o černošskou otázku ještě nezajímaly. Kromě univerzity v Atlantě se žádná z přímo oslovených akademických institucí ke spolupráci nepřihlásila [Aptheker 1973: 22].

Du Bois uzavřel pracovní smlouvu na profesorské místo s rektorem černošské Univerzity v Atlantě Horacem Bumsteadem v létě 1897, když bylo již zřejmé, že Pennsylvánská univerzita ani Harvard, Columbia, Chicago nebo John Hopkins nejeví zájem ho zaměstnat. Dostal příslib platu 1000 USD ročně počínaje červencem 1897 s tím, že výuku zahájí až od ledna 1898, kdy měl skončit výzkum ve Philadelphii [Lewis 1993: 198]. Byl přijat jako profesor ekonomie a historie (a de facto i sociologie). Během prvních let Atlantského angažmá spolupracoval Du Bois s Americkým úřadem práce. Vydal zde postupně tři studie o černošských populacích na jihu Spojených států. První byla jeho studie z Virginie [Du Bois 1898a], druhá a třetí obsahovaly výsledky výzkumů z Georgie [Du Bois 1899a; 1901]. Na univerzitě v Atlantě Du Bois převzal záštitu nad organizováním pravidelných

¹² Spolek pro sociální politiku prováděl podobná šetření na území Německa již počínaje poslední čtvrtinou 19. století. Sledoval statistiky a sbíral data o jednotlivých územních celcích nebo správních útvarech a vyhodnocoval je ve specializovaných šetřeních.

každoročních konferencí a nad vydáváním „Atlanta University Studies“ od třetího ročníku časopisu, tedy v roce 1898. Jednalo se o řadu studií černošského obyvatelstva, které byly každoročně publikovány ke stejnému tématu, k němuž se ten rok organizovala konference, a obsahovaly zpravidla podrobnou zprávu o výzkumu jednoho konkrétního problému afroamerické populace. Ten byl zkoumán v podmínkách menší komunity nebo venkovského území v některém ze států amerického Jihu. Do výzkumu byli cílevědomě zapojováni také studenti graduálního studia Atlantské univerzity [Warren 2011: 78; Wortham 2005a: 4–7].

Celkem Du Bois v Atlantě působil od roku 1898 až do roku 1910. Provedl zde mezi lety 1898 a 1910 celkem dvanáct vlastních výzkumů a vydal dohromady 16 vědeckých zpráv či monografií řady „Atlanta University Studies“ [Warren 2011: 62–80]. Všechny svazky dohromady představují 2172 stran závěrů, analýz a tabulek [Warren 2011: 80]. Tématy těchto studií byly postupně následující oblasti:

- 1) Zlepšení životních podmínek Afroameričanů;
- 2) ekonomika a podnikání černochoů;
- 3) americké střední školství pro Afroameričany;
- 4) základní vzdělanost Afroameričanů a obecné školství;
- 5) černošská literatura a umění;
- 6) náboženství a černošské církve;
- 7) kriminalita v černošské populaci;
- 8) bibliografie prací o černošské populaci v USA;
- 9) zdraví a zdravotní stav černošské populace;
- 10) rodina a socializace černošského obyvatelstva;
- 11) morálka a zvyky Afroameričanů [Warren 2011: 78–79; Wortham 2005a: 7–9].

Zkoumaná témata se měla cyklicky opakovat, protože však Du Bois z univerzity v Atlantě v roce 1910 odešel, opakování nastalo jen u prvních pěti témat. Přesto je možno říci, že na univerzitě v Atlantě vznikla a po dvanáct let se úspěšně profilovala první sociologická škola na americkém kontinentě [Wortham 2005a: 12]. Toto tvrzení je možno opřít o následující fakta:

- 1) W. E. B. Du Bois sestavil, přednesl a veřejně obhájil komplexní program výzkumu černošské populace a publikoval jej v uznávaném časopise [Du Bois 1898].
- 2) Tento komplexní projekt pak Du Bois v letech 1898 až 1910 krok za krokem podle plánu systematicky uskutečňoval.
- 3) Du Bois prováděl, a většinou i sám vedl, terénní výzkumy na různých místech venkovského jihu Spojených států amerických.
- 4) Na těchto akcích se podíleli univerzitní studenti a spolupracovníci Du Boise z Atlantské univerzity, většinou Afroameričané.
- 5) Konkrétní výzkumné výsledky byly systematicky publikovány v řadě „Atlanta University Studies“.
- 6) Empirické práce vyústily v přesvědčivý sociologický model rasové diskriminace popsaný na několika místech prací W. E. B. Du Boise.

Nabízí se srovnání se všeobecně uznávanou *Chicagskou sociologickou školou*. Její program výzkumu publikoval R. E. Park v časopise *American Journal of Sociology* o osmnáct

let později v roce 1916 a uskutečňoval pak o dvacet let později než Du Bois, a to v letech 1920 až 1935 v Chicagu. Program komplexního výzkumu afroamerické populace v USA je plně srovnatelný s programem komplexního výzkumu chicagské metropolitní oblasti. Teorii rasové diskriminace, kterou předložil Du Bois, lze považovat za stejně významnou jako jsou „teorie zónace“ a „teorie sukcese“ E. W. Burgesse v Chicagu. Také publikace řady „Atlanta University Studies“ jsou svými výzkumnými výsledky i svým počtem a celkovým objemem řádově srovnatelné s publikační řadou *Chicagské sociologické školy*, vydávanou mezi lety 1923 až 1935.

Du Bois byl současníkem Maxe Webera, ostatně oba studovali u Gustava Schmollera v Berlíně téměř ve stejné době. Setkali se spolu v roce 1904, když Weber přijel do Spojených států amerických na „Kongres věd a umění“ do St. Louis [Bulmer 1992: 183]. Max Weber nabídnul Du Boisovi zveřejnění vědeckého článku v časopise *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, jehož byl jedním z redaktorů [Weber 1975]. Článek „Černošská otázka ve Spojených státech“ vyšel v čísle věnovaném chudobě a sociálním otázkám a byl zařazen mezi texty Georga Simmela a Roberta Michelse [Du Bois 1906]. Je tedy zřejmé, že se W. E. Burghardtovi Du Bois dostalo i mezinárodního vědeckého uznání.

Du Bois po letech akademické práce dospěl k závěru (jak sám píše ve své autobiografii), že samotné zjištění a podrobná vědecká analýza příčin defavorizovaného společenského postavení Afroameričanů v USA nestačí [Du Bois 1968]. Konkrétně o tom ve zmíněném vlastním životopise říká: „Dvě okolnosti narušily mou akademickou práci a následně ji zcela přetrhly. Za prvé, nebylo možno být chladným nezaujatým odtažitým vědcem, když černoši byli lynčováni, vražděni a umírali hladem; a za druhé nebyla výslovná poptávka po vědecké práci toho typu, kterou jsem prováděl, o níž jsem s důvěrou předpokládal, že se docela dobře dostaví“ [Du Bois 1968: 222].

V roce 1909 založil Du Bois spolu s dalšími významnými osobnostmi černošské elity *Národní asociaci pro podporu nebělošského obyvatelstva (NAACP – National Association for the Advancement of Colored People)* a brzy poté, v roce 1910, se ve svých dvačtyřiceti letech vzdal akademické kariéry a stal se editorem časopisu této asociace *The Crisis*. Du Bois usiloval o to, aby se mechanismy, jimiž se definuje úspěch a společenské postavení Afroameričana, nijak nelišily od stejných mechanismů platných pro bělocha. Upozorňoval na potřebu rovného společenského uznání, které by nebylo limitováno barvou kůže.¹³ Nestačilo mu totiž, aby Afroameričané uměli číst a psát, nebyli chudí a nepodíleli se na kriminalitě větší měrou než bílí Američané.¹⁴

Čtyřiaadvacet let Du Bois editoval časopis *Crisis* a aktivně se angažoval v několika společenských asociacích a revolučních sdruženích, někdy dokonce ve spolupráci se

¹³ Ještě padesát let po vlastním neúspěchu při hledání místa učitele na některé renomované „bělošské“ univerzitě si vyslechl výrok profesora Harvardovy univerzity, na níž sám půl století předtím získal doktorát, na adresu nadaného Afroamerického studenta: „Dali bychom mu to místo, kdyby to nebyl Negr“ [Aptheker 1973: 19; Du Bois 1968]!

¹⁴ Tato koncepce se lišila od pojetí jeho soka a oponenta v černošském hnutí Bookera T. Washingtona, který nehlásal rovné postavení černochů. Snažil se odstranit negramotnost a poskytnout co největšímu procentu černochů základní vzdělání, a zapojit je tak do společenských a ekonomických procesů, uchránit je desintegrace kriminality a využít jejich schopností ve prospěch Ameriky. Podle zjištění Thomase D. Bostona to byl právě vliv Bookera T. Washingtona, co přispělo k ukončení vědecké dráhy W. E. Burghardta Du Bois na Atlantské univerzitě. Boston píše: „... právě jeho politický vliv na bělošské podporovatele Atlantské univerzity vedl k resignaci Du Bois v roce 1910“ [Boston 1991: 306].

socialistickým a komunistickým hnutím. Ještě jednou se vrátil v roce 1934, tedy ve svých pětadesáti letech zpět na Univerzitu v Atlantě a přijal zde na deset let místo vedoucího katedry ekonomie a sociologie [Brown, Fee 2003: 275].

Za studené války a v padesátých letech byl Du Bois pronásledován příslušníky hnutí McCarthyho pro své levicové, navíc veřejně hlášané názory [Boston 1991: 306].¹⁵ V roce 1961 odešel na pozvání vůdce prvního osvobozeného postkoloniálního afrického státu do Ghany [Brown, Fee 2003: 275], kde dva roky na to v roce 1963, tj. ve svých pětadevadesáti letech uprostřed práce na projektu *Africké encyklopedie* zemřel. [Boston 1991: 306]. Nedožil se tak významnějšího prosazení rovných práv Afroameričanů ani jejich vítězného tažení Amerikou pod vedením Martina Luthera Kinga. Nutno též konstatovat, že ani jeho vědecké dílo dosud nebylo řádně doceněno.

Závěrem

Odborná literatura ponechala až příliš dlouho studie W. E. Burghardta Du Boise nepovšimnuté. Větší pozornost k němu obrátila až novější generace výzkumníků, a to nejprve v souvislosti se studiem Afroameričanů. Francis L. Broderick z Clark Atlanta University upozornil již v padesátých letech 20. století na silný vliv, který na Du Boise měla metodologie Gustava Schmollera, s nímž se pravidelně setkával za svého studia v Berlíně v letech 1892–1894 [Broderick 1958]. Jako jeden z prvních pak na význam výzkumů W. E. Burghardta Du Boise upozornil Herbert Aptheker až v sedmdesátých letech 20. století. Ten se rovněž zasloužil o nové vydání *The Philadelphia Negro*, opatřil knihu novým úvodem [Aptheker 1973] a nadto ještě vydal trojsvazkovou korespondenci W. E. Burghardta Du Boise [Du Bois 1973]. Studie M. Marable [1986] dále po několika letech připomněla, že Du Bois byl zakladatelem studia Afroameričanů, a při té příležitosti jej představila také jako sociologa.

Teprve Martin Bulmer však v roce 1991 zařadil W. E. B. Du Boise do kontextu empirických sociálních výzkumů [Bulmer 1991]. David Levering Lewis [1993] následně napsal rozsáhlou biografii *W. E. Burghardt Du Bois*, zahrnující také podrobné vyličení jeho vědeckého přínosu v oblasti sociologie rasových vztahů a studia afroamerické populace. Jiný z výzkumníků, Thomas D. Boston, v roce 1991 upozornil na to, že Du Bois náležel k nejvýznamnějším pokračovatelům historické ekonomické školy Gustava Schmollera: „Du Bois ... za prvé vždy studoval ekonomické jevy v kontextu je obklopujících sociálních jevů. Za druhé, nikdy nemíchal do vědeckého výzkumu normativní úsudky“ [Boston 1991: 305].

Zájem o Du Boisovo vědecké dílo se zvýšil v posledních dvaceti letech. S. L. Gabidon [2003] a R. A. Wortham [2005] uvedli W. E. B. Du Boise v rámci své antologie zapomenutých amerických sociologů a Phil Zuckerman rozebral jeho přínos pro sociologii náboženství [Zuckerman 2000; 2002].

A konečně několik novodobých historiků empirického sociologického výzkumu upozornilo na to, že Du Bois byl zakladatelem první vědecké sociologické školy na americkém kontinentě. Ukázat, jaké místo v dějinách empirického sociálního výzkumu

¹⁵ V roce 1951 byl dokonce označen za „agenta cizí mocnosti“. U soudu byl sice očištěn, ale až do roku 1958 mu USA odmítaly vydat cestovní pas. Teprve ve svých devadesáti letech mohl vycestovat. V roce 1959 byl vyznamenán Leninovou cenou míru [Rampersad 1981].

W. E. Burghardtovi Du Boisovi právem patří, však nebylo jednoduché. Elliott Rudwick již v roce 1969 zdůraznil, že „rasové předsudky prvních vůdců profese zapříčinily, že jeho práce byla ignorována“ [Rudwick 1969: 303].

Teprve po letech pak nejprve Martin Bulmer potvrdil, že Du Bois založil první významnou „černou“ katedru sociologie ve Spojených státech amerických [Bulmer 1992: 184]. Podrobné výpočty Nagueyalti Warren přitom zdokumentovaly, že řada publikací „Atlanta University Studies“, o níž se Du Bois zasloužil, dnes čítá 2172 stran [Warren 2011: 80]. Du Bois je podle této publikace „zakladatelem ‚Black Studies‘“ [Warren 2011: 81]. Robert A. Wortham podrobně popsal fungování „Atlantské sociologické laboratoře“ včetně jejích výsledků [Wortham 2005a] a označil tuto laboratoř za první americkou školu sociologie [Wortham 2005a: 2]. A konečně Earl II Wright v titulech svých článků již zcela zřetelně označil školu W. E. Burghardta Du Boise za první americkou sociologickou školu [Wright 2002a; 2002b; 2002c].

Du Boise a jeho vědeckou studii *The Philadelphia Negro* je třeba srovnávat s pracemi sociologů ve Spojených státech amerických na přelomu 19. a 20. století. Jeho výsledky totiž přišly tu o patnáct, tu o dvacet let dříve než práce ostatních amerických empiricky orientovaných sociologů. Například sociologii rasových vztahů se Du Bois zabýval jednoznačně mnohem dříve než sociologové na renomovaných univerzitách amerického východu nebo středozápadu.¹⁶

Závěrem lze předpokládat, že jednotlivé výše uvedené příklady výzkumných nástrojů a postupů, které uplatnil, včetně jeho cílevědomého úsilí i vědeckých výsledků, dostatečně prokázaly, že W. E. Burghardtovi Du Boisovi náleží významné místo mezi průkopníky a zakladateli empirického sociálního výzkumu ve Spojených státech amerických. Stejně tak doufejme, že podrobný rozbor výsledků *The Philadelphia Negro*, doplněný názory několika odborníků, ukázal, že toto vědecké dílo lze skutečně považovat za první empirický sociologický výzkum na americkém kontinentě.

Co přesně tedy ještě dále dokazuje, že vědecké snažení a výsledky W. E. Burghardta Du Boise otvírají v USA novou etapu výzkumu s charakteristikami, které již náleží 20. století s jeho empirickými přístupy? A jaké jsou vůbec hlavní rysy jeho vědecké metodologie? Především jde o důslednou orientaci na ověřování zjišťovaných údajů o studovaných populacích. Druhým velmi moderním rysem jeho novátorské metodologie se pak jeví snaha vysvětlit pravidelnosti sociálního světa prostřednictvím jednání jeho aktérů. Třetí důležitý rys představuje zaměření Du Boise na odhalování mechanismů, které platí v sociálním světě, jenž daný výzkum popisuje. A konečně čtvrtou charakteristikou jeho metodologie je důsledné úsilí o nalezení specifických podmínek, za nichž opravdu platí mechanismy, které odhalil a popsal.

¹⁶ Sociologii rasových vztahů se na „bělošských univerzitách“, ale až řadu let po Burghardtovi Du Bois, jako první začali zabývat R. E. Park spolu s W. I. Thomasem a Charlesem S. Johnsonem na Chicagské univerzitě. Nebylo to však dříve než v roce 1913, kdy Park přichází na katedru sociologie [Bulmer 1992: 184]. Park pravděpodobně sdílel spíše představu a pohled Bookera T. Washingtona, s nímž několik let před příchodem na Chicagskou univerzitu úzce spolupracoval. Parkův „cit pro rovné postavení Afroameričanů“ tedy rozhodně nebyl tak rozvinutý jako intenzivní vnímání tohoto problému W. E. Burghardtem Du Bois. Teprve počátkem dvacátých let, tedy dvacet let po *The Philadelphia Negro*, vycházejí první publikace založené na výzkumech Chicagské univerzity, a mezi nimi *The Negro in Chicago* – první z monografií, které se v Chicagu věnovaly rasovým otázkám.

Literatura

- Addams, Jane [1895]. *Hull House Maps and Papers, by Residents of Hull House, a Social Settlement. A presentation of Nationalities and wages in a Congested District of Chicago, Together with Comments and Essays on Problems Growing Out of Social Conditions*. Boston, Crowell 1895.
- Anderson, Elijah [1996]. Introduction to the 1996 Edition of *The Philadelphia Negro*. In: Du Bois, W. E. B. *The Philadelphia Negro: A Social Study*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 1996, s. ix–xxxv.
- Aptheker, Herbert [1973]. Introduction. In: Du Bois, W. E. B. [1899]. *The Philadelphia Negro: A Social Study*. New York, Millwood, Kraus-Thomson Org. Limited 1973, s. 5–31.
- Atlanta University Studies available at the Woodruff Library of Clark Atlanta University and on line at <http://www.library.umass.edu/specialcoll/digital/dubois/> (accessed October 12, 2009).
- Booth, Charles [1882–1897]. *Life and Labor of the People in London*, 9 vols. London, Macmillan.
- Boston, Thomas D. [1991]. W. E. B. Du Bois and the Historical School of Economics. *The American Economic Review* 81 (2), Papers and Proceedings of the Hundred and Third Annual Meeting of the American Economic Association, s. 303–306.
- Broderick, Francis L. [1958]. German Influence on the Scholarship of W. E. B. Du Bois. *The Phylon Quarterly* 19 (4), s. 367–371.
- Brown, Theodore M. – Fee, Elizabeth. [2003]. William Edward Burghardt Du Bois Historian, Social Critic, Activist. *American Journal of Public Health* 93 (2), s. 274–275.
- Bulmer, Martin [1984]. The Chicago School of Sociology. Institutionalization, Diversity, and the Rise of Sociological Research. Chicago: Chicago Uni Press.
- Bulmer, Martin – Bales, Kevin – Kish Sklar, Karthryn (eds.) [1992]. *The Social Survey in Historical Perspective. 1880–1940*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bulmer, Martin [1991]. W. E. B. Du Bois as a social investigator: The Philadelphia Negro 1899. In: Bulmer, Martin – Bales, Kevin – Kish Sklar, Kathryn (eds.). *The Social Survey in Historical Perspective. 1880–1940*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 170–188.
- Du Bois, William Edward Burghardt [1894]. Der landwirtschaftliche Gross- und Kleinbetrieb in den Vereinigten Staaten. Dissertation written by W. E. B. Du Bois in Berlin.
- Du Bois, W. E. Burghardt [1896]. *The Suppression of the African Slave Trade to the United States of America, 1638–1870*. Harvard Historical Series, no. 1. New York: Longmans, Green & Co.
- Du Bois, W. E. Burghardt [1897]. Strivings of the Negro People. *Atlantic Monthly*, August 1897.
- Du Bois, W. E. Burghardt [1898]. The Study of Negro Problems. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences* 11, s. 1–23.
- Du Bois, W. E. Burghardt [1898a]. The Negroes of Farmville, Virginia: A Social Study. *The Bureau of Labor Statistics Bulletin* 3 (14), Washington, DC, Government Printing Office.
- Du Bois, W. E. Burghardt [1899 (1967)]. *The Philadelphia Negro: A Social Study*. New York: Schocken 1967 (1. vyd. Pittsburgh: The University of Pennsylvania 1899).
- Du Bois, W. E. Burghardt [1899a]. The Negro in the Black Belt: Some Social Sketches. *Bulletin of the Department of Labor* 4, Washington, DC, Government Printing Office.
- Du Bois, W. E. Burghardt [1901]. The Negro Landholder in Georgia. *Bulletin of the Department of Labor* 6. Washington, DC, Government Printing Office.
- Du Bois, W. E. Burghardt [1904]. „*Sociology Hesitant*“. Manuscript of a lecture. Du Bois Papers.
- Du Bois, W. E. Burghardt [1906]. Die Negrofrage in den Vereinigten Staaten. *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, 22, s. 31–79.
- Du Bois, W. E. Burghardt [1968]. *The Autobiography of W. E. B. Du Bois*. New York: International Publishers.
- Du Bois, W. E. Burghardt [1973]. *The Correspondence of W. E. B. Du Bois*. Vol. I. Selections, 1877–1934 (Ed. by Herbert Aptheker). Mass.: University of Massachusetts Press.
- Davis, Katharine Bement [1900]. Review of *The Philadelphia Negro*. *The Journal of Political Economy* VIII, s. 248–269.
- Gabidon, Shaun L. [2003]. W. E. B. Du Bois and the Sociology of African Americans. In: Romano, Mary Ann (ed.). *Lost Sociologists Rediscovered*, s. 43–66.
- Lewis, David Levering [1993]. *W. E. B. Du Bois. Biography of a Race. 1868–1919*. New York: Henry Holt & Company 1993 (s. 142–149 „Lehrjahre“, s. 180–210 „From Philadelphia to Atlanta“).

- Marable, Manning [1986]. *W. E. B. Du Bois: Black Radical Democrat*. Boston: Twayne.
- Myrdal, Gunnar. [1944]. *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*. New York.
- Platt, Jennifer [1996]. *A History of Sociological Research Methods in America 1920–1960*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rampersad, Arnold [1981]. Du Bois, William, Edward Burghardt. In. Garraty J. A. *Dictionary of American Biography*. Supl. 7, 1961–1965. New York, NY: Charles Scribner's Sons, s. 200–205.
- Rudwick, Elliott [1969]. Note on a Forgotten Black Sociologist: W. E. B. Du Bois and the Sociological Profession. *The American Sociologist* 4 (4), s. 303–306.
- Warren, Nagueyalti [2011]. *Grandfather of Black Studies*. W. E. B. Du Bois. Trenton, N. J.: Africa World Press.
- Weber, Marianne [1975]. *Max Weber: A Biography*. New York: Wiley.
- Wortham, Robert A. [2005]. The Early Sociological Legacy of W. E. B. Du Bois. In. Blasi, A. J. (ed.). *Diverse Histories of American Sociology*. Boston: Brill 2005, s. 74–95.
- Wortham, Robert A. [2005a]. Introduction to the Sociology of W. E. B. Du Bois. *Sociation Today* 3 (1), s. 1–15.
- Wright, II, Earl [2002a]. Using the Master's Tools: The Atlanta Sociological Laboratory and American Sociology, 1896–1924. *Sociological Spectrum: Mid-South Sociological Association* 22 (1), s. 15–39.
- Wright, II, Earl [2002b]. Why Black People Tend to Shout! An Earnest Attempt to Explain the Sociological Negation of the Atlanta Sociological Laboratory Despite its Possible Unpleasantness. *Sociological Spectrum: Mid-South Sociological Association* 22 (3), s. 335–361.
- Wright, II, Earl [2002c]. The Atlanta Sociological Laboratory 1896–1924: A Historical Account of the First American School of Sociology. *The Western Journal of Black Studies* 26 (3), s. 165–174.
- Zuckerman, Phil [2000]. *Du Bois on Religion*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Zuckerman, Phil [2002]. The Sociology of Religion of W. E. B. Du Bois. *Sociology of Religion* 63 (2), s. 239–253.

Prof. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc. (1949) vyučuje sociologickou metodologii a dějiny empirického výzkumu na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a na Filozofické fakultě Západočeské univerzity v Plzni. Dlouhodobě se věnuje metodologickým otázkám a historii sociologického výzkumu. Je autorem nebo spoluautorem několika knižních publikací: Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu (1997); Paul Lazarsfeld's Research Methodology. Biography. Methods. Famous Projects (2006); The Early Days of Survey Research (2012, spolueditor a jeden z autorů) aj.*

Cestovní ruch a česká společnost na přelomu 19. a 20. století

JAN ŠTEMBERK*

Tourism and Czech Society at the Turn of the 19th and 20th Century

Abstract: This contribution is dealing with an evaluation of tourism position in the Czech society in the end of the 19th century and in the first decades of the 20th century. Tourism depending on social and economic state of society is examined as one of the attributes of modern society. The attention is preliminary paid to tourism development trends in the 19th century and to its position in the modernizing Czech society. The main part analyses tourism importance for individual social strata of the Czech society in the period under consideration. Analysis of tourism form from individual tourists' view and their preferences didn't stay out of attention.

Keywords: tourism, history, Czech society, leisure time, hiking

Úvod

Cestovní ruch představuje jeden z produktů i atributů moderní společnosti. V dnešním slova smyslu se začal vyvíjet ve druhé polovině 18. století. Cestovní ruch se od dřívějšího cestování výrazně odlišuje. Pro cestování v předindustriální době je charakteristické, že představuje prostředek k dosažení cíle. Cestovatelé – obchodníci, studenti, poutníci – se vydávají na cestu s nějakým záměrem. Cesta byla obvykle vnímána jako náročný a nebezpečný podnik a často i nutnost. Osob cestujících za poučením a zábavou, pro které se stalo vlastním cílem samo cestování, byl pouze malý počet. Na pomezí stojí šlechtické *grand-tour*, spojující zábavu, poučení a vzdělání. Další skupinu tvoří učenci a vzdělanci, kteří cestují za poznáním přírody a jejích krás. Jejich aktivita narůstá právě s příchodem osvícenství – věku vědy a rozumu. Pokud bychom však některou dobovou aktivitu chtěli označit jako cestovní ruch, tak nejbliže k němu měly cesty šlechticů na letní sídla či lovecké zámečky.¹

Základem cestovního ruchu se stala přirozená touha člověka po změně, po dálce, dychtivost vidět vše na vlastní oči, přirozené poznávání různých národů a jejich mentality a kultury. Tím, že se z cestování jednotlivců stávala masová aktivita, se dostával cestovní ruch do politických a hospodářských souvislostí.² Zřetelně vystupuje snaha vymanit se ze zajetých kolejí běžného života. Cestování představovalo i prostředek emancipace širších společenských vrstev. Na počátku 19. století se stávalo novou měšťanskou módou, která

* Doc. PhDr. et JUDr. Jan Štemberk, Ph.D. Katedra společenských věd, Vysoká škola obchodní v Praze, Spálená 14, 110 00 Praha 1. E-mail: jan.stemberk@vso-praha.eu

¹ Sandgruber, Roman [1995]. *Österreichische Geschichte. Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Wien: Ueberreuter, s. 283.

² Brynda, Eduard [1938]. Turistika. In. *50. let Klubu československých turistů 1888–1938*, Praha: KČST, s. 8.

otevřela širší obzory. Výlety za město se stávaly běžným způsobem trávení volného času části městských obyvatel.³

Předpoklady moderního cestovního ruchu

Druhá polovina 18. století je dobou počátku hlubokých společenských, hospodářských a politických proměn, z nichž mnohé cestovní ruch významně ovlivnily a stály vlastně u jeho zrodu. V ideologické rovině jistě zapůsobily myšlenky osvícenství, které svým heslem „zpátky k přírodě“ změnilo její vnímání. Cestování se stávalo součástí výchovy nového člověka. Ve Velké Británii probíhala průmyslová revoluce a její dopady se projevovaly i na kontinentu, který se měl zanedlouho vydat stejnou cestou. Díky osvícenským filosofům se prosazovala idea přirozených práv člověka, do kterých kromě rovnosti práv a osobní svobody patřila i svoboda pohybu. První polovina 19. století přidala další nové podněty, na nichž mohl cestovní ruch vyrůstat. Filosofie romantismu dokázala propojit touhu po přírodě s poznáváním kulturně-historických památek, spojeným s nástupem vlasteneckého citění. Nastupující průmyslová revoluce lákala z venkova do měst nové a nové lidi, kteří nejenže pracovali, ale často také žili v neodpovídajících podmínkách. Výlet za město se tak stával jedinou možností kontaktu s přírodou. Díky průmyslovému rozvoji se začala vytvářet nová vrstva ekonomicky silného měšťanstva, jež mělo dostatek prostředků a současně i volný čas a chtělo ve svém životním stylu napodobovat šlechtu.

Největší novinkou však byl nástup železnice. Železniční doprava skutečně otevřela možnost cestování. Jízda kočárem byla drahá, pomalá, nepohodlná a také nevykonná. Železnice nabídla kapacitní a na svou dobu pohodlnou a můžeme říci i rychlou přepravu. Ve srovnání s předchozí situací došlo též k poklesu ceny jízdného.⁴ Při výstavbě prvních železničních tratí jsme byli svědky toho, že jejich budovatelé osobní přepravu výrazně podceňovali. O to více byli překvapeni vysokým počtem cestujících. Nebudeme jistě příliš přehánět, pokud uvedeme, že velká část cest vlakem byla za zábavou a na výlet. Již sama jízda se stávala zážitkem a mnohá vzdálená turisticky atraktivní místa se nově stávala dostupnými. V českém prostředí se jízda ve vyšších vozových třídách nestala symbolem vyšších vrstev společnosti. Tento názor také potvrzuje, že největší zájem byl o jízdní lístky v nejnižších třídách, které byly též cenově dostupnější.⁵

Od poloviny 19. století rostla hustota železniční sítě a v průběhu 60. let byla vybudována většina páteřních železničních tratí v českých zemích. Již od 50. let se železnice zřetelně stává prostředkem masové dopravy a její obliba mezi širšími vrstvami společnosti roste. Hluboká hospodářská krize po roce 1873 sice další budování železničních tratí zastavila, ale další oživení železničního stavitelství přináší na počátku 80. let výstavba tzv. místních drah, jež pokračuje až do první světové války.⁶ Zlepšila a zrychlila se dosažitelnost výletních

³ Hlavačka, Milan [2007]. Cestování v českých zemích v raném novověku a v 18. a 19. století. *Cestování včera a dnes*, č. 3, s. 34.

⁴ Spode, Hasso [2007]. Der Aufstieg des Massentourismus im 20. Jahrhundert, In: Haupt, Heinz-Gerhard – Torp, Claudius (eds.). *Die Konsumgesellschaft in Deutschland. Ein Handbuch*, Frankfurt a. Main – New York: Campus Verlag, s. 115.

⁵ Studen, Andrej [2006]. Vliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino*, č. 1, s. 52–57.

⁶ K tématu výstavby železnic srovnej: Hlavačka, Milan [1990]. *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha: Academia; Krejčířík, Mojmír [1991]. *Po stopách našich železnic*, Praha: Nadas.

míst. Nejlépe je možné pozitivní dopad výstavby železnic doložit na rozvoji českých lázní. Prvním místem, jež bylo obdařeno železnicí, byly severočeské Teplice (Ústecko-teplická dráha byla otevřena v roce 1858). Dráha císaře Františka Josefa budovaná z Vídně do Chebu (s odbočkou z Cmuntu do Prahy) procházela Mariánskými Lázněmi a v Chebu se napojovala na Buštěhradskou dráhu, odkud bylo možné pokračovat dále do Karlových Varů. Buštěhradská dráha, původně budovaná jako dráha uhelná, si význam cestovního ruchu uvědomovala. Lze to velmi dobře ilustrovat rozhodnutím vystavět ze zastávky Tršnice odbočku přímo do Františkových Lázní (1871). „Vlaky jezdící z Tršnice do Františkových Lázní připojeny jsou co do času bezprostředně ke všem vlakům Buštěhradské dráhy; při rychlících jest docela přímé spojení, tak že vozy pro Františkovy Lázně určené se připnou v Tršnici ke vlaku jedoucímu k Františkovým Lázním.“⁷ Od 60. let 19. století jednotlivé železniční společnosti přistupovaly k organizování zvláštních výletních (zábavných) vlaků. Tyto vlaky byly vypravovány o nedělích a svátcích k nějakému turisticky atraktivnímu cíli či při nějaké kulturní akci a nabízely nižší jízdné, než byl tarif. Staly se tak dostupnější pro širší vrstvy obyvatel. Zvláštní vlaky nabyly velké obliby v první polovině 80. let 19. století, kdy v podobě tzv. divadelních vlaků svázely tisíce diváků do nově otevřeného Národního divadla.⁸ Popularitu si udržovaly i v meziválečném období, kdy se vrátily též v podobě sezónních turistických či lyžařských vlaků.⁹ V rámci podpory cestovního ruchu přistupovaly železniční správy i k výstavbě turistických hotelů. Hlavní zájem se soustřeďoval do alpských zemí Rakouska, které byly pro turisty nejpřitažlivější a současně v místech nových železničních stanic nedisponovaly dostatečnými ubytovacími kapacitami.

Ruku v ruce s rozvojem dopravní infrastruktury se zlepšovala i kvalita stravovacích a ubytovacích služeb. Základní síť ubytovacích a stravovacích podniků se utvořila již v průběhu 17. a 18. století s ohledem na budování státní silniční sítě a systému poštovní dopravy. Na hlavních komunikačních tepnách stály každých 30 až 50 km zájezdní hostince, jež byly doplněny obdobnými podniky ve větších městech. Turista tu mohl získat stravu i ubytování. Vedle vícelůžkových pokojů byly zastoupeny i pokoje jednolůžkové. Tyto podniky však měly jen několik pokojů, nenabízely dostatečný komfort a vedle turistů se tu scházeli i místní obyvatelé. Vznik zvláštních pohodlných (přepychových) ubytovacích zařízení – *hôtelů* – je spojen až s rozvojem cestovního ruchu na přelomu 18. a 19. století. Vyšší společenské vrstvy, které se v této době na cestovním ruchu podílely, požadovaly zvláštní zacházení a pohodlí, což dokládá i majestátný vzhled celé budovy. V hojněji navštěvovaných lázeňských místech tak začaly vznikat velké ubytovací podniky, připomínající šlechtické paláce s vyšší kvalitou služeb – *hôtel*. Součástí hotelů se stávala restaurace nabízející širší spektrum pokrmů než hostince. Tyto pokrmy také více odpovídaly moderním trendům gastronomie 19. století. Za první z nových hotelových zařízení můžeme považovat v roce 1807 otevřený Badischer Hof v Baden-Badenu s více než stovkou pokojů.¹⁰

⁷ Řivnáčův průvodce po Království českém 1882 [2001]. Reprint Praha: Baset, s. 281.

⁸ Schwarz, František Vendelín [1896]. *Památník Besedy měšťanské v Praze na oslavu padesátileté činnosti spolku 1845/6–1895/6*, Praha: Nákladem Měšťanské besedy, s. 125–129

⁹ Podrobněji srovnej: Štemberk, Jan [2009]. *Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*, Pelhřimov – Praha: Nová tiskárna Pelhřimov – Vysoká škola obchodní, s. 124n.

¹⁰ Spode, Hasso [2011]. Eine kurze Geschichte des Hotels. *Voyage, Jahrbuch für Reise- & Tourismusforschung*, Band 9. Berlin: Metropol Verlag, s. 13–14.

Nesporně pozitivní faktor představovaly rovněž administrativní úlevy v pohybu osob. Císařské nařízení z 9. února 1857 (č. 31/1857 ř. z.) zrušilo vnitrostátní cestování s pasem a povinnost vidování pasů. Usnadněno bylo i cestování přes hranice monarchie.¹¹ Skončily tak nejen kontroly na vnitrostátních zemských hranicích, ale odpadla též povinnost opatřovat si pro každou cestu zvláštní dokumenty. Uvolnění zahraničních cest pokračovalo císařským nařízením z 6. listopadu 1865 (č. 116/1865 ř. z.), které rušilo pasové kontroly na vnějších hranicích monarchie. Občané monarchie při cestách uvnitř státu nepotřebovali cestovní pas, dostačoval jim jakýkoli průkaz osvědčující jejich totožnost. Obdobná situace platila i při cestách do zahraničí, kdy sice turista musel mít cestovní pas, ale s ohledem na skutečnost, že většina evropských států pasové kontroly na hranicích neprováděla, byla tato povinnost pouze formální.¹²

Nutností, kterou přinášela měnící se doba, se stávala péče o vlastní zdraví. Ačkoli to dnešnímu člověku bude připadat přehnané, životní tempo se zrychlovalo a zvyšovalo nároky na duševní a fyzické zdraví jednotlivce. Pozornost se upínala hlavně k léčivé síle přírody.

Léčebný potenciál některých zřidel byl znám již po staletí, ale jejich využití mělo většínou jen lokální či individuálních charakter. Od 18. století jsme svědky rostoucího významu minerálních a termálních pramenů, které přinášejí věhlas nejednomu lázeňskému místu a s tím spojenou podporu jeho dalšího rozvoje. Lázeňský pobyt se svou léčebnou nebo očištnou kúrou stával způsobem vhodné péče o zdraví. Záhy se však návštěva lázní stává také společenskou povinností a jistou nezbytností. Kouzlo lázeňských pobytů i pro zdravé, které člověka oprostí od zažitého stereotypu, umožní mu více odpočívat a přinese i společenské povyražení, objevili poprvé Angličané. Již od konce 18. století zajížděli do lázeňského městečka Bath poblíž Bristolu. Na kontinentu si prim získala místa Spa a později Baden v Porýní.¹³ Lázeňský pobyt mohl posloužit též v rovině společenských ambicí i sociálního vzestupu. Lázně jsou místem, kde se schází společenská elita podtrhující exkluzivitu lázní. To platí hlavně o tzv. světových lázních, mezi něž bychom mohli v 19. století zahrnout z českých míst Karlovy Vary, Mariánské Lázně, Františkovy Lázně a Teplice. Díky léčebným úspěchům a pobytu mnoha předních osobností své doby získávají mezinárodní věhlas. S tím souvisí skutečnost, že stále více začínají lákat hlavně zahraniční klientelu. Na prvním místě se jednalo o říšské Němce a také ruské aristokraty. Po celou druhou polovinu 19. století můžeme sledovat stabilně stoupající počet lázeňských hostů a rozvoj jednotlivých lázeňských míst. Postupně se také oslabovaly předsudky spojené s účelností vynaložených prostředků, ačkoli v obecném vnímání byl lázeňský host ještě často vnímán jako osoba topící se v blahobytu, která již neví, kam by se pýchou podívala.¹⁴

V závěru 19. století docházelo k diferenciaci lázeňské klientely nejen s ohledem na indikace léčby, ale i z pohledu sociálního nebo národnostního. Vedle lázní stojících na minerálních pramenech se profilují i další typy. Věhlas si získal vodoléčebný ústav Vincence Priessnitz v Gräfenbergu (Lázně Jeseník) spojený s přírodní léčbou provázanou i s prací.

¹¹ Stoklásková, Zdeňka [2007]. *Cizincem na Moravě. Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750–1867*. Brno: Maticе moravská, s. 50.

¹² Rychlík, Jan [2007]. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, s. 6–7.

¹³ Lenderová, Milena – Jiránek, Tomáš – Macková, Marie [2011]. *Z dějin české každodennosti*. Praha: Karolinum, s. 384.

¹⁴ Vošahlíková, Pavla [2007]. Lázeňská turistika. Její podmínky a podoba v českých zemích před 1. světovou válkou. *Cestování včera a dnes*, č. 3, s. 48–49.

Dalším typem se stávaly lázně slatinné. Česká politická, hospodářská a kulturní emancipace se projevuje i na poli cestovního ruchu. Zřetelný německý ráz západočeských lázní odráží i jejich polohu v německé jazykové oblasti. Českou reakcí se tak stalo budování a podpora „slovanských“ lázní, jež měly tvořit jistou protiváhu. Největšího věhlasu dosáhly moravské Luhačovice a polabské Poděbrady.

Osvícenství i romantismus svým zaměřením na poznání přírodních zákonitostí a přírodních krás vytvářely nový obraz přírody. Turistické vnímání přírody je spojeno s objevováním horských vrcholů a mořského pobřeží. Jak vysoká pohoří, tak i mořské břehy byly dříve chápány jako nehostinná místa, kterým bylo lépe se vyhnout. Mořská voda dle dobových názorů lidskému tělu spíše škodila, než pomáhala. Pohled se mění od konce 18. století, kdy mořské vodě i klimatu začínají být připisovány blahodárné účinky na lidský organismus a zdraví. Pomáhaly léčit nejen fyzické neduhy (kožní, dýchací či zažívací potíže), ale i nemoci psychické (depresi). Z pomyslných konců světa, kam by před několika desítkami let ještě nikdo necestoval, se začala stávat oblíbená místa.¹⁵ Prvním přímořským letoviskem se stal Brighton.

Medicínské využití mořské vody je spojeno s anglickým lékařem Richardem Russellem, jenž od poloviny 18. století začal její užívání předepisovat svým pacientům. Léčebné účinky překonávaly nechuť vyšších společenských vrstev ke koupání v otevřeném prostoru či na veřejnosti, což bylo dlouhou dobu vnímáno jako projev jisté nekulturnosti vyhrazené prostým lidem. Vzpomeňme si jen na obecnou nechuť k hygieně panující ve šlechtických vrstvách ještě v nedaleké barokní době. Móda přímořského pobytu se začala na počátku 19. století šířit z Anglie na kontinent. Na kontinentu bychom první přímořská střediska našli na pobřeží Baltského a Severního moře.¹⁶ Primát získalo roku 1802 Travemünde u Lübecku.¹⁷ Tento závěr asi v dnešní době poněkud překvapí, ale koupání v chladné vodě bylo jen krátkodobé, protože v dlouhém pobytu v mořské vodě bylo ještě na konci 19. století spatřováno pro lidské tělo nebezpečí. Obvyklá indikace se pohybovala okolo 10 minut (ještě na počátku 20. století bylo jako maximum pro pobyt ve slané vodě označováno 30 minut). Pobyt na pláži po koupeli nebyl obvyklý a rekreatanti urychleně odcházeli do hotelů. Neobvyklé nebylo ani koupání v mořské vodě přinesené do hotelových van. Pláže v zásadě sloužily pouze k procházkám a dýchání mořského vzduchu. Ve slunění lékařská věda ještě nenalezla potřebný přínos a z dobového pohledu byla opálená pleť nekultivovaností a znakem nižších vrstev. To dokládá i dobový doplněk ženského oděvu – slunečník. Opálená pleť se symbolem bohatství a pohodového užívání volného času stává až ve druhé polovině 20. let 20. století.¹⁸

Ještě na konci 19. století byl převažujícím směrem českých turistů při cestě k moři sever. Tento fakt se samozřejmě nepřekrýval s ideou slovanské vzájemnosti, která udávala i směry turistických cest. Správný český turista měl cestovat na jih na „slovanské“ jadranské pobřeží. Teplé oblasti Středomořího a Jaderského moře se nejprve stávaly jakousi zimní

¹⁵ Spode, Hasso [2008]. O původu turismu. Příspěvek k historické antropologii. In. Štemberk, Jan – Manová, Miroslava a kol. *Historie a cestovní ruch, perspektivní a podnětné spojení. Pocta profesoru Vratislavu Čapkovi k 85. narozeninám*. Praha: Vysoká škola obchodní, s. 297–298.

¹⁶ Kavrečič, Petra [2009]. Biserji avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, č. 57, s. 114.

¹⁷ Lenderová, Milena – Jiránek, Tomáš – Macková, Marie [2011]. *Z dějin české každodennosti*. Praha: Karolinum, s. 384.

¹⁸ Kavrečič, Petra [2009], s. 114.

náhradou za letoviska na severních březích. Příznivé středozezemské klima však umožňovalo pobyty i v zimním období, a první sezóny tak byly od října do dubna. Teprve postupné odhalování dalších pozitivních účinků mořské vody posouvalo sezónu více do období letních měsíců, přesto však zimní sezóna zůstávala i na počátku 20. století pro mnohá letoviska velmi důležitá (například v Opatiji převažoval počet turistů v zimní sezóně počty letních hostů až do roku 1910).¹⁹ Navštívit moře, ať již z léčebných či pouze turistických účelů, bylo pro české turisty velkým lákadlem, protože „českého turistu vábí především moře a život s mořem související“²⁰. Na volbu turisty, zda zamíří za mořem na sever či na jih, měla vliv kvalita služeb a dopravní dostupnost. Cesta z českých zemí k Jadranu se v průběhu druhé poloviny 19. století zkrátila na třetinu původní doby a po otevření nových železničních tratí v prvním decenniu 20. století trvala pouhých 15 hodin. Od roku 1907 byly zavedeny na nově budované Taurské dráze i přímé vozy ve všech rychlících z Prahy přes Solnohrad (Salzburg) či Selzthal, Celovec (Klagenfurt) a Gorici do Terstu. Taurská dráha vedla řadou turisticky atraktivních míst (Jesenice, Bled, Bohinjka Bistrica) a pozitivně přispívala i k rozvoji české horské turistiky.²¹ Čeští turisté se stávali početnou klientelou v jadranských letoviscích (Grado, Portorož), ale přispěli i k rozvoji dalších letovisek v Istrii a Dalmácii. Významnými jadranskými lokalitami pro české turisty se staly Dubrovník a Baška na ostrově Krku. Společně s českými turisty pronikal do těchto oblastí i český kapitál.

Z Anglie na kontinent přichází i vlastní turistika. Centrem zájmu se stávala příroda – obecně krajinné krásy, například hory. Divoká příroda přestávala být nebezpečnou. Hory a lesy, které dříve odpuzovaly, se stávaly atraktivními místy. Až do konce 18. století byla krásnou vnímána jen upravená příroda, což dokládají zámky obklopené francouzskými zahradami. Krása divoké přírody se nejprve ukáže v podobě anglického parku, jenž často přechází ve volný les. Anglická estetika dokázala nalézt vlastní kouzlo člověkem neupravené členité přírody. Proměnu dobového vnímání přírodní krásy, spojené v 18. století ještě s rovinatými zahradami,²² můžeme doložit úryvkem z cestopisu slovenského (uherského) aristokrata, popisujícím turistickou cestu po Váhu na počátku 19. století. „Plavba sa začína vo vysokohorskom kraji, obľubenom to mieste tvorivej prírody, ktorá ho štédro obdarila veľkosťou a vznešenosťou. Čím ďalej ideme, tým je kraj voľnejší a vrchy nižšie, čoraz väčšími ustupujúce do úzadia. A celkom plochá a bezkopcovitá, aj pri všetkej úrodnosti a bohatstve, predsa len jednotvárna a oko navujúca je nížina...“²³

Na přelomu 18. a 19. století jsme svědky rostoucího zájmu anglických turistů o evropské velehory – Alpy. Právě z těchto důvodů bývá vysokohorská turistika nazývána alpinismem. Za zakladatele horské turistiky můžeme označit Angličany, ale její kolébkou se stalo Švýcarsko. Osvícenství napomohlo prozkoumání Alp, romantismus v nich našel čistotu a krásu a lékařská věda pomocníka v léčení neduhů, které přinášel průmyslový rozvoj. Mohutnický proud anglických turistů do Alp se stal podnětem pro budování základní

¹⁹ Tamtéž, s. 120.

²⁰ *Moře adriatické. Průvodce po Istrii, Dalmácii, Chorvatském Přímoří, Černé Hoře, Benátkách s východním pobřežím italským a Korfu* [1911]. Praha: Máj, s. 44.

²¹ *Slovenské Alpy. Průvodce po alpských zemích slovenských, Krasu a Přímoří* [1910]. Praha: Máj, s. 55.

²² Chorvát, Ivan [2007]. *Cestovanie a turizmus v zrkadle času*. Banská Bystrica: Univerzita Mateje Bela, s. 47.

²³ Medňanský, Aloiz [2007]. *Malebná cesta dolu Váhom*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, s. 52.

turistické infrastruktury. V roce 1857 byl v Londýně založen Alpine Club, který byl záhy následován dalšími národními alpskými spolky. Spolky zakládaly horské chaty, značily turistické cesty a obecně alpinismus popularizovaly. Nejpozději na počátku 70. let 19. století pronikla idea alpinismu i do české společnosti. V roce 1870 byla pražským obchodníkem Johanem Stüdlem založena pražská sekce Německého alpského spolku (Deutscher Alpenverein), který se v roce 1873 spojil se svým rakouským kolegou v Deutscher und Österreichischer Alpenverein.²⁴ Pokračující nacionální polarizace české společnosti se promítla také do oblasti alpinismu. Čeští alpinisté si v roce 1897 založili spolek Český odbor Slovenského alpského spolku (Česka podružnica Slovenskega planinskega društva) a ukázali, že chtějí spolupracovat se Slovinci v budování slovanského alpinismu, jenž měl tvořit hráz německému.²⁵ Alpinismus byl vnímán jako vrchol celé turistiky a díky své nákladnosti se stal zálibou spíše společenských elit.

V českých zemích měla turistika dobré podmínky pro svůj rozvoj, které jí skýtaly hlavně pohraniční hory. Charakteristické tak je, že propagátory turistiky se stávalo hlavně německé obyvatelstvo českého pohraničí. Zlatá éra zakládání lokálních německých turistických spolků je spojena s druhou polovinou 70. let 19. století. Větší porozumění pro turistiku mezi příslušníky německé menšiny je do jisté míry dáno i větším podílem středních vrstev, který odráží modernější rozvrstvení obyvatelstva v rámci jednotlivých hospodářských sektorů. Vznik české turistiky je poněkud opožděn a vychází z německých zkušeností. V roce 1888, kdy vznikl Klub českých turistů, již měly německé turistické spolky několik tisíc členů.²⁶ Vznik Klubu českých turistů, ačkoli nepředstavuje první etnický český turistický spolek, je spojen s rostoucí emancipací českého národa stejně jako se snahou podchytit rostoucí zájem o pobyt v přírodě. Klub, který po německém vzoru začal značkovat turistické trasy, stavět chaty a rozhledny, můžeme označit za středostavovskou organizaci sdružující úředníky, učitele a podnikatele. Členství bylo na přelomu 19. a 20. století vnímáno jako jistá společenská povinnost. Činnost Klubu měla i svůj vlastenecký charakter spojený s poznáváním krás české země. Nezbytností je také zdůraznit úlohu Klubu při záchraně kulturně-historických památek a ochraně přírody a krajiny.

Konec 19. století přinesl zrod tzv. dělnické turistiky. Ta do jisté míry souvisí se zlepšováním pracovních podmínek a činností socialistického hnutí. Turistika byla často chápána i jako jeden z nástrojů sociálního pokroku a vzdělání, nabídky alternativního způsobu trávení volného času, spojeného s poznáváním přírodních krás. Pojem „dělnické“ turistiky však není možné spojovat s proletariátem, spíše si je třeba pod ní představit kvalifikované dělníky, drobné živnostníky a nižší úřednictvo, pro tyto skupiny nejsou občanské turistické spolky svým zaměřením a finanční náročností přitažlivé, ale mají obdobné zájmy a potřeby. Aktivita jsou více přizpůsobovány menším možnostem členstva a mají poněkud více

²⁴ Jakubec, Ivan [2004]. Alpské spolky. *Cestování včera a dnes*, č. 1, s. 22.

²⁵ K činnosti českých alpinistů srovnej např.: Štemberk, Jan [2010]. První spolek českých alpinistů. Česka podružnica Slovenskega planinskega društva. In: Gašparič, Jure – Kubů, Eduard – Lazarevič, Žarko – Šouša, Jiří (eds.). *Češi a Slovinci v moderní době: politika, společnost, hospodářství, kultura – Slovenci in Čehi v dobi moderne: politika, družba, gospodarstvo, kultura*. Praha – Ljubljana: Nová tiskárna Pelhřimov – Institut za novejšo zgodovino, s. 205–226; Pelc, Martin [2008]. Působení českého odboru slovenského alpského spolku. Z každodennosti česko-slovinských vztahů před rokem 1914. *Slovanský přehled*, č. 1, s. 151–167.

²⁶ Kašpar, Ladislav [2008]. Německé turistické spolky v českých zemích do roku 1918. In: Waic, Marek a kol. *Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a v Československu – Deutsche Turn- und Sportvereine in den Tschechischen Ländern und in der Tschechoslowakei*, Praha: Karolinum, s. 128.

sportovní charakter. S tím souvisel i zájem turistů, který se téměř výhradně zaměřoval na přírodu a přírodní památky.

Turistika není výsadou vyšších a středních vrstev. Socialistická turistika byla také otevřenější pro ženy – turistky, což se projevovalo i organizováním rodinných výletů, jichž se účastnily i děti.²⁷ Prvním dělnickým turistickým spolkem se stal Die Naturfreunde (Přátelé přírody) sdružující sociálně demokraticky a socialisticky orientované německé turisty. Spolek byl založen v roce 1895 ve Vídni a do českého prostředí pronikl již v roce 1896, kdy byla založena jeho pobočka v Teplicích a v Ústí. Obdobné ideje stály u zrodu českého spolku Dělnické turistické sdružení (později Svaz dělnických turistů). Spolek měl v sociálně demokratických intencích přispívat ke vzdělání dělníků a k aktivnímu trávení jejich volného času. V rámci Dělnické akademie bylo od 1. ledna 1911 založeno Dělnické turistické sdružení, jež bylo odborem Dělnické akademie až do roku 1913, ale na členské schůzi 12. listopadu 1913 bylo rozhodnuto o osamostatnění.²⁸ Mezi funkcionáři sdružení bychom mohli nalézt i spisovatelku Marii Majerovou. Sdružení chtělo za levný peníz umožnit dělníkům účast na výletech, a dostat je tak z města do přírody. Nejprve byly organizovány vycházky do okolí Prahy. V roce 1914 se počet členů přiblížil číslu 300 a vznikly dva mimopražské odbory v Teplicích a Trnovanech.²⁹

Cestovní ruch také úzce souvisel s tzv. útěkem z města. Dlouhodobý pobyt v městských aglomeracích vytvářel v člověku potřebu návratu k přírodě. Vzbuzoval touhu opustit uspěchaný život a volné chvílky trávit v klidu přírody. Lapidárně to vystihl již v roce 1878 v prvním českém průvodci po Šumavě plzeňský učitel Tomáš Cimrhanzl: „Města se takto stávají střediskem všeho veřejného života, spolu ale také střediskem všeho toho, co zdraví našemu nejen neprospívá, ale naprosto škodlivé jest. [...] Těžko dýcháme v tom ‚hustém‘ vzduchu, a toužíme aspoň na chvíli se zbaviti oněch nás obkličujících výparů, spěcháme za město, abychom v boží přírodě pookřáli a čistý vonný vzduch do sebe nassáli. Jak volně nám bývá, když můžeme prodlíti za doby letní pod košatou lipou, u bublavého potůčku, aneb v stínu mladistvého háje a popřátí toho ‚ozonu‘ plicím svým! Jak se zotavíme, když prosti všech trampot, všeho snažení a toužení, vzdálení všeho hluku městského prožili jsme v přírodě nějakou chvíli! Či nespěchají denně neb alespoň v den sváteční, celé davy lidu za brány města? A proč tak činí, zajisté že je k tomu vede nutnosť sebezachování.“³⁰ Důležitou rovinou pobytu v přírodě se stávala i relaxační a preventivní složka, z nichž vycházely nejen jednodenní (nedělní) výlety, ale i rostoucí obliba tzv. letních bytů. Cestování se tak stalo důsledkem „zvýšeného ruchu a životního tempa a projevuje se také tím, že člověk dneška, žijící a pracující v hluku, shonu a prudkém spádu všedních dnů, uvědomuje si, že jest velmi zapotřebí a užitečné na nějakou dobu vysadit a změnit prostředí, jinak v normálním čase plného zaměstnání sedmý den světit tím, že z tohoto prostředí, plného neklidu a nervosního napětí utíká ven z města – do klidu a přírody.“³¹ Odjezd z města za účelem letního pobytu na venkově či v přírodě představoval velmi dynamickou kategorii

²⁷ Pelc, Martin [2008]. Německé turistické spolky v Československu 1918–1938. In: Waic, Marek a kol.: *Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a v Československu – Deutsche Turn- und Sportvereine in den Tschechischen Ländern und in der Tschechoslowakei*, Praha: Karolinum, s. 158–160.

²⁸ Přehled činnosti dělnických turistů v letech 1911–1925 [1926]. *Dělnický turista*, s. 28–29.

²⁹ Veselý, F[rantišek]. [1917]. Dělnické turistické sdružení v Praze. *Časopis turistů*, s. 116–118.

³⁰ Cimrhanzl, Tomáš [1878]. *Šumava. Průvodce po Šumavě*. Plzeň, citováno dle: *Šumava, příroda, historie, život* [2003], Praha: Baset, s. 777.

³¹ Weekend [1929]. *Motor Touring*, č. 1, s. 97.

cestovního ruchu. Počátek tradice letních bytů sahá do 60. let 19. století. Pod pojmem letní byt byl chápán pobyt na venkově, kdy si celá rodina koupila či pronajala venkovské stavení, případně pokoj či pokoje, a trávila tam celé léto či jeho část. Převažující byla rodinná forma pobytu na letním bytě, ale vyloučena nebyla ani forma individuální, jak dokládá následující inzerát: „Pro svobodné úředníky pronajmu v lázních Velichovkách ve vile pokoj v 1. patře, krásná turistika, les, koupání, klid a pohodlí. Zn. denně 7 Kč.“³² Letní byt, ačkoli byl svázán hlavně se středními městskými třídami, byl dobově vnímán jako nejdostupnější forma letní rekreace, protože „prázdninové cestování bylo v očích většiny luxusní zábavou, jež předstihovala přepych letního bytu“.³³ Letní byt byl spojen s přemístěním domácnosti do jiného místa, a to obvykle na celé léto. Matka trávila tuto dobu s rodinou, otec pobýval na venkově pouze v době své dovolené. Mimo dovolenou zajížděl za rodinou alespoň na víkendy.

Konkrétní podoba záležela na finančních možnostech rodiny. Movité rodiny si stavěly vlastní vily, které byly k dispozici po celý rok a mohly být využívány i ke kratším víkendovým pobytům. Pokud si rodina vlastní vilu nemohla dovolit, či se nechtěla vázat na konkrétní místo, mohla zvolit její pronájem. V dobovém tisku byla široká nabídka letních bytů s různým komfortem a v rozličných cenových hladinách. Méně zámožné rodiny si mohly pronajímat jen jednotlivé byty či pokoje. Letní dovolenou v zemědělských usedlostech volili méně movití „luftáci“ či „letňásci“, jak se dobově letním hostů přezdívalo. Nejlevnější varianta spočívala v pobytu u příbuzných, kdy odměna spočívala i v pomoci při zemědělských pracích. Stravování rodiny na letním bytě záviselo na volbě. První možností bylo stravování v restauraci či v méně navštěvované lokalitě v místním hostinci. Druhou variantou bylo, že matka sama stravu připravovala ze surovin, které v místě nakoupila. Pobyt na zemědělské usedlosti mohl skýtat i možnost stravování přímo na statku. Jistý problém však představovala hygiena, jež na venkově často neodpovídala očekáváním městského obyvательства.³⁴

Na zájmu a zálibách záviselo, zda se návštěvy na stejné místo opakovaly, nebo zda rodina směřovala každý rok jinak. Všechny tyto byty měly jedno společné, byly v místech se zachovalou přírodou, která byla dobově chápána jako záruka čistého vzduchu. Oblíbenými místy bylo jižní a jihozápadní okolí Prahy (nejprestižnější byly Dobřichovice, Řevnice, Senohraby, Jevany), jižní Čechy, zvláště oblast Písecka, podhůří Orlických hor či oblast Českomoravské vrchoviny. Na letní byt mohl turista zavítat též na zámek. Jednou z takových příležitostí bylo bývalé letní sídlo Františka Ferdinand d'Este na zámku v Chlumu u Třeboně. Postupně se nabídka letních bytů rozšiřovala i na Slovensko a na Podkarpatskou Rus. Pobyt v letovisku nabízel nejrůznější formy trávení volného času, jež jsou velmi pregnantně vystiženy v následujícím inzerátu: „Pokoj se 4 nebo 3 lůžky v Podkrkonoší pronajmu rodině, jež hledá klid, pohodlí, les, koupání, slunce, vděčnou turistiku. Zn. 500 Kč měsíčně.“³⁵ Aktivní formu představovala turistika spojená se sběrem lesních plodin. Obvyklou byla i možnost sportovního využití. Pro mladší generaci bylo

³² *Letem světem* [1929], č. 27, s. 91.

³³ Brož, Josef [1929]. *Motorem na hory. Motor Touring*, č. 1, s. 2.

³⁴ Šoukal, Jiří [2011]. *Fenomén letních bytů v 1. polovině 20. století*, Bakalářská práce FF UK Praha, s. 43 a násl.

³⁵ *Letem světem* [1929], č. 27, s. 91. Ulmanová, Kristýna [2011]. *Cestování před sto lety, aneb všude dobře, doma nejlépe. Rozvoj českého turismu v kontextu světových výstav ve druhé polovině devatenáctého století*. Praha: Dokořán; srovnaj typologii turistů.

hlavním lákadlem upravené koupaliště či plovárna. Nenáročnou formou byly procházky po letovisku spojené s navazováním neformálních vztahů s dalšími letními hosty a vytvářením potenciálních přátelských vazeb. V letovisku se setkávali lidé různého společenského postavení, jež si v neformálním prostředí byli blíže než ve městě. Procházky a vůbec zahálčivý pobyt narážely na nepochopení venkovského obyvatelstva, které v době vrcholících polních prací nemělo pro lenošení porozumění. Docházelo k vzájemnému střetávání a ovlivňování přínosnému pro obě strany.³⁶

Turisté jako sociální skupina

Rostoucí zájem české společnosti o cestování můžeme sledovat od poloviny 19. století. Úzce souvisí s celkovou modernizací, která se v Habsburské monarchii projevovala od 60. let 19. století. Modernizace se dotýkala hlavně městského prostředí, venkov byl zasažen jen okrajově. Důsledkem se staly nové životní potřeby, mezi něž můžeme zařadit i cestování. Na tradici, kterou mělo cestování u nepříliš početných vyšších společenských tříd, navazovala i střední třída představující po celé 19. století cca 15 až 20 % obyvatelstva. V průběhu první třetiny 20. století se podíl příslušníků středních tříd v důsledku společenských a hospodářských proměn zvyšuje na jednu třetinu obyvatelstva.³⁷ Jedná se již o početnou skupinu, která je však vnitřně nehomogenní, proto je potřebné dále ji rozčlenit. Britský sociolog Anthony Giddens dělí střední třídu na tři podskupiny.³⁸ Cestovatelská záliba pronikala nejprve do vyšší střední třídy, jež se chtěla co nejvíce přiblížit svým výše postaveným vzorům. Tato skupina, obvykle spojovaná s pojmem honorace, ráda prezentovala svůj majetek a pobyt v lázních či cesta do zahraničí představovaly vhodnou příležitost.³⁹ Do této skupiny můžeme zařadit vyšší byrokracii, vysokoškolské učitele, svobodná povolání a některé podnikatele. Na nižším stupni se nachází stará střední třída tvořená městským živnostnictvem a nižší střední třída, mezi jejíž příslušníky můžeme počítat hlavně nižší úředníky a učitele. Společenské postavení učitelů, kteří na konci 19. století představují pro cestovní ruch významnou skupinu, se začíná zlepšovat od školských reforem na konci 60. let 19. století. Tento vývoj jde ruku v ruce se zlepšující se ekonomickou situací. Vzestup počtu nižšího úřednictva je spojen nejen s rostoucí byrokratizací veřejné správy, ale i s pokračující industrializací. V poslední třetině 19. století se pozvolna zlepšuje i finanční situace této skupiny. V závěru 19. století se však rozdíl v rámci střední třídy postupně zmenšovaly.⁴⁰

Na rozdíl od předchozího období první poloviny 19. století, kdy v souvislosti s cestovním ruchem můžeme v zásadě hovořit pouze o lázeňských pobytech, se začíná rozšiřovat spektrum navštěvovaných lokalit. Důvodů můžeme nalézt několik a právě jejich spojování a prolínání mělo za následek zvyšující se oblibu nejrůznějších rekreačních pobytů. „Před světovou válkou bylo u nás putování přírodou téměř výhradou zvláštního druhu požitkářů. Lidé na ně hleděli skoro jako na sektáře. A skutečně turisté vyrůstali hlavně z řad

³⁶ Šoukal, Jiří [2011], s. 40–43.

³⁷ Machačová, Jana – Matějček, Jiří [2002]. *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950. Základní zjištění, hypotézy, náměty*. Opava: Slezské zemské muzeum, s. 23, 191.

³⁸ Giddens, Anthony [1999]. *Sociologie*. Praha: Argo, s. 265–266.

³⁹ Machačová, Jana – Matějček, Jiří [2002], s. 87.

⁴⁰ Tamtéž, s. 173–174.

profesorů, státních úředníků a vůbec občanů s jednoduchou frekvencí, kteří měli pokdy ve všední den cvičiti se v procházkách a v neděli se obouti na celodenní výlet. Prázdninové cestování bylo v očích většiny luxusní zábavou, jež předstihovala přepych letního bytu.⁴¹ Venkovské obyvatelstvo je cestovním ruchem v zásadě nezasazeno ještě na počátku 20. století a pro „zbytečné výlety“ nemá vůbec pochopení a „dospělý muž nebo dívka s batohem vzbuzovali na venkově rozhořčení pracujícího lidu, jenž nechápal důvod, proč takový měšťák hraje si na vandráka“.⁴² Předpokladem se stával rostoucí fond volného času, kterým jednotlivé společenské třídy disponovaly. Pojem volný čas představuje také novou kategorii spojenou s nástupem moderní společnosti v industriální době. Je důsledkem oddělení pracovní doby od doby mimopracovní. To koresponduje s názory francouzského sociologa Jeffre Dumazediera, jenž odmítá existenci volného času v agrárních společnostech, stejně tak nesouhlasí s míněním, že volný čas se vyvinul ze „zahálčivosti šlechty“. Předpokladem existence volného času se stává jeho jasné oddělení od pracovní činnosti a možnost svobodně s ním naložit.⁴³ Plně s tímto pohledem koresponduje postupný rozvoj cestovního ruchu. Cestovní ruch byl vnímán jako vhodná poučná a současně ozdravující forma trávení volného času. Nejprve jsou tyto podmínky splněny u obyvatel měst, kde horizontálně sestupují v rámci jednotlivých společenských tříd.

Na vlně jisté módnosti se stabilně rozšiřuje okruh cestujících osob. Původní kratochvíle šlechtické elity si získává více a více následovníků. Okruh osob vydávajících se na cesty se stále rozšiřuje. V poslední čtvrtině 19. století jsme svědky rozšiřování fondu volného času středních tříd. Jedním z předpokladů růstu fondu volného času je zavádění placené dovolené na zotavenou. Dovolená na zotavenou se nejprve prosadila, odhlédneme-li od armádních důstojníků, v řadách státního byrokratického aparátu, kde sloužila jako jistá forma odměny. Úředníkům byla poskytována dovolená v závislosti na odpracované době a pracovním postavení. Jen pro ilustraci na počátku 20. století byla dovolená úředníků v 11. hodnostní třídě 14 dní, v 10. a 9. třídě tři týdny, v 8. a 7. třídě čtyři týdny a v 6. a vyšší pět týdnů v kalendářním roce.⁴⁴ Platila tedy jednoduchá rovnice, čím vyšší úředník, tím delší dovolená. Podobné pravidlo platilo i při pohledu na délku pracovní doby.⁴⁵ V předlitavské společnosti se dovolená prosazovala od shora dolů. Bez ohledu na zákonné oprávnění bylo v moci zaměstnavatele poskytovat dovolenou svým zaměstnancům. Mezi prvními zavedla v roce 1903 dovolenou v délce až dva týdny pro úředníky a mistry továrna Františka Křížíka.⁴⁶ Z uvedeného vymezení je zřejmé, že se dovolená netýkala dělníků. Ve velké míře tak záleželo na rozhodnutí podnikatele či na dohodě uzavřené v kolektivní smlouvě. Zákonně byla přiznána nejprve zaměstnancům ve vyšších službách (v zásadě osoby nepracující fyzicky), a to zákonem č. 20/1910 ř. z. o obchodních pomocnících. Nárok na dovolenou byl v závislosti na době zaměstnání v rozmezí deseti až tří týdnů. Plošnou dovolenou pro všechny zaměstnance se podařilo prosadit až v roce 1925. Zákon č. 67/1925 Sb. z. a n., kterým se zavádí placená dovolená pro zaměstnance, garantoval všem

⁴¹ Brož, Josef [1929]. Motorem na hory. *Motor Touring*, č. 1, s. 2.

⁴² Tamtéž.

⁴³ Dumazedier, Jeffre [2011]. Volný čas. In. Fazik, Alexander. *Čítanka sociologie volného času a cestovního ruchu*. Praha: Vysoká škola obchodní, s. 10–11.

⁴⁴ <www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/336schuz/s336003.htm> [20. 9. 2011].

⁴⁵ Vošahlíková, Pavla [1997]. Vliv úřednictva na životní styl české společnosti ve druhé polovině 19. století. In. *Studie k sociálním dějinám 19. století*, díl 7/1, Opava – Praha – Kutná Hora: Slezský ústav ČSAV, s. 71.

⁴⁶ List, Vladimír [1992]. *Paměti*. Ostrava: Český elektrotechnický svaz, s. 91.

zaměstnancům nárok na placenou dovolenou po dvanáctiměsíční čekací lhůtě v rozmezí 6 až 8 dnů v roce v závislosti na odpracovaných letech. Zákon se nevztahoval na zemědělské a sezónní dělníky.⁴⁷ Rozsah dovolené představoval kompromis mezi zaměstnavatelskými a zaměstnaneckými kruhy a byl nižší, než kdyby se dovolenou podařilo uzákonit v revolučních letech po první světové válce. Velký význam také mělo prosazení nedělního volna a zkracování pracovní doby. Mezi úředníky se nedělní volno prosadilo dříve než mezi řemeslníky, obchodníky nebo dělníky. Nedělní vycházka, návštěva příbuzných či výlet se stávají běžným způsobem trávení nedělního volna.⁴⁸ K plošnému zavedení nedělního klidu v rozsahu 24 hodin došlo až v roce 1905. Zákon o osmihodinové pracovní době č. 91/1918 Sb. z. a n. nedělní klid rozšířil na 32 hodiny. Šestidenní pracovní týden však zůstal zachován až do druhé poloviny 60. let 20. století.

Vedle existence volného času vyžadovalo cestování i dostatek volných finančních prostředků. Nedělní výlet za město se dal sice pořádat s minimálními náklady, ale pokud chtěl turista pojít v hostinci či využít dopravních služeb musel již disponovat v mnoha případech nemalými prostředky. Od finančních možností se také odvíjela délka cesty a navštívená lokalita. Podnikatelé, kteří pochopili hospodářský význam cestovního ruchu, založili na poskytování služeb turistům svou existenci. Již v průběhu 19. století, stejně jako dnes, můžeme sledovat, že zájem turistů vedl k růstu cen nabízených služeb.

Závěr

Obdobně jako pro další oblasti i pro české země platí, že účast na cestovním ruchu horizontálně sestupuje mezi jednotlivými třídami tehdejší společnosti. Nejprve si vícedenní pobyt mimo místo bydliště mohli dovolit pouze příslušníci vyšších tříd. Vedle šlechty se jednalo o nastupující vrcholovou byrokracii a nově se tvořící podnikatelské vrstvy finančníků a průmyslníků. Mezi příslušníky této třídy bychom našli hlavně hosty českých a dalších lázní monarchie, pro něž se lázeňský pobyt stával statusovou záležitostí již v první polovině 19. století. Mezi průkopníky lázeňství patřila ve druhé polovině 19. století střední byrokracie, která začala přednosti lázeňského pobytu odhalovat od 70. let 19. století. Na přelomu 19. a 20. století se lázeňský pobyt stal vyhledávaným i mezi příslušníky svobodných povolání.

V závěru 19. století se na cestovním ruchu začínají podílet i nejnižší vrstvy městského obyvatelstva. Jde o jeden z důsledků sociálního zákonodárství, přijímaného v Předlitavsku od 80. let 19. století. Díky různým podpůrným spolkům se v lázních setkáváme i s dělníky. Hlavní oblastí je však krátkodobá turistika představující cenově nenáročnou formu cestovního ruchu této společenské vrstvy.

Na přelomu 19. a 20. století můžeme poněkud zjednodušeně rozdělit cestovní ruch na čtyři základní oblasti – letní rekreace v podobě tzv. letních bytů, turistiku (včetně alpinismu), lázeňské pobyty a přímořský cestovní ruch vnímaný jako nejluxusnější dovolená. Zimní cestovní ruch spojený s lyžováním a dalšími zimními radovánkami byl na počátku 20. století ještě v plenkách a začal se rozvíjet až v době po první světové válce. Zimní dovolené tak představovaly spíše cestu na jih za sluncem. V rámci těchto čtyř oblastí, s výjimkou

⁴⁷ *Sbírka zákonů a nařízení ČSR 1925*. Praha: Státní tiskárna, zákon č. 67.

⁴⁸ Vošahlíková, Pavla [1997], s. 71.

přímořského cestovního ruchu, mohli nalézt svou rekreaci různé sociální skupiny tehdejší české společnosti. Letní byt mohl představovat pobyt ve vlastní luxusní vile vybudované ve vyhlášeném letovisku, pronájem menší vilky, stejně jako pronájem pokojů nebo jen pokoje v selském stavení na venkově, či pobyt u příbuzných, který byl honorován podílem na zemědělských pracích.

Prameny

Sbírka zákonů a nařízení ČSR 1925, Praha, zákon č. 67.

Literatura

- Brož, Josef [1929]. Motorem na hory. *Motor Touring*, č. 1, s. 2.
- Brynda, Eduard [1938]. Turistika. In. *50. let Klubu československých turistů 1888–1938*. Praha: KČST.
- Cimrhanzl, Tomáš [1878]. Šumava. Průvodce po Šumavě. Plzeň, citováno dle: Šumava, příroda, historie, život [2003]. Praha: Baset.
- Dumazedier, Jeffre [2011]. Volný čas. In. Fazik, Alexander. Čítanka sociologie volného času a cestovního ruchu. Praha: Vysoká škola obchodní.
- Giddens, Antony [1999]. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Hlavačka, Milan [1990]. *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*. Praha: Academia.
- Hlavačka, Milan [2007]. Cestování v českých zemích v raném novověku a v 18. a 19. století. *Cestování včera a dnes*, č. 3, s. 33–41.
- Chorvát, Ivan [2007]. *Cestovanie a turizmus v zrkadle času*. Banská Bystrica: Univerzita Mateje Bela.
- Jakubec, Ivan [2004]. Alpské spolky. *Cestování včera a dnes*, č. 1.
- Kašpar, Ladislav [2008]. Německé turistické spolky v českých zemích do roku 1918. In. Waic, Marek a kol. Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a v Československu – Deutsche Turn- und Sportvereine in den Tschechischen Ländern und in der Tschechoslowakei. Praha: Karolinum.
- Kavrečič, Petra [2009]. Biserji avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, č. 57, s. 114.
- Krejčířík, Mojmír [1991]. *Po stopách našich železnic*. Praha: Nadas.
- Lenderová, Milena – Jiránek, Tomáš – Macková, Marie [2011]. *Z dějin české každodennosti*. Praha: Karolinum.
- List, Vladimír [1992]. *Paměti*. Ostrava: Český elektrotechnický svaz.
- Machačová, Jana – Matějček, Jiří [2002]. *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950. Základní zjištění, hypotézy, náměty*. Opava: Slezské zemské muzeum.
- Medňanský, Aloiz [2007]. *Malebná cesta dolu Váhom*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov.
- Moře adriatické. Průvodce po Istrii, Dalmacii, Chorvatském Přímoří, Černé Hoře, Benátkách s východním pobřežím italským a Korfu* [1911]. Praha: Máj.
- Pelc, Martin [2008]. Německé turistické spolky v Československu 1918–1938. In. Waic, Marek a kol. Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a v Československu – Deutsche Turn- und Sportvereine in den Tschechischen Ländern und in der Tschechoslowakei, Praha: Karolinum.
- Přehled činnosti dělnických turistů v letech 1911–1925 [1926]. In. *Dělnický turista*.
- Rychlík, Jan [2007]. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Řivnáčův průvodce po Království českém 1882 [2003]. Reprint Praha: Baset.
- Sandgruber, Roman [1995]. *Österreichische Geschichte. Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien: Ueberreuter.
- Schwarz, František Vendelín [1896]. *Památník Besedy měšťanské v Praze na oslavu padesátileté činnosti spolku 1845/6–1895/6*. Praha: Nákladem Měšťanské besedy.
- Slovenské Alpy Průvodce po alpských zemích slovinických, Krasu a Přímoří* [1910]. Praha: Máj.

- Spode, Hasso [2007]. Der Aufstieg des Massentourismus im 20. Jahrhundert, In. Haupt, Heinz-Gerhard – Torp, Claudius (eds.). *Die Konsumgesellschaft in Deutschland. Ein Handbuch*, Frankfurt/Main – New York: Campus Verlag.
- Spode, Hasso [2008]. O původu turismu. Příspěvek k historické antropologii. In. Štemberk, Jan – Manová, Miroslava a kol. *Historie a cestovní ruch, perspektivní a podnětné spojení. Pocta profesoru Vratislavu Čapkovi k 85. narozeninám*. Praha: Vysoká škola obchodní.
- Spode, Hasso [2011]. Eine kurze Geschichte des Hotels. *Voyage, Jahrbuch für Reise- & Tourismusforschung*, Band 9, Berlin: Metropol Verlag.
- Stoklásková, Zdeňka [2007]. *Cizincem na Moravě. Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750–1867*. Brno: Matice moravská.
- Studen, Andrej [2006]. Vliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino*, č. 1, s. 52–57.
- Šoukal, Jiří [2011]. *Fenomén letních bytů v 1. polovině 20. století*. Bakalářská práce FF UK Praha.
- Štemberk, Jan [2009]. *Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*. Pelhřimov – Praha: Nová tiskárna Pelhřimov-Vysoká škola obchodní.
- Štemberk, Jan [2010]. První spolek českých alpinistů. Češka podružnica Slovenskega planinskega društva, In. Gašparič, Jure – Kubů, Eduard – Lazarevič, Žarko – Šouša, Jiří (eds.). *Češi a Slovinci v moderní době: politika, společnost, hospodářství, kultura – Slovenci in Čehi v dobi moderne: politika, družba, gospodarstvo, kultura*. Praha – Ljubljana: Nová tiskárna Pelhřimov – Inštitut za novejšo zgodovino.
- Ulmanová, Kristýna [2011]. *Cestování před sto lety, aneb, všude dobře, doma nejlépe. Rozvoj českého turismu v kontextu světových výstav ve druhé polovině devatenáctého století*. Praha: Dokořán.
- Veselý, F[rantišek] [1917]. Dělnické turistické sdružení v Praze. *Časopis turistů*, s. 116–118.
- Vošahlíková, Pavla [2007]. Lázeňská turistika. Její podmínky a podoba v českých zemích před 1. světovou válkou. *Cestování včera a dnes*, č. 3, s. 48–49.
- Vošahlíková, Pavla [1997]. Vliv úřednictva na životní styl české společnosti ve druhé polovině 19. století. In. *Studie k sociálním dějinám 19. století*, díl 7/1, Opava – Praha – Kutná Hora: Slezský ústav ČSAV.
- Weekend [1929]. *Motor Touring*, č. 1, s. 97.

Elektronické zdroje

- NS RČS 1920–1925, PS, 336. schůze, část 3/10 (21. 3. 1925). *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online]. Dostupné z: <www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/336schuz/s336003.htm> [cit. 20. 9. 2011]

Jan Štemberk (nar. 1977) působí od roku 2005 na Katedře společenských věd Vysoké školy obchodní v Praze o. p. s. Ve své vědecké a publikační činnosti se specializuje na dějiny dopravy a dějiny cestovního ruchu v 19. a 20. století. Mezi jeho hlavní publikace patří Automobili- sta v zasetí reality. Vývoj pravidel silničního provozu v českých zemích v první polovině 20. století, Praha: Karolinum 2008; Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu, Pelhřimov – Praha: Nová tiskárna Pelhřimov – Vysoká škola obchodní 2009; Podnikání v automobilové dopravě v českých zemích v první polovině 20. století, Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica – Monographia CLXV/2007, Praha: Karolinum, 2010.

Div a zázrak v mayských poutích do Esquipulas*

JAN KAPUSTA**

Marvel and Miracle on Maya Pilgrimages to Esquipulas

Abstract: The study deals with pilgrimages to Esquipulas, Guatemala, and patterns of miracle in terms of their perception by the pilgrims reaching this prominent religious hub of Central America. Two key pilgrimage discourses are distinguished: traditional Maya pilgrimage, based on regular, calendar customs, and conventional Catholic pilgrimage, founded on occasional journeys to fulfil a vow. The Western understanding of miracle as a transgression of “natural laws” or “common course of nature” is relativized and contested arguing that the ethnographic evidence of Esquipulas shows not only different, but also opposite conceptions. Then, the study presents a spectrum of miracle ideas drawing from the Maya as well as European – the case of Lourdes is exemplary here – traditions in terms of the degree of their uncommonness. It is concluded that anthropology has to comprehend miracles as marvels in its cultural context; nevertheless, there is a widespread idea among many cultures that miracle is something wonderful, related to the awareness of non-obviousness of certain things and phenomena. Miracles find its content and meaning within particular cosmology, but, anchored in the psychological characteristics of the astonishment and the difference between usual and unusual or ordinary and extraordinary, they refer to features of human mind in a more general way.

Keywords: miracle, marvel, anthropology, pilgrimage, Mayas, Esquipulas, Lourdes

Úvod

„Zázrak může být přesně definován jako překročení zákona přírody jednotlivým volním aktem božstva nebo zásahem nějakého neviditelného činitele“, píše skotský filozof David Hume [1996 (1748): 160]. Tato slova z poloviny 18. století jsou ukázkou způsobu myšlení, které postupně opanuje západní kulturu, přinejmenším tu její část, jež se nazývá vědou. Předvádí obraz světa, v němž se orientujeme primárně podle svého smyslového poznání, zhodnoceného pravidly pravděpodobnosti a statistiky. Je to míra evidence, stupeň prokázání, co nás poučuje o světě a jeho přírodních/přirozených zákonech.

Mým úmyslem není líčit a hodnotit na tomto místě Humovo filosofické řešení problému prokazování a existence zázraku. Rovněž nechávám stranou otázku přírodní vědy nebo teologie po charakteru a možnosti, nebo naopak nemožnosti zázraku. Jde mi o kulturní pojetí tohoto jevu, chci analyzovat diskursy zázraku a to, co jím dani lidé v příslušném časoprostoru míní.¹ Povaha této studie bude v první řadě etnologická: její nejobsáhlejší částí část tvoří popis a interpretace pojetí zázraku v předním středoamerickém poutním

* Tento článek vznikl v rámci projektu „Rituál, oběť a mobilita v současné mayské kultuře“, podpořeného Grantovou agenturou Univerzity Karlovy (GAUK) č. 253118.

** Mgr. Jan Kapusta, Ústav etnologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 116 42 Praha. E-mail: kapusta.jan@seznam.cz

¹ V antropologickém žargonu bychom hovořili o „emickém“ přístupu, protikladném k „etikému“, jenž bez ohledu na nativní pohled analyzuje a zevšeobecňuje.

místě Esquipulas.² Na obecnější rovině se pak práce dotýká problematiky kulturně ukotveného vnímání podivuhodnosti z hlediska narušení světaběhu či světařádu.³

Pokud jde o antropologii, o zázraku toho nebylo mnoho napsáno [Shanafelt 2004]. S nadsázkou řečeno, zázrak tematizuje zejména teologie, respektive přírodní věda, přičemž první zpravidla trvá na tom, že zázraky „jsou“, druhá pak, že „nejsou“. Každý tábor má přitom často na mysli dosti odlišné věci vycházející z velmi rozdílných kontextů a myšlenkových rámců.⁴ Skutečnost, že je koncept zázraku příliš specifický, až příliš poplatný novověké evropské kultuře, náboženství a vědě, byla možná také důvodem, proč se tento pojem v antropologii neuchytil. To ale ani v nejmenším neznamená, že by se antropologové s tím, co je v současnosti označováno jako zázrak, při své práci nesetkávali. Právě naopak, nejednou totiž nacházejí svědectví o neviditelnosti, létání, proměně ve zvíře, ovládnání počasí či bleskovém uzdravení smrtelné nemoci. Zpravidla však v takových případech nemluví o zázraku, zkrátka proto, že v daných kulturních kontextech nejde o nic nepochopitelného, zcela se vymykajícího specifické zkušenosti. Zázrak, jehož počátkem je údiv nad neobyčejným, nachází svůj obsah a význam jen v rámci určitých kulturních vzorců, v rámci daného rituálu, kosmologie a víry. A právě struktura obyčejného a neobyčejného, obvyklého a neobvyklého, možného a nemožného bude tvořit zastřešující téma této studie.

Esquipulas

Kdykoliv si pološím otázku po zázraku, vzpomenu si na středoamerické poutní místo Esquipulas, které jsem při svém pobytu v Guatemale navštívil a o němž jsem slyšel i v těch nejzapadlejších koutech, zvláštním koloritem oplývající země. Ohniskem jeho slávy je socha tzv. Černého Krista,⁵ mayskými poutníky často nazývaného Milagroso, tedy Zázračný. Španělské slovo *milagro* (zázrak) Mayové přejali, avšak významy, které mu přiřkládají, jsou velmi rozmanité. Následující kapitoly představují pokus o porozumění tomu, co Milagroso pro Maye znamená, tj. proč za ním přicházejí a co od něho očekávají.

Malé městečko Esquipulas leží ve východní části Guatemalské vysočiny, při hranicích s Hondurasem. Centrálním prvkem původní dispozice obce zůstává severojižní hlavní třída spojující náměstí při kostelu sv. Jakuba, v němž dříve přebývala socha Černého Krista, s bazilikou, kde je umístěna poutní socha nyní. Tato symbolicky významná dispozice byla

² Můj zájem o Esquipulas se zrodil při návštěvě tohoto „mayského“ poutního místa v listopadu 2009, v rámci sběru dat pro mou diplomovou práci. Tato studie je tak dalším krokem ve výzkumu poutnictví, rituálu a kosmologie současných Mayů a otevírá prostor pro pokračování terénní práce.

³ Antropologie se samozřejmě zabývá „zázrakem“ i v teoretické rovině. Zázrak pro antropologa existuje nejen jako kulturní realita či imaginární svět, ale také jako součást psychologických a sociálních procesů – například mechanismů léčeni. Antropologie zná sílu imaginace a víry [Radin 1937], moc označení a odstranění nepřítele [Evans-Pritchard 1937], účinnost souznění protikladů [Lévi-Strauss 2006 (1958)], efektivitu liminální zkušenosti [Turner 2004 (1969)] nebo působení významu a smyslu [Geertz 2000 (1973)]. Ani etnologická snaha popsat a pochopit zázrak v kontextu dané kultury, ani antropologické úsilí o porozumění psychosociálním procesům a mechanismům jeho fungování však nemohou přesáhnout kompetence vědy: otázka existence, povahy a působení příslušných duchů či božstev a víry v ně se pak s vědeckými otázkami míjí.

⁴ K současné debatě nad vztahem víry a vědy v souvislosti se zázrakem v rámci poutnictví, které se stalo hlavním předmětem tohoto článku, se nabízí například historická studie Lurd Ruth Harrisové [1999] či obecnější práce Roberta Scotta [2010].

⁵ Cristo Negro nebo také Señor de Esquipulas (Pán z Esquipulas).

narušena stavbou silnice křížící hlavní třídu v pravém úhlu nedaleko před bazilikou. Tato cesta se stala novou „hlavní třídou“ plnou ubytovacích kapacit, restaurací, obchodů, ruchu a městského života obecně. Mezi silnicí a bazilikou dále vznikl velký park, jenž odděluje profánní město od sakrální půdy poutního střediska.

Socha Černého Krista od uznávaného sochaře Quiria Cataña byla umístěna v kapli nově založeného městečka Santiago de Esquipulas roku 1595. Roku 1599 byla přemístěna do výše zmíněného kostela a v roce 1759 pak do baziliky, kde je podnes. Osobností, jež se v první polovině 18. století o vybudování honosné baziliky, stejně jako o oficiální uznání významu tohoto poutního místa, nejvíce zasloužila, byl guatemalský arcibiskup Pedro Pardo de Figueroa, kterého Kristus vyléčil a jehož ostatky jsou do dnešních dnů ve svatyni uloženy. Majestátní bělostná barokní bazilika se čtyřmi mohutnými věžemi se vypíná nejen nad město, nýbrž dominuje i celé rozlehlé přírodní pánvi obklopené věkovitými horami. Hlavnímu oltáři baziliky pak panuje socha Krista, jenž visí na stříbro-zlatém kříži s florálními motivy. Tyto motivy květin či vinné révy mají svou křesťanskou symboliku, ale mohou odkazovat též k dávné symbolice kříže jakožto živoucího stromu. Kristus je doprovázen Pannou Marií, Máří Magdalenou a svým učedníkem Janem. Celé sousoší zůstává v současnosti trvale obklopeno skleněnou schránou tak, aby bylo chráněno před přímými dotyky lidí. Esquipulas je místem se známým zázračným a léčebným potenciálem, spojeným mimo jiné i s místní svatou vodou a půdou. Desetitisíce poutníků, mezi nimiž převažují ženy, přicházející sem zejména okolo svátku Černého Krista 15. ledna,⁶ jsou dobře doloženy od 18. století. S všeobecně vzpomínanými katolickými legendami či slavnými zjeveními a zázraky, tak jak je tomu například v případě mexického Guadalupe, se v Esquipulas ovšem nesetkáváme.⁷

Svatyně dnes přitahuje okolo milionu a půl poutníků ročně. Na 60 % z nich pochází z Guatemaly, 20 % z Hondurasu, 10 % ze Salvadoru, méně pak z Mexika a Spojených států amerických [Thomas – Horst – Hunter 2002: 33]. Nejvíce poutníků přichází tradičně o lednových svátcích a o Velikonocích. Tyto svátky se navíc kryjí s obdobím sucha, tj. se zemědělským rokem: návštěvnost Esquipulas z venkovských oblastí výrazně roste, když je zemědělských povinností nejméně [tamtéž: 40]. Další poutníci pak navštěvují některou z 200 regionálních svatyní odkazujících k Černému Kristu z Esquipulas, které jsou rozsety po celé Střední Americe, v Mexiku i USA. Jejich výskyt nejenže koreluje s rozsahem koloniální Guatemaly,⁸ ale dokonce přímo s primárně indiánskými oblastmi, včetně míst, kam Mayové odcházejí za prací [Horst – Thomas – Hunter 2010]. Tyto statistické údaje ukazují, že Esquipulas je tradičně především indiánským/mayským poutním místem, které přesahuje hranice jednotlivých lingvisticko-etnických skupin, a dnes dokonce různých států.

Navzdory tomu se při konkrétním výzkumu k indiánskému původu přihlásilo pouze 30 % respondentů [Kendall 1991: 149]. Jiné výsledky ovšem přináší statistická kvantifikace venkovského a městského původu: zatímco výzkum z roku 1972 zaznamenal zhruba 70 % poutníků přicházejících z venkova a 30 % z měst [tamtéž: 152], výzkum prováděný

⁶ V kontextu katolické zbožnosti je svátek Krista z Esquipulas 15. ledna završením nověny, začínající o slavnosti Zjevení Páně 6. ledna.

⁷ K historickému kontextu viz Pompejano [2009].

⁸ Audiencia de Guatemala zabírala většinu mayských oblastí, tedy nejen dnešní Guatemalu, ale také Belize, Honduras, Salvador a mexický Chiapas.

o patnáct let později, tedy roku 1987, vykázal přesně opačný výsledek: venkovský původ přiznalo 30 % poutníků, městský 70 % [Thomas – Horst – Hunter 2002: 39]. Důvodem bude zřejmě skutečnost, že oněch patnáct let koresponduje s hlubokými společenskými změnami, s občanskou válkou, exodem vesnicánů (především Mayů) do měst a s příchodem moderního a globalizovaného světa.⁹ Roku 1968 bylo Esquipulas propojeno se světem silnicí a byla zřízena pravidelná a hustá autobusová doprava do 130 kilometrů vzdáleného Ciudad de Guatemala. Započal překotný rozvoj ubytovacích a dalších služeb a s tím spojený příliv lidí z měst, především z hlavního města a jeho okolí. Poutní místo tradičních venkovských indiánů, propojující mayské obyvatelstvo všech jeho lingvisticko-etnických skupin, se proměnilo v poutní místo většinově městských indiánů, ale především ladínů,¹⁰ spojující tentokrát guatemalský národ, a dokonce celou Střední Ameriku. Esquipulas se stává unifikujícím náboženským a kulturním symbolem Střední Ameriky, stejně jako se kdysi Guadalupe stalo symbolem Mexika.

Had a Kristus

Pro porozumění vzorcům pouti do Esquipulas je důležité zastavit se u mayské kosmologie a u toho, co ji formovalo, tedy u synkreze mayského a křesťanského náboženství.¹¹ Ve snaze prokázat možnou spojitost Esquipulas s předkolumbovskou dobou se zdůrazňuje blízkost Copánu a Quiriguá, předních starých mayských měst, a obchod s tabákem a obsidiánem, k němuž v těchto místech docházelo. V literatuře se dále objevuje argument, že černá barva Krista odkazuje na staré božstvo kakaa, obchodníků a lidí na cestě, v jazyce yukateko *ek chuah*, zobrazované v černé barvě [Osborne 1948; Borhegyi 1953; Thompson 1964]. Stejně tak se opakuje představa o indiánských sympatiích k tmavým ikonám, které lépe odpovídají jejich tmavší barvě pleti [např. Borhegyi 1954]. Je ovšem historickou realitou, že černá zpodobnění Krista či Panny Marie byla známa i v Evropě, a to již ve středověku.¹² Navíc pouze deset procent latinskoamerických svatyní hostí Krista černé barvy [Nolan 1991]. Přímou návaznost mayské a křesťanské tradice v Esquipulas lze tak stěží exaktně dokázat.

Skutečnost, že do Esquipulas směřovali a směřují lidé z celého mayského světa, vybízí k otázce, zda město není v některých svých aspektech analogií k předkolumbovským náboženským střediskům – i to však zůstává jen věcí spekulace. Samotná východní Guatemalská vysočina je především ladínskou enklávou, ačkoliv v ní tradičně žijí Mayové lingvisticko-etnické skupiny Ch'orti' (Čortiové), jíž se dostává větší antropologické pozornosti teprve v posledních letech [Metz – McNeil – Hull 2009]. Snaha o ilustraci toho, jak Čortiové chápali či chápou pouť do Esquipulas, tak naráží na tristní nedostatek etnografického

⁹ Svou roli v rozdílnosti výsledků bude nejspíše hrát také různá metodika prováděných výzkumů.

¹⁰ Pojmů indiáni (*indios* nebo *indígenas*) a ladíni (*ladinos*) užívám čistě v sociokulturním významu, reflektujícím rozdíl mezi těmi, kdo jsou považováni za Maye a hovoří některým mayským jazykem, a těmi, kdo takto klasifikováni nejsou a žádným mayským jazykem nehovoří.

¹¹ Problematika synkreze latinskoamerické a evropské náboženské tradice patří k velmi diskutovaným [viz např. Gossen – León-Portilla 1993].

¹² Hlubší symbolická interpretace by mohla poukázat na význam černé barvy v křesťanství obecně, v našem případě pak na její význam u místních Mayů, u nichž je černá přítomna ve všech důležitých rituálech, kromě těch spjatých se smrtí, kde dominuje bílá [Wisdom 1940: 430].

materiálu. Opřít se lze v podstatě pouze o dva zdroje: texty Johna Foughta z 60. let a výzkum Carla Kendalla ze 70. let 20. století.¹³

Fought [1972: 451–461], znalec jazyka *ch'orti'*, přepsal doslovně výpovědi indiána Isidra Gonzáleze z Jocotánu. Podle Gonzáleze tradiční lednová pouť do Esquipulas trvala pět dní. V obci Olopa poutníci nakoupili svíčky, které ukázali „své Matce“, nazývané také Pastora, ženě „svého Otce“, zvaného Milagroso. Tyto svíčky pak byly v Esquipulas posvěceny a odneseny domů. Po rituálním vstupu do města poutníci navštívili baziliku, někteří podnikali cestu městem po kolenou, jako výraz pokání, které zbavuje hříchů. Ostatní členové komunity¹⁴ mezitím dle příslušných pravidel připravovali pohoštění a chystali uvítání poutníků. Ti přinášeli do vesnice ducha Zázračného, což bývalo potvrzeno slavností, rituálním jídlem a modlitbami. Vlastní svátek se odehrává 15. ledna, neslavil se však v Esquipulas, nýbrž již doma.

González popsal i mytologické pozadí poutního místa a Černého Krista. Bůh, jehož jméno je Milagroso, nesídlil původně v lidské stavbě: stál v krajině a nesnesl žádný dotyk. Lidé mu začali stavět dům, ale on tam nechtěl zůstat. Překážkou bylo velké jezero, jehož pána – hada, bylo třeba usmířit.¹⁵ Dle vidění jedné stařeny obětovali drůbež, kadidlo a svíčky, ona žena se modlila a prosila hada o smíření. Řekla mu o novém vládcí, jehož dům zde mají stavět, a had se nového pána vylekal. Lidskou práci však kazil nadále a bylo zapotřebí dalšího vidění, v němž si řekl o sluhy, živé lidské oběti, které ho nakonec udobřily. Dům pro nového boha byl dostavěn, Milagroso hada přemohl a uvázal. Had zůstal ve vodách pod bazilikou uvězněn dodnes a nečistý člověk se k němu může propadnout.

Ve své velkolepé etnografii Čortů z 30. let se Charles Wisdom [1940] o poutích do Esquipulas nezmiňuje, zřejmě proto, že ani jeden ze svých tří terénních výzkumů nepodnikl v lednu, kdy k poutím docházelo; nabízí však důkladný popis dobové kosmologie. Označení *ka tata'*, doslovný překlad španělského pojmenování Nuestro Padre (náš Otec), spojuje Wisdom [*tamtéž*: 391] s představou nejmocnějšího boha, pána veškerenstva, nejvyšší instance. Za nejdůležitější nativní božstvo je považován *ah tcix tcan*, španělsky přepisovaný jako Chicchan, tj. Hadí král či Hadí královna. Božstvo bylo zpodobňováno zpravidla jako obrovský had, někdy napůl zvíře a napůl člověk, má své nebeské a zemské variace, vždy ale bydlí v jezerech, potocích, pramenech nebo v horách, ve kterých se rodí voda [*tamtéž*: 392–395]. Mytický příběh popsany Gonzálezem lze interpretovat jako střet mayského Chicchana a křesťanského Boha, kdy Bůh získává navrch, Chicchan však nadále existuje a působí, ačkoliv v podřízeném postavení. Taková interpretace zdůrazňuje synchronní perspektivu, historický moment náboženské conquisty. Na věc však lze pohlédnout i asynchronně a vyzdvihnout archetypální motiv boje boha a nestvůry (hada).¹⁶

¹³ Poutnictvím u Čortů se nezabývají ani novější práce [Dary – Elías – Reyna 1998; López García – Metz 2002; Metz 2006].

¹⁴ Komunita nebo společenství (*comunidad*) je nejtradičnější a nejdůležitější územní, politickou, ekonomickou a kulturní jednotkou mayské společnosti. Administrativně vzato se většinou kryje s tím, co bychom nazvali obcí.

¹⁵ Jedná se o mytologický prvek, žádné jezero či vodní plocha se v těchto místech nevyskytuje.

¹⁶ Ve starém mayském náboženství by motiv mohl odpovídat dvojici Itzamna a tzv. Hlavní ptačí božstvo [Bardawil 1976].

Pouť ze zvyku

Pouť Čortů do Esquipulas představuje dílo synkreze. Oba světy – ten americký, mayský, a ten evropský, křesťanský – se proluly a vytvořily svět nový. Jak Fought [1972: 524] poznamenává, pouť do Esquipulas byla pro indiány součástí nativních cyklických rituálů nového roku. O tradičním poutnictví podává svědectví i Kendall [cca 1975: 10], jenž zaznamenal skupiny vedené svými náboženskými specialisty, které přinášejí do svatyně obětiny, ale také své svaté nebo k setbě určená kukuřičná zrna. Takové věci jsou svou přítomností v chrámu posvěceny. Při postranních oltářích mohou být stráženy den a noc a následně odnášeny zpět do příslušných komunit, do nichž tak vstupuje požehnání. Moc Zázračného je dobře patrná v modlitbách prováděných po návratu z pouti, kdy lidé žádají o zdraví, úrodu, zvěř apod. Říkají mu: „Kudy chodíme, vidíme tě. Dej nám, co žádáme, tak aby bylo hodně jídla v našich domovech. Dopřej, abychom neměli nedostatku. Dej nám zdravého vzhledu, zdravého výrazu. Nenech vstoupit nemoci do našich domovů. Všem zlým duchům: ty máš nad nimi moc. Vyveď je do hor, kde není lidských bytostí“ [Fought 1972: 460].

Jaký je důvod takové pouti a v čem spočívá zázračnost Černého Krista? Významným prvkem popsaných poutí je pravidelnost. Poutníci přicházeli do Esquipulas skutečně pravidelně, dle svého rituálního kalendáře, zřejmě v rámci obřadů příchodu nového solárního roku. Pouť je v tomto ohledu srovnatelná s ostatními výročními obyčejí daných komunit [srov. Gillin 1958 (1951): 216–217]. Další nápadný prvek představuje formálnost. Pouť měla svůj řád, byla součástí dalekosáhlejšího rituálního dění, které se řídilo určitými pravidly [srov. tamtéž: 237–238]. Neopominutelným prvkem je konečně také kolektivnost. Nejenže Mayové putovali ve skupinách, ale tyto skupiny byly vlastně představiteli a zástupci celé komunity, která je vyslala [srov. Palma Ramos 2001: 141].

Všechny tyto prvky souvisejí s vlastní povahou „obyčejů“ či „povinností“, označovaných většinou španělským pojmem *costumbre*, etnologii mayské kultury tak dobře známým [např. La Farge 1947; Vogt 1976]. Jak jsme již zmiňovali, pouť do Esquipulas se týkala celého společenství, ačkoliv se na cestu vydala jen jeho malá část. Byla tedy kolektivní, formalizovanou a pravidelnou událostí, která měla za úkol splnit povinnost vůči Zázračnému a stvrdit nerušené a zdárné pokračování světa. Účelem pouti bylo dosáhnout prosperity, úrody a zdraví komunity jako celku, stejně tak jako jednotlivých příslušníků. Důvodem, proč se Mayové obraceli zrovna na Černého Krista, se stalo to, že byl vlivem španělské christianizace vyvýšen nad stará božstva, a získal tím velkou moc.

Považujeme za obtížné nahlížet zázračnost Černého Krista prizmatem soudobého evropského myšlení. Zázrakem zde totiž není nějaké „porušení přírodních zákonů“, zázrakem se naopak stává potvrzení či dosažení stávajícího světáběhu. Skutečnost, že svět neskončí a nadejde nový rok, že ráno znovu vyjde slunce, že po období sucha přijde déšť; očekávání, že se urodí kukuřice, že bude co jíst, že nepřijde nemoc, že se domu vyhnou všechna neštěstí; a konečně víra v to, že řád nebude narušen – to všechno je nesamozřejmě [srov. López García – Metz 2002: 202]. Vědomí této nesamozřejmosti pak vede na kolektivní i individuální úrovni k úkonům a modlitbám, které, pokud se provedou správně, budou účinné. Chod světa není jistý, ve vztahu lidí a bohů je člověk aktivním činitelem, jenž se musí na obnově světa podílet.

Pouť ze slibu

Jak ukazují novější výzkumy [Thomas – Horst – Hunter 2002; Kendall 1991], stejně tak jako moje vlastní pozorování, poutní diskurs, který je přinejmenším v dnešním Esquipulas nejčastější, se týká koncepce „slibu“. Praxe slibu (*promesa*)¹⁷ je v křesťanství dobře známa a lze jen stěží říci, kdy pronikla do mayské kultury či s jakou svou nativní obdobou se spojila. Pouť jakožto splnění slibu zůstává živá mezi indiány stejně jako mezi ladíny. Učinění slibu je součástí určitého přání, ať už adresovaného Bohu, Panně Marii či svatému, v našem případě Černému Kristu. Jde o závazek, že pokud daná božská bytost vyplní lidské přání, tento člověk splní, co přislíbil, totiž vydá se k jejímu příbytku a vzdá jí díky. Přání, slib a dík jsou přitom aspekty jedné a téže věci; vůle lidská a božská se v ní protínají. Do Esquipulas tak přicházejí někteří lidé prosit, jiní děkovat a zanechávat svá ex-vota.

Většina poutníků dnes ovšem do Esquipulas přijíždí autobusy nebo automobily. Organizují se zájezdy, zpravidla však lidé přijíždějí v menších skupinkách rodinných příslušníků, sousedů či přátel ze své komunity. V Esquipulas stráví dva až čtyři dny a dle své majetnosti přebývají v hotelech, penzionech, levných ubytovnách nebo jednoduše venku. Centrální úkol samozřejmě představuje návštěva baziliky a přiblížení se ke schráně s Černým Kristem. O svátcích se proto čeká ve frontě mnoho hodin. Cesta vede poutníky za hlavní oltář, kde se Krista mohou dotknout, políbit ho, pokleknout před ním a vyslovit prosbu či poděkování. Další program je už individuální, takže poutník se může zúčastnit mše, zapálit svíčky, napít se svaté vody, navštívit kostel sv. Jakuba nebo kapli na nedalekém vrchu, ke které vede křížová cesta, může zajít k blízkým jeskyním (Minas) nebo ke Kameni kmotrů (Piedra de los Compadres),¹⁸ zkamenělému „spoluoctci“ a „spolumatce“, jež byli takto potrestáni za porušení zákazu sexuální zdrženlivosti. O svátcích chodí městem několik procesí, přičemž k programu poutníků patří též procházení tržišť, nezbytné nákupy, jídlo a pití, zábava a vůbec užívání si života a nevšedních chvil...

Poutníci přicházejí za Černým Kristem jednou či několikrát za život, a to vždy v nějaké výjimečné a konkrétní věci. Předmětem slibu bývají zdravotní problémy, rodinné a existenční záležitosti i běžné materiální potřeby. Při mém pobytu u jedné indiánské rodiny z komunity Todos Santos Cuchumatán, obci nacházející se v daleké západní Guatemalské vysočině, přišla jednoho večera řeč rovněž na zázraky Černého Krista. Rodina se nedávno vydala na časově a finančně náročnou cestu do Esquipulas, jejímž motivem byl slib učiněný Normou, která si přála získat legální trvalý pobyt v USA, kde několik posledních let žila.¹⁹ Když se po letech nejistot její přání vyplnilo, považovala za nezbytné splnit svůj závazek, tj. vykonat pouť za Černým Kristem a vzdát mu své díky.

Rozhovor se dále stočil také na zázraky uzdravení. Norma vyprávěla o případech, o nichž se doslechla od svých indiánských známých ve Spojených státech: nejlepší

¹⁷ Španělské slovo *promesa* se používá nejčastěji, ačkoliv ve španělštině existuje i slovo *voto* (latinský pojem *votum* zabíral široké sémantické pole od prosby, přání či modlitby ke slibu, zaslíbené věci nebo oběti).

¹⁸ Instituce *compadres* je důležitou formou nepokrevního příbuzenství, kdy se rodič a kmotr jeho dítěte stávají „spolurodiči“, což je posvátný svazek ještě většího významu, solidarity a odpovědnosti než samotné pokrevní příbuzenství. Mezi pravidla jejich vztahu patří i absolutní zákaz sexuálního poměru trestaný božskou mocí.

¹⁹ Dočasný či trvalý odchod některého příslušníka indiánské rodiny do USA za účelem práce a finanční pomoci ostatním příbuzným je v některých regionech současné Guatemaly běžnou praxí. Závažné problémy a z nich pramenící přání týkající se emigrace do USA tvoří čím dál větší „klientelu“ nejen Krista z Esquipulas, nýbrž také lokálních indiánských svatyní, katolických kněží i mayských šamanů.

američtí doktoři vyřkli svůj ortel nad nevyléčitelnou rakovinou, poslední slovo však měla víra v Černého Krista, jenž dokázal danou osobu nemoci zbavit. Nikdo vůbec neuvažoval o tom, že by tento Kristus takovou moc nemohl mít, že by nemohl americké doktory přemoci. Vždyť není důvod nevěřit: takové krásy, která je v Esquipulas k vidění; takových lidí, kteří tam přicházejí; takových zázraků, jež se udály! Ani Norma, natož pak ostatní členové rodiny, nespatořovali v podobných událostech nic nepochopitelného. Obrátím-li se na Černého Krista s prosbou, je považuji za možné, že mé přání vyplní. Pravda, jedná se o divotvorný čin, avšak zároveň je to div, na němž není nic, co by se naprosto vymykalo lidskému vědění a zkušenosti: zázraky se přeci dějí, vidíme je kolem sebe a umíme si je vysvětlit. Tyto zázraky jsou událostmi, které se neodehrávají každý den, avšak které jsou přesto jaksi v samotném řádu věcí.

Porovnáme-li pouť „ze slibu“ s poutí „ze zvyku“, najdeme mezi nimi některé rozdíly. Pouť ze slibu není pravidelnou událostí, dochází k ní proto výjimečně. Také její formalizace nebývá tak výrazná, v tomto směru záleží na zvyklostech a chuti každého poutníka. Důležitá není ani kolektivnost – nikoliv z hlediska počtu účastníků, ale z pohledu svázanosti s danou komunitou a dopadu na ni. Pouť ze slibu se netýká celého společenství daného jedince, nýbrž výhradně jeho samotného: předmětem pouti není kolektivní blaho a řád, ale konkrétní osobní záležitost. Konečně, míra podivuhodnosti „zázraku“ je pak v těchto různých diskurzech odlišná.

Zázračná půda a voda

V předchozím textu jsem se pokusil načrtnout obraz Esquipulas a jeho dva charakteristické poutní diskursy. Svět toho, co jsem nazval „tradiční mayskou poutí“, je dnes pouhým reliktem, jenž mizí stejně tak rychle, jako umírají poslední tradicionalisté. S proměnou společnosti nabývá naopak od 80. let na síle to, co by se dalo označit za „klasickou katolickou pouť“, která má své analogie i jinde v katolickém světě. Nicméně je dobré mít na paměti, že každý poutní projev má trochu jinou podobu, každý má svůj vlastní společenský a individuální rámec, a vytyčení obou vzorců je tak třeba chápat jako pouhou abstrakci.

Za arbitrární považujeme také užívané klasifikační kritérium založené na domnělé míře podivuhodnosti z hlediska narušení obvyklého chodu světa. To, co lze v daných poutních diskurzech pojímat jako zázračné, klademe na pomyslnou škálu neobvyklosti, která je zázračností v tomto smyslu připisována. Takto můžeme na linii „obvyklý – neobvyklý“ umístit tradiční mayskou pouť před tu klasickou katolickou, což vyjadřuje skutečnost, že zázračnost v prvním případě atakuje obvyklý, pravidelný či řádný světaběh méně než v případě druhém. V těchto intencích pak můžeme posoudit i další vzorce, jež se v poutnictví uplatňují.

Poutní praktiku, která by se na naší škále blížila konci minimální neobvyklosti, představuje pojidání tzv. *benditos* („posvěcenek“), nazývaných také *pan del Señor* (chléb Páně). Tyto „chlebičky“ jsou malé hliněné tabulky pocházející z místní půdy bohaté na kaolín, s vyraženými obrázky Krista, Panny Marie nebo svatých. Poutníci si je kupují, odvážejí domů a užívají je při různých zdravotních obtížích, zvláště těch ženských, nebo jednoduše pro štěstí.²⁰ Čortiové podle Wisdomy [1940: 288] chápali *benditos* jako významný lék proti

²⁰ Také praktika geofagie je známá i z Evropy, kde byla v latinském křesťanství *terra sigillata*, půda ze svatých míst, přinášena poutníky domů a pojídána.

všem bolestem spjatým s menstruací, těhotenstvím a porodem.²¹ Kaolínové tablety byly žehnány katolickým knězem v bazilice a prodávány ženám po celé východní Guatemala, jež je nejprve drtily, pak míchaly s vodou a nakonec pily [*tamtéž*: 360]. Tato praxe se podobá západní medicíně v oné nezpochybnované samozřejmosti, s jakou lék funguje. Vzít si *bendito* v případě menstruačních potíží a s určitou dávkou jistoty očekávat zlepšení, lze bez váhání srovnat například s užitím antibiotik při vysoké horečce. Ostatně staré zázračné tablety, nápoje či koření, nabízené na místních trzích, mají i své nové varianty: v této souvislosti si nelze nezpomenout na zaručeně vědecky ověřené pastilky, masti nebo vitamíny, které dnes cestujícím vnucují snaživí obchodníci v téměř každém guatemalském autobuse [*srov. Cosminsky 1986 (1983)*].²²

Avšak nalézt můžeme rovněž vzorce, které se na naší pomyslné škále nápadně blíží krajnímu pólu maximální neobvyklosti. Ačkoliv by bylo možno uvést některé jednotlivé příklady v rámci poutnictví v Esquipulas, bude snad přínosnější zastavit se na moment v jednom z nejvýznamnějších novověkých evropských poutních míst, v Lurdách. Lurdská poutní tradice vznikla ještě později než ta esquipulská. Bylo to konkrétně v polovině 19. století, kdy mladičká, chudá a churavá Bernadeta zburcovala celou Francii a Evropu svými zjeveními „krásné dámy“. Její odzbrojující jednoduchost, bezelstnost a neústupnost, s nimiž o svých viděních podávala svědectví, oslovily pyrenejský lid a následně přiměly jednat nejvyšší církevní a politické autority. Z hlediska katolické církve byl Bernadetin příběh a lurdský případ vůbec interpretován jako potvrzení programu papeže Pia IX. a jeho dogmat o neposkvrněném početí Panny Marie a papežské neomylnosti. Lurdy jsou ale krystalickým příkladem dobového církevního, náboženského a kulturního milieu obecně.

Lurdské dění druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století bylo niterně spjato se zázraky. Fenomenální procesí Nejsvětější svátosti byla příležitostí k demonstraci víry a Boží moci prostřednictvím zázraků uzdravení, ke kterým kněží vybízeli a k nimž také zhusta docházelo. Sugestivní popisy Émila Zoly [*1914 (1894)*] v jeho *Lurdách* naznačují, jak explicitní, exaltované a očekávání plně vyvolávání zázraku masami ovládanými davovou psychózou bylo. Od samotných počátků lurdské poutní tradice jsou zázraky nejprůběžněji vyšetřovány místní Lékařskou kanceláří, a právě lékaři, tito poslové přírodní vědy, hrají v této tradici zásadní roli. Lurdy byly viditelným a přesvědčivým nástrojem snahy obhájit katolicismus, existenci a moc Boží, a v neposlední řadě primát víry nad rozumem. Autoritou, která tu měla paradoxně působit, byla lékařská věda, ta instance ze všech nejateističtější, významný atribut osvícenské racionality. Právě tento proces je příkladným vyjádřením pojetí zázraku, jak ho moderní Evropa chtěla mít. Z bigotně deistické, osvícenské Francie, pro niž bylo aktivní působení Boha na zemi směšnou pohádkou, vyhřezla nespoutaná iracionalita živoucího zázraku. Došlo k tomu v kultuře, která – alespoň v některých svých podobách – vytyčila ostré dichotomie v podobě polarit rozum/víra a věda/náboženství, jejichž prvky mohou být jen nepřátelské a vzájemně se vylučující.

Lurdy byly ve svém „klasickém období“ ukázkou toho, jak lze zázrak chápat jako porušení přírodních zákonů. Po požití svaté vody nebo při účasti na lurdském procesí může dojít z minuty na minutu ke zlepšení či odbourání kterékoliv nemoci nebo hendikepu,

²¹ Chemické analýzy prokázaly, že minerální složení *benditos* není nepodobné přípravkům doporučeným těhotným ženám západní medicínou [*Hunter – Kleine 1984*].

²² Věc samozřejmě náleží do kontextu dalších představ a praktik tradiční mayské medicíny [*např. Fabrega – Silver 1973; Huber – Sandstorm 2001*].

ačkoliv z lékařského hlediska se jedná o nepochopitelnou věc. Milost Boží se projeví jen výjimečně a způsobem, který nepatří do tohoto světa a je v rozporu s jeho zákonitostmi a fungováním. I tento obraz měl však časem doznat změn. John Eade [1991: 60–63] zdůrazňuje, že od 80. let 20. století Lurdy prožívají zásadní reinterpetaci nejenom zázraku, ale vůbec celého pojetí pouti. Tyto změny jsou patrné jak při organizovaných koupelích v lurdské vodě, tak během procesí. Zatímco dříve rituál v lázni zahrnoval například recitování předepsaných modliteb, pití zázračné vody nebo individuální úkony typu omytí růžence, jsou dnes poutníci před koupelí vyzýváni ke vzpomínce na svůj vlastní křest a k reflexi významu a důležitosti této svátosti. Oficiální církevní pojetí je přitom často v rozporu s osobním přáním a potřebami poutníků. Podobně procesí Nejsvětější svátosti již nejsou uhrančivým očekáváním zázraku, nýbrž strážlivou reflexí nemoci a utrpení ve vztahu k svátostně zprostředkované milosti. Pokud se má za to, že k zázraku přeci jen došlo, emoce jsou usměrněny a daný člověk je rychle odveden do Lékařské kanceláře k výslechu a vyšetření [tamtéž: 68–73].

Ačkoliv i dnes přijíždí většina poutníků do Lurd v konkrétní zdravotní záležitosti, snaží se církevní autority spojení koupelí a pití vody se zázračným uzdravováním bagatelizovat. Jakkoli jsou postavy Panny Marie a svaté Bernadety nadále důležité, jsou dnes zastíněny významem příslušnosti k církvi a postavou Krista. Pravou podstatou pouti má být tak kontemplace nad svátostmi křtu, smíření a přijímání. Nemocní jsou teď v první řadě příslušníky církve, které spojuje lidská hříšnost a potřeba Boží milosti, a jejich nemoc je zapotřebí chápat v tomto kontextu. Andrea Dahlbergová [1991: 38] upozorňuje na to, že v Lurdách vlastně dochází k jakémusi zhodnocení a posvěcení tělesného utrpení: buď v jeho povznášejícím připodobnění k utrpení Ježíšovu, nebo v jeho vztahu k Boží vůli, jejíž důvody a záměry nelze dohlédnout. V obou případech nabývá utrpení zásadní hodnoty a stává se znamením; je jakýmsi stigmatem, se kterým je třeba se smířit a využít ho. Toto pojetí se pak dostává do ostrého konfliktu s původně utilitárním přáním zázraku. Hlavním motorem této reinterpetace pouti je tedy snaha o její náboženské a symbolické definování na úkor onoho pověřčného, magického a instrumentálního. V tom také spočívá příčina skepticismu k možnosti zázraku, jenž je tak vlastně nedůležitý, ba nevitáný. Lze považovat za ironii osudu, že Lurdy, které vznikly jako antiteze k osvícenskému světu, dospěly nakonec k některým z ideálů osvícenství, tentokrát skrze modernizaci církve v podobě II. vatikánského koncilu.²³

Výše uvedené skutečnosti naznačují postup od „zázračného“ k „obětnímu“ [Dahlberg 1991: 49] či ke „svátostnímu“ [Eade 1991: 65] diskursu. Jak Dahlbergová [1991: 46] na konkrétních etnografických výzkumech ukazuje, vyskytují se v Lurdách i skupiny a jednotlivci, kteří už zázrak opravdu neočekávají. Ovšem tělesně postižený člověk, jenž je ve svém běžném životě na okraji společnosti, se v Lurdách octne v centru dění a nachází novou sociální roli a status; nejenže se stává „normálním“, ale dokonce tím významnějším, nesoucím v sobě něco ze svatosti. Zázrak je čím dál méně a méně dosažitelným, něčím, co je zcela mimo předvídatelný a obvyklý chod světa. Ve snaze podat extrémní příklad tohoto pojetí zázraku je možné vzpomenout na film *Lurdy* Jessiky Hausnerové.²⁴ Hlavní hrdinka

²³ Victor Turner by v této souvislosti nejspíše hovořil o „zestrukturatení“ původně antistrukturního, liminálního poutního a rituálního dění.

²⁴ *Lourdes*, Rakousko 2009, scénář a režie Jessica Hausner.

Christine jede do Lurd, což pro ni jako člověka upoutaného na vozík představuje jednou z mála příležitostí, jak se někam podívat. Vlastně tam nechtěla a v zázraky nevěří, je to však ona, kdo je vyznamenána milostí a začne chodit. Proč zrovna ona a ne ten, kdo na tom byl zdravotně daleko hůře, nebo někdo, kdo žije tím nejpříkladnějším životem, nebo ten, kdo v zázrak věří, vroucně o něj prosí a doufá v něj? Jak to, že neexistuje žádné lidské vodítko, žádná poznatelná logika, kudy se ubírají cesty milosti? Zázrak se v tomto kontextu nachází mimo jakékoli lidské představy a snažení, zcela mimo určitý prostor a čas. Je něčím nepochopitelným a vrchovatě podivuhodným, něčím, co se může odehrát kdekoli a kdykoli a zcela nezávisle na člověku.

Závěr

Koncept zázraku, jak jej známe z moderní západní kultury, je nesamozřejmý a svým způsobem unikátní. Vychází z formulace pojmu „přírodní zákon“, která se objevila někdy v 17. století u Descarta a v jeho myslitelském okolí [Kratochvíl 1994: 17], a dále pak z osvícenského světového názoru, jenž na jedné straně Bohu přiznal stvoření světa s jeho obecnými zákony, na straně druhé mu ale upřel zasahování do něj. Přírodní věda nakonec škrtila i inteligentního Boha stvořitele a zázrak definovala jako jev odporující empirické realitě a přírodě, tedy jako něco neexistujícího.

Jak patrně, právě v této kultuře vznikly Lurdy. Bůh a zázrak pro poutníky dál existují, ovšem Bůh je chápán jako stvořitel přírodních zákonů, jenž má také moc tyto zákony dle svého uvážení porušit. V tomto ostrém dualismu přirozeného a nadpřirozeného či racionálního a iracionálního se Bůh zázrakem legitimuje, dokazuje svou existenci, moc a vůli. Nejenže Lurdy kopírovaly dobový způsob myšlení, ale také se jeho největší autoritou, totiž vědou, ospravedlňovaly: ostatně teologická komise posuzující pravost zázraku byla a zůstává ještě přísnější než komise lékařská. Dnes je zázrak v Lurdách upozaděn, avšak tím víc se stává jedinečnou událostí, výjimečnou Boží manifestací. Nachází se mimo obvyklý řád věcí, je tedy absurdní, a přeci se v něj věří.

„Proč je víc než pravděpodobné, že všichni lidé musí zemřít, že olovo nemůže samo zůstat třet ve vzduchu, že oheň stravuje dřevo, ale voda jej hasí, ne-li proto, že všechny tyto děje jsou podle nás v souladu se zákony přírody a že k tomu, aby se přestaly dít, by bylo třeba porušení těchto zákonů nebo jinými slovy zázrak? Nic není považováno za zázrak, když to nastane v rámci běžného chodu přírody. Není to zázrak, když muž zdánlivě zdravý náhle zemře, neboť taková smrt, i když neobvyklejší než jiné, byla nicméně již často pozorována. Ale byl by to zázrak, kdyby mrtvý začal zase žít, protože to nebylo pozorováno nikdy v žádné době a žádné zemi. Mysl tu tedy být uniformní zkušenost proti každé zázračné události, jinak by si dotyčná událost nezasloužila toho jména,“ píše David Hume [1996 (1748): 159–160; kurziva je moje].

Nechme teď stranou Humovu filosofickou skepsi a jeho radikální nedůvěru v zázraky; povšimněme si však, že Hume v tomto textu (na rozdíl od Descarta) vlastně definuje zázrak kulturně: zázrak je něco, co odporuje uniformní zkušenosti s běžným děním, něco, co podle nás nesouhlasí se zákony přírody. Zázrak tedy není porušením přírodních zákonů samých (tj. „z pohledu Božího oka“, anebo vědy, která neomylně tyto Boží zákony objevuje), nýbrž je narušením obvyklého chodu světa, jak si ho za daného (tj. kulturně ukotveného) stavu poznání a myšlení představujeme.

Pro Maye je jejich medicína do určité míry zkušenostně účinná, stejně jako ta evropská pro nás; západní psychologie nebo psychiatrie může mít podobnou úspěšnost jako mayské poutní či šamanské rituály. Vypadá to, jako by si každá kultura z přírodních zákonů vybrala svůj díl, který pokládá za „přirozený“, zatímco jiným nevěří, anebo je označí za „záračné“. Možná, že „primitivové“ nejsou ani tak méně rozumní, jako spíše rozumní jinak. Na různých záračných diskurzech v Esquipulas jsme viděli, že zážrak je chápán jako integrální součást přírody a světa, jako něco více či méně neobyčejného a podivuhodného, avšak pochopitelného. Ostatně slovo *mayibal*, pocházející z dnes nejpochetnějšího mayského jazyka k'iche', lze přeložit spíše jako „div“ než „zážrak“; spřízněné sloveso *mayij* znamená „divit se“, „obdivovat“, „být překvapen“ [Christenson 2004]. Nicméně ani stará evropská kultura nepřikládala zážraku dnešní významy. Starořecká slova *semeion*, *teras* a *thauma*, respektive latinská slova *signum*, *prodigium* a *miraculum* zážrakem míní „znamení“, „div“ nebo „něco neobyčejného, podivuhodného“. Pojem *miraculum*, z něhož pochází slovo pro zážrak v mnoha evropských jazycích, znamená jednoduše to, „co je hodné vidění či podivení“.

Robert Shanafelt [2004: 322], jeden z mála antropologů, jež konceptualizovali zážrak, se domnívá, že to je právě latinský pojem *miraculum*, který se pro antropologická mezikulturní studia ukazuje jako příhodnější. Do současného jazyka ho překládá jako „div“.²⁵ Univerzalistických definic lze nalézt mnoho: zážrak je intervence neviditelného Boha do viditelného světa, demonstrace nadřazené božské síly vůči té podřazené lidské, vítězství náboženství nad magií, porušení přirozených zákonů nadpřirozenou mocí, vpád iracionálna a paranormálna do světa osvícené racionality, popření empirické reality nadmyslovou imaginací atd. Stručně řečeno, pojmy zážrak a přírodní zákon jsou v naší kultuře natolik zatíženy „karteziánským obratem“ a nesou tak specifické významy, že jsou pro antropologii přinejmenším nevhodné a zavádějící.

V této práci jsem chtěl zážrak či div nahlédnout prizmatem klasifikace založené na domnělé míře podivuhodnosti z hlediska narušení řádu světa. Na příkladech z Esquipulas a Lurd jsem si všiml toho, jak obvyklým, nebo naopak neobvyklým se zážrak v určitém diskursu poutníkům jeví, respektive jak moc pro ně zážrak náleží nebo nenáleží do řádného, pravidelného a smysluplného chodu světa. Zážrakům jsem se snažil porozumět jako divům v kontextu daných kultur. Pokud mnozí definují zážrak ve vztahu k „přírodnímu zákonu“, já jsem se pokusil definovat *div* prostřednictvím „obvyklého světaběhu“. Lidé se diví, jsou pochybovační a skeptičtí všude na světě a stejně tak rozlišují mezi obyčejným a neobyčejným. Právě tato psychologická danost údivu a *rozlišování* stojí za rozmanitými pojetími zážraku; stává se bází, jež se vyjevuje a realizuje ve specifických kulturních vzorcích odrážejících specifické vědění a zkušenost.

Struktura zážraku umožňuje rovněž inverzní představy, totiž uvědomění si nesamozřejmosti zdánlivě samozřejmého. Tradiční mayské pojetí pouti do Esquipulas, nalézající svůj smysl v očekávání příchodu jara, tj. období dešťů, a v naději v pokračování života a kosmu, je toho dobrou ukázkou. Zážrak představuje pro člověka něco podivuhodného, vycházejícího z vědomí *nesamozřejmosti* některých věcí či jevů. K zážraku se v tomto smyslu vztahuje i moderní doba. Ve své *Písni o Bernadettě* prezentuje Franz Werfel [2007 (1941): 194] výjev údivu a nadšení pyrenejského lidu nad zážrakem Bernadetina objevu

²⁵ V anglickém originále „marvel“.

uzdravujícího pramene v massabielské jeskyni a přihlížejícímu spisovateli a básníku Hyacinthovi de Lafite vkládá do úst tato slova: „A co tamhle ten měsíc, pánové? Není zázrak i ta luna, ta mrtvá, věčně kolem nás kroužící hvězda? Velké zázraky vidět nechcete, proto potřebujete malé...“

Ostatně kolizi různých podob struktury zázraku názorně předvádí známá anekdota, jako šitá na míru protestantské Americe: K domu jednoho muže se blíží povodeň. Policista ho varuje a nabízí mu urychlený odvoz autem. Muž však odmítne: „Věřím v Boha, on mě zachrání.“ Zanedlouho se přilíže voda a muž vyleze na střechu svého domu. Tu zaslechne hasiče, jenž na něj z člunu volá, zda nechce pomoci. „Doufám v Boha,“ odpoví muž, „on mě zachrání.“ Voda stoupá a muž musí vylézt až na komín. V tu chvíli přikrouží helikoptéra se záchranářem nabízejícím muži poslední šanci pohromě uniknout. Ten však neochvějně trvá na svém: „Spoléhám na Boha, on mě zachrání.“ Krátce nato voda pohltí i komín a muž se utopí. Přejde do nebe a táže se Boha: „Bože, věřil jsem, že mě zachráníš. Proč jsi to neudělal?“ A Bůh odpoví: „Poslal jsem ti auto, člun a helikoptéru: na co jsi čekal – snad na zázrak?“

Literatura

- Bardawil, Lawrence W. [1976]. The Principal Bird Deity in Maya art: An iconographic study of form and meaning. In: Robertson, Merle Greene (ed.). *The art, iconography & dynastic history of Palenque III*. Pebble Beach: Robert Louis Stevenson School, s. 195–209.
- Borhegyi, Stephen F. de [1953]. The miraculous shrine of Our Lord of Esquipulas in Guatemala and Chimalmoy, New Mexico. *El Palacio* 60, s. 83–111.
- Borhegyi, Stephen F. de [1954]. The cult of Our Lord of Esquipulas in Middle America and New Mexico. *El Palacio* 61, s. 387–401.
- Cosminsky, Sheila [1986 (1983)]. El pluralismo médico en Mesoamérica. In: Kendall, Carl – Hawkins, John – Bossen, Laurel (eds.). *La herencia de la conquista: Treinta años después*. México: Fondo de Cultura Económica, s. 172–185.
- Dahlberg, Andrea [1991]. The body as a principle of holism: Three pilgrimages to Lourdes. In: Eade, John – Sallnow, Michael J. (eds.). *Contesting the sacred: The anthropology of Christian pilgrimage*. London – New York: Routledge, s. 30–50.
- Dary, Claudia – Elías, Sílvio – Reyna, Violeta [1998]. *Estrategias de sobrevivencia campesina en ecosistemas frágiles: Los ch'orti' en las laderas secas del oriente de Guatemala*. Guatemala: FLACSO.
- Eade, John [1991]. Order and power at Lourdes: Lay helpers and the organization of a pilgrimage shrine. In: Eade, John – Sallnow, Michael J. (eds.). *Contesting the sacred: The anthropology of Christian pilgrimage*. London – New York: Routledge, s. 51–76.
- Evans-Pritchard, Edward E. [1937]. *Witchcraft, oracles and magic among the Azande*. Oxford: The Clarendon Press.
- Fabrega, Horacio – Silver, Daniel B. [1973]. *Illness and shamanistic curing in Zinacantan: An ethnomedical analysis*. Stanford: Stanford University Press.
- Fought, John G. [1972]. *Chortí (Mayan) texts*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Geertz, Clifford [2000 (1973)]. *Interpretace kultur*. Praha: SLON.
- Gillin, John [1958 (1951)]. *San Luis Jilotepeque: La seguridad del individuo y de la sociedad en la cultura de una comunidad guatemalteca de indígenas y ladinos*. Guatemala: Editorial del Ministerio de Educación Pública.
- Gossen, Gary H. – León-Portilla, Miguel (eds.) [1993]. *South and Meso-American native spirituality: from the cult of the feathered serpent to the theology of liberation*. New York: Crossroad.
- Harris, Ruth [1999]. *Lourdes: Body and spirit in the secular age*. New York: Viking Press.

- Horst, Oscar H. – Thomas, Robert N. – Hunter, John M. [2010]. Difusión del culto al Cristo Negro Crucificado de Esquipulas. *Mesoamérica* 31 (52), s. 143–158.
- Huber, Brad R. – Sandstrom, Alan R. (eds.) [2001]. *Mesoamerican healers*. Austin: University of Texas Press.
- Hume, David [1996 (1748)]. *Zkoumání o lidském rozumu*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Hunter, John M. – Kleine, Renate de [1984]. Geophagy in Central America. *Geographical Review* 74 (2), s. 157–169.
- Christenson, Allen J. [2004]. *K'iche'-English dictionary and guide to pronunciation of the K'iche'-Maya alphabet*. Dostupné na <http://www.famsi.org/mayawriting/dictionary/christenson> (staženo 2. 11. 2011).
- Kendall, Carl [cca 1975]. *Esquipulas*. Rukopis uložený v knihovně CIRMA, Antigua Guatemala.
- Kendall, Carl [1991]. The politics of pilgrimage: The Black Crist of Esquipulas. In: Crumrine, N. Ross – Morinis, Alan (eds.). *Pilgrimage in Latin America*. Westport: Greenwood Press, s. 139–156.
- Kratochvíl, Zdeněk [1994]. *Filosofie živé přírody*. Praha: Herrmann a synové.
- La Farge, Oliver [1947]. *Santa Eulalia: The religion of a Cuchumatán Indian town*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lévi-Strauss, Claude [2006 (1958)]. *Strukturální antropologie*. Praha: Argo.
- López García, Julián – Metz, Brent E. [2002]. *Primero Dios: Etnografía y cambio social entre los mayas ch'orti's del oriente de Guatemala*. Guatemala: FLACSO.
- Metz, Brent E. [2006]. *Ch'orti'-Maya survival in eastern Guatemala: Indigeneity in transition*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Metz, Brent E. – McNeil, Cameron L. – Hull, Kerry M. (eds.) [2009]. *The Ch'orti' Maya area: Past and present*. Gainesville: University Press of Florida.
- Nolan, Mary Lee [1991]. The European roots of Latin American pilgrimage. In: Crumrine, N. Ross – Morinis, Alan (eds.). *Pilgrimage in Latin America*. Westport: Greenwood Press, s. 19–49.
- Osborne, L. de Jongh [1948]. Pilgrims' progress in Guatemala. *Bulletin of the Pan American Union*, s. 135–142.
- Palma Ramos, Danilo A. [2001]. *Así somos y así vivimos los Ch'orti'*. Guatemala: Universidad Rafael Landívar.
- Pompejano, Daniele [2009]. El dios negro de los hombres blancos. *Mesoamérica* 30, 51, s. 123–149.
- Radin, Paul [1937]. *Primitive religion: Its nature and origin*. New York: Viking Press.
- Scott, Robert A. [2010]. *Miracle cures: Saints, pilgrimage, and the healing powers of belief*. Berkeley: University of California Press.
- Shanafelt, Robert [2004]. Magic, miracle, and marvels in anthropology. *Ethnos* 69 (3), s. 317–340.
- Thomas, Robert N. – Horst, Oscar H. – Hunter, John M. [2002]. Pilgrim networks of the shrine of Esquipulas, Guatemala. *Journal of Cultural Geography* 20 (1), s. 27–49.
- Thompson, J. Eric S. [1964]. Trade relations between the Maya highlands and lowlands. *Estudios de Cultura Maya* 4, s. 13–48.
- Turner, Victor W. [2004 (1969)]. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press.
- Vogt, Evon Z. [1976]. *Tortillas for the gods: A symbolic analysis of Zinacanteco rituals*. Cambridge: Harvard University Press.
- Werfel, Franz [2007 (1941)]. *Píseň o Bernadettě*. Praha: Vyšehrad.
- Wisdom, Charles [1940]. *The Chorti Indians of Guatemala*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Zola, Émile [1914 (1894)]. *Lourdy*. Praha: Nakladatelství Jos. R. Vilímeck.

Jan Kapusta (1985) vystudoval etnologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Na stejném pracovišti pokračuje v doktorském programu. Studoval na Universidad Complutense v Madridu (2007–2008) a University of Roehampton v Londýně (2012). Prováděl terénní výzkumy ve Španělsku (2006 a 2007) a v Guatemale (2009). Zabývá se antropologií náboženství (poutnictví, obětní rituály) a etnologií Latinské Ameriky (mayská kultura).*

Petruskova esejistika

HELENA KUBÁTOVÁ

Miloslav Petrusek vládl jedinečným uměním napsat sociologický esej. Napsal jich spoustu, ostatně i kniha *Společnost a kultura* z roku 2012, která u příležitosti udělení *Ceny Víze 97* vychází, vlastně představuje souhrn esejů.

Pan profesor eseje nejenom psal, ale nad rolí a postavením sociologického eseje se rovněž zamýšlel. Například v esejí o esejí *Esej v sociologii a společnost v esejí* uvažuje nad tím, že a proč je esejistický styl vylučován z vědeckého diskurzu, proč se málokdo do psaní sociologických esejů pouští, a to nikoliv jen proto, že sociologická esejistika vyžaduje specifické nadání, ale také proto, že eseje obvykle neotisknou v impaktovaných časopisech. Ostatně Petruskova esej o esejí končí chmurnou vizí budoucnosti sociologického eseje: „Jak že končí Gogolův Revizor? Smutno na tomto světě, pánové. Smutno, pokud jde o budoucnost sociologického eseje, ale jinak veselo, veselo, k popukání veselo...“ [*Petrusek 2008: 57*].

Sociolog Petrusek ovšem nesoudil, že sociologický esej může nahradit standardní sociologické psaní sociologických traktátů a zpráv ze sociologických výzkumů, ostatně sám napsal řadu knih standardním stylem a jeho zásluhy na badatelském poli jsou všeobecně známé. Esej nijak neupřednostňoval, jen soudil, že esej může, vlastně musí: „otevřít nápaditě nový problém, z nového zorného úhlu ukázat problém zdánlivě již vyřešený, inspirovat čtenáře k myšlenkovému dialogu s autorem, nabízet nestandardní, ale ještě neověřená řešení, provokovat a zejména inteligentní a duchaplnou formou žádat o spoluúčast a porozumění“ [*Petrusek 2008: 49*].

Například v esejí *Proč lidé naší doby potřebují mýty?* tedy navzdory rozmachu vědeckého poznání, vědeckého obrazu světa, vědecké metody a rozumu, používá modelový esejistický paradox: „Jsme paradoxně sevřeni z jedné strany odmítáním racionality osvícenství, buditelství, vysoké kultury, ale i prostého vědomí odpovědnosti, a na druhé straně slepou a nepřiznanou vírou, že překročíme-li všechny meze, věda nás zase uzdraví. Tatáž věda, kterou jsme ve jménu postmoderní mytologie strhli z jejích nadpozemských výšin, avšak která nám konec konců toto všechno umožnila: věda se ve svých důsledcích proměnila v mýtus“ [*Petrusek 2012a: 79*].

Petruskovy sociologické eseje také ukazují způsob jeho uvažování – tedy uvažování, myšlení na pomezí, například reflexe literatury (beletrie), umění, filosofie, historie, což ukazuje, že cenu dostává právem, neboť svým dílem dokázal překračovat tradiční rámec vědeckého poznání a poukazovat na širší souvislosti jevů a věcí. Petruskovy eseje ukazují na množství a šířku témat, jimiž se zabýval, na která myslel a o nichž uvažoval a tudíž na jeho rozsáhlé znalosti nejen sociologie a společnosti, nejen z hlediska sociologického.

Jedním ze základních znaků eseje je to, že v esejí autor může – ba musí – vyjádřit osobní postoj. Také tím se esej liší od standardního sociologického psaní, v němž obvykle není místo – a snad i právem – pro osobní postoj autora. Čteme-li Petruskovy eseje, pak nespátříme jen širší jeho vědomostí, ale mnohdy také jeho mravní postoje, co ho těšilo a z čeho měl obavy.

V dalším eseji podle mého soudu varovném *O teroristech všedního dne a „měkké deviaci“* se zamýšlí nad snahou společností, v nichž žijeme, vyjmout z působení mravní normy a učinit je tak mravně indiferentními; příkladem mu je pokus – bohužel úspěšný – vyjmout podstatnou část ekonomických aktivit z mravní kontroly, aby se co nejrychleji všechno zprivatizovalo. Závěr eseje je pro esejistický styl příznačný: „Jedna z důležitých ctností a povinností sociologů je odpovědnost – a odpovědný může být jen člověk přičetný. Zachování přičetnosti, tedy konec konců zdravého rozumu, se tak stává podmínkou nutnou našeho slušného přežití na této planetě: to jediné, čím se můžeme bránit rozvratu řádu a sebezáhubě je rozum, poznání a usilování o pravdu“ [Petrušek 2001: 117]. Petrušek nám tak ve svých esejích zanechal nejen svůj myšlenkový, ale i mravní odkaz.

Závěrem lze konstatovat, že Miloslav Petrušek sociologii nikdy nepoužíval samoúčelně, ale vždy jako nástroj, který má sloužit pro vysvětlení a porozumění společnosti. Mnohým z jeho esejů mohou rozumět i laici, lidé, kteří se o společnost zajímají a kladou si otázky, přičemž mohou zjistit, že jsou to legitimní otázky, neboť si je klade i profesor sociologie, jenž případně nabízí též jiné otázky, jež je snad do té doby nenapadly, a tak v nás všech nenápadně pěstuje touhu po poznání a porozumění světu našeho života. Kládl si rovněž otázku, jaký bude sociolog budoucnosti a jaká bude sociologie: „Musíme tedy usilovat o to, aby se sociologie neprimitivizovala tím, že se bude zabývat pouze předměty a bude ignorovat celou minulost svého vlastního přemítání a bezpečné stezky svých předchozích výzkumů. Opravdu musíme? A kdo vlastně musí?“ [Petrušek 2012b: 144–145].

Literatura

- Petrušek, Miloslav [2001]. *O teroristech všedního dne a „měkké deviaci“*. In. Kabele, Jiří – Mlčoch, Lubomír (eds.): *Institucionalizace (ne)odpovědnosti: globální svět, evropská integrace a české zájmy. Přelom druhého a třetího tisíciletí z pohledu společenských věd*. Praha: Karolinum, s. 108–119.
- Petrušek, Miloslav [2008]. *Esej v sociologii a společnost v eseji*. In. Osvaldová, Barbora – Kopáč, Radim: *Pokusy a dobrodružství: poznámky k eseji*. Praha: Karolinum, s. 47–57.
- Petrušek, Miloslav [2012]. *Společnost a kultura*. Praha: Knihovna Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových Vize 97.
- Petrušek, Miloslav [2012a]. *Proč lidé naší doby potřebují mýty?* In. Petrušek, Miloslav: *Společnost a kultura. Sociologické úvahy a eseje*. Praha: Knihovna Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových Vize 97, s. 73–84.
- Petrušek, Miloslav [2012b]. *Sociologie mezi minulostí a budoucností: tradice a perspektivy*. In. Petrušek, Miloslav: *Společnost a kultura*. Praha: Knihovna Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových Vize 97, s. 133–146.

Kulturní odkaz Miloslava Petruska

MIROSLAV PAULÍČEK

Profesor Miloslav Petruska byl bytostně spjat s uměním. Umění bylo jedním z jeho výrazných odborných zájmů a zároveň jeho osobní zálibou. Ostatně nemá-li se o umění psát plytce a vulgárně, člověk k němu zkrátka náklonnost mít musí. Také proto (a jistě i pro jeho srovnatelnou lásku k sociologii) můžeme s klidem nahlédnout do Petruskových více než dvě desetiletí starých textů o literatuře, přičemž v nich objevíme pozoruhodnou upřímnost a ojedinělou intelektuální poctivost. Ani dnes tyto texty nejsou triviální, pomýlené, natož směšné. Právě naopak, jsou stále inspirativní a dokonce daleko svěžeji než většina současné sociologické produkce. Ani revoluční rok 1989 nezpůsobil, že bychom nad čímkoli museli přimhouřit oko; sociologická čtení beletrie, jaká Petruska publikoval společně s Josefem Alanem v samizdatovém *Sociologickém obzoru*, vyšla v pozoruhodném výboru v roce 1996 [*Alan – Petruska 1996*]. Takřka legendární, protože z většiny knihoven dávno ukradená, útlá knížka *Sociologie a literatura* svědčí o ideové pevnosti autora dokonale. Miloslav Petruska odevzdal její rukopis v lednu 1989, kniha vyšla v roce následujícím a na jejím konci čteme v autorově ediční poznámce následující:

Při korekturách v lednu 1990 jsem s radostí zjistil, že v původním textu nemusím nic měnit – úvahy o politické pornografii, o exkomunikačních procedurách ve spisovatelské obci, o krizi československé sociologie i o pseudodialektice oficiální vědy byly v původním textu v téže podobě, v níž je čtenář dostává do rukou dnes. (...) Bylo by projevem amorálního konjunkturalismu, kdybych vypustil pasus o marxismu v sociologii literatury, protože jeho postavení je opravdu takové, jak se čtenáři předkládá [*Petruska 1990: 115*].

Vedle konkrétní i všeobecné reflexe literatury upíral Petruska svou sociologickou pozornost především do oblasti, kde se standardní uměnovědci vyskytují jen zřídka a krátce, totiž na umění tzv. služebné, především totalitní. Velmi dobře si byl vědom toho, že socialistický realismus nebo umění nacistického Německa nebývají (až na výjimky) příliš zajímavými objekty zkoumání z hlediska estetiky, zato z hlediska sociologického nesmírně. Vezmeme-li do ruky výbor Petruskových textů, který vyšel k udělení ceny Vize 97, pak je v tomto ohledu ještě zajímavější, než jaké texty v něm jsou (a že umění se více či méně týká skoro každý), jaké se do něj nedostaly; editor Jiří Fiala na konci uvádí hned tři texty, které se služebným uměním zabývají: *Umění totalitních režimů jako sociální fenomén*, *Československý socialistický realismus (1948–1958)* a *Josefína a český Slavín* s podtitulem *Portrét jako nástroj zobrazení člověka a manipulace kolektivní paměti*.

V dějinách sociologie se stalo jakousi tradicí (bohužel stále méně udržovanou), že téměř všichni velcí sociologové měli velmi vřelý vztah k umění. A nejenže měli umění v oblíbě, zároveň o něm také leccos věděli. Mnozí o něm i psali (ač jsou to z pohledu sociologie umění postavy spíše okrajové); Georg Simmel o Beethovenovi, karikatuře nebo herectví, Pitirim Sorokin ukazoval (podobně jako Oswald Spengler) na umění „krizi našeho věku“, Max Weber psal o racionalitě v hudbě a jeho bratr Alfred třeba o Rodinovi. Také

u nás takováto tradice vede od Masaryka přes Chalupného či Arnošta Bláhu, třeba právě až k Miloslavu Petruskovi.

Chápeme-li kulturu v nejužším slova smyslu jako kultivaci spojenou s uměním, jeví se přirozené, že kultivovat jiné může jedině člověk kultivovaný. Profesor Petrussek, jakožto zcela jedinečný pedagog, takto velmi účinně působil, a to i když přednášel o tématu jakkoliv umění vzdáleném – v teorii pole Pierra Bourdieuua nalezl Vladislava Vančuru nebo v Georgu Simmelovi Tolstého Kreuzerovu sonátu. V ovzduší se přirozeně formoval dříve takřka samozřejmý předpoklad, že není možné, aby společensky či humanitně vzdělaný jedinec byl uměním netknutý a jeho kulturní znalosti začínaly a končily Harry Potterem nebo jakoukoliv upíří ságou.

Miloslav Petrussek sám sebe stále častěji označoval, co se umění týče, za „stárnoucího konzervativce“ [viz např. Petrussek 2012a], měl pro to ovšem dobrý, empiricky podložený důvod. Kupříkladu v brilantní (byť ne zcela doceněné) knize vydané k 660. výročí Karlovy univerzity si neodpustí povzdech nad tím, že studenti stále méně poslouchají vážnou hudbu, příliš nechtou klasickou beletrii a téměř vůbec nechodí na výstavy soudobého výtvarného umění [Petrussek 2008]. Petruskův kulturní konzervatismus ovšem nelze zaměňovat za staromilství. Stál naopak v jasné opozici vůči tomu, co Werich s Voskocem nazývali „vousaté stáří“, jež apriori odmítá vše nové a mladé už proto, že je to nové a mladé. O aktuální umění se velmi zajímal a častokrát (nejen) studentům dokázal, jak málo vědí o současném kulturním dění. Šlo mu především o toto: abychom mohli něco odmítnout, musíme to nejprve poznat. Zdravý (v tom nejlepší smyslu) přístup k umění, k němuž Miloslav Petrussek svým příkladem nabádal, by bylo možné shrnout ve třech bodech:

Zaprvé, neměli bychom odmítat to, čemu nerozumíme, jen proto, že tomu nerozumíme. Zadruhé, porozumění některým uměleckým dílům vyžaduje delší dobu, úsilí a trpělivost. Zatřetí je zároveň nutno být připraven na to, že určité umělecké dílo v sobě může skrývat toliko banalitu nebo vulgárnost.

Literatura

- Alan, Josef – Petrussek, Miloslav [1996]. *Sociologie, literatura, politika*. Praha: Karolinum.
 Petrussek, Miloslav [1990]. *Sociologie a literatura*. Praha: Československý spisovatel.
 Petrussek, Miloslav [2008]. ... *ať je stůl k pohostění prostřený*. Praha: Karolinum.
 Petrussek, Miloslav [2012a]. Umění a životní styl ve společnosti zjitřených smyslů (Úvahy stárnoucího konzervativce). *Kritika & Kontext*, 16 (44), s. 10–15.
 Petrussek, Miloslav [2012b]. *Společnost a kultura*. Praha: Nadace Dagmar a Václava Havlových VIZE 97.

Miroslav Kouba, Dagmar Magincová, Ivo Říha (eds.): *Kontexty propagandy*. Pardubice: Vydavatelství University Pardubice, 2012, 350 stran.

Kolektivní monografie *Kontexty propagandy* editorů Miroslava Kouby, Dagmar Magincové a Iva Říhy si neklade malé cíle. K reflexi fenoménu propagandy chce vedle obvyklých přístupů (sociologický, psychologický, policko-ekonomický, lingvistický či mediální) přispět především svým interdisciplinárním přístupem, spočívajícím v uchopení a analýze konkrétních propagand a jejich (společenských) důsledků ve specifických historických kontextech.

Význam propagandy rapidně vzrostl po 1. světové válce, která naplno obnažila její sílu a účinnost, avšak také přispěla k nárůstu značně hanlivých konotací tohoto pojmu. Účinnosti propagandy rovněž pomáhalo institucionalizované využití metod obchodní reklamy, které již byly zvláště v USA (již v 19. století) na značné vysoké praktické a teoretické úrovni. Propaganda se dále postupně stávala významným moderním nástrojem států, jež systematicky využívaly ideologicko-politickou, ekonomickou, kulturní a didaktickou (či socializační) propagandu jako nástroj mocenského boje, ať už uplatňováním moci směrem dovnitř, nebo ven. Dnes je propaganda převážně chápána jako záměrná, koncepční a systematická snaha o formování představ, ovlivňování a usměrňování citů, vůle, postojů, názorů, mínění a chování lidí za účelem dosažení takové reakce, která by byla v souladu s úmysly a potřebami propagandisty; k tomu používá libovolné vhodné persvazivní prostředky. S postupným „zvědečtáním“ moderní propagandy, spočívajícím v cíleném a integrovaném využívání rafinovaných metod nápodoby, působení na podvědomí a vybudování emocí, vyvolávání davové psychózy a interakce (Le Bon by se až divil), jakož i v perfektně propracovaném načasování a „napasování“ na existující společenské trendy spolu s ohromujícím rozšířením technických možností médií (včetně vzniku nových), se propaganda stávala stále více a více totální, nedovolující (téměř) žádného úniku od jejího působení.

Problematice propagandy se proto od doby 1. světové války věnovala celá řada autorů, často

však pouze z hlediska její praktické exekuce či z hlediska psychologického. K zásadnímu zlomu v uchopení fenoménu propagandy došlo až v 60. letech minulého století díky práci významného francouzského sociologa a filosofa Jacquese Ellula, který ve své knize *Propagandes*, vydané v roce 1962, odmítl dominanci psychologických přístupů ve prospěch sociologických, jež až do současnosti víceméně převládají (psychologické však z pochopitelných důvodů nezmizely). Z tohoto přístupu v podstatě vychází většina příspěvků v recenzované monografii; postupný posun k již zmíněné totální propagandě lze později demonstrovat například na knize *Total propaganda* (1997) Alexe Edelsteina.

Monografie *Kontexty propagandy* je rozdělena do čtyř částí: 1) Teoretická reflexe propagandy, 2) Propaganda a nacionalismus, 3) Propaganda mezi kolektivismem a individualismem a 4) Propaganda a mediální diskurs; těmto konkrétním oddílům předchází krátký, ale hutný teoretický úvod editorky Dagmar Magincové, který se zabývá propagandou jako instrumentem moci.

Příspěvky v první části patří tematicky i zpracováním k nejzajímavějším a nejlepšími v celé monografii. Autoritou vědy a demarkační linií mezi propagandou a obyčejným přesvědčováním, navíc s cílem problematizovat víru v jasné rozlišení racionální argumentace od propagandistického šíření určitého postoje, se v prvním příspěvku *Možnosti zneužití důvěry ve vědecké poznání* zabývá David Šimeček. Analýze *Althusserova pojetí ideologie a konstituce subjektu*, pro propagandu tak významných pojmů, včetně jejich vztahu ke státním aparátům se v další teoretické reflexi věnuje Petr Kužel. Pro propagandu důležitou iluzí svobodné vůle coby jisté formy „sebepropagandy“, která je vykonávána „nevědomím na vědomí“, respektive sémiotickými aspekty propagandistického sdělení se zabývají příspěvky *Sebeklamné sebeospravedlnění v deterministickém rámci* Antonína Doláka a *Prožitkový aspekt propagandistického sdělení* Jarmily Doubravové. „Jinakost“ v hitlerovském Německu z antropologického pohledu pak ve svém příspěvku *Kognitivní imperativ: rasa jako biokulturní jev* zkoumá Martin Soukup. Text *Podoby propagandy v římském světě. Transformace*

propagandy jako reflexe společenských a politických změn, zaměřený především na její proměnu v souvislosti s rychlým zánikem a následnou transformací římské republiky v raný principát, nás zavádí zpět do antiky, tedy do doby, kdy byly nejprve Aristotelem zformovány tři zásady persvazivní komunikace, doplněné později právníkem Cicerem, na nichž jako na čtyřech pilířích dodnes stojí základy moderní propagandy. Pavel Titz zde demonstruje promyšlené používání propagandy v tomto období především na příkladu prezentace osoby císaře Augusta.

Ve druhé a třetí části publikace jsou následně čtenáři nabídnuty různé obsáhlé „případové studie“ použití propagandy – nacionální či totalitní – jako mocenského nástroje persvaze, což umožňuje jejich (vzájemnou) konfrontaci zvýrazňující roli společenského kontextu, ve kterém probíhají. Tematicky tyto studie varíují mezi rolí (lingvistické) propagandy při formování moderního finského, respektive estonského jazyka (Lukasz Sommer: *Linguistic in the borderland of scholarship and propaganda*), nacionální rolí propagandy v českých zemích ve 2. polovině 19. století (Ivo Říha: *Milostný motiv ve službách národně-výchovné tendence*) přes propagandu v období existence Slovenské republiky rad (Martin Durišín: *Propaganda na východnom Slovensku v čase existencii Slovenskej republiky rad*), českou kulturní propagandu za 2. republiky (Dagmar Magincová: *Křížácké kulturní tažení za druhé republiky...*) či vztah nových médií a nacionalismu (Aleš Kozár: *Nová média a některé formy vlastenectví a nacionalismu v současném Slovinsku*) až po propagandistické kampaně například ve stalinském Rusku 30. let minulého století (Zbyněk Vydra: *Kdo žije šťastně v Stalinově Rusku?*), formování obrazu nepřítele v Československu v období 1948–1996 (Eva Palivodová: *Obraz nepřítele v Československu 1948–1956*) nebo *Kontexty „vědecké propagandy“ při prosazování marxismu-leninismu na vysokých školách* Markéty Deváté. Význam případové srovnávací studie překračuje příspěvek jednoho z editorů Miroslava Kouby, tj. *Jazyk – agitace – nacionalismus: jihoslovanské proměny jazykové propagandy v době národního obrození a dnes*, analyzující roli jazyka při formování

nových moderních národních identit a států na území bývalé Jugoslávie. Jistý druh jazyka nenávisti – jak tvrdí Kouba – „se za určitých okolností všeobecného rozkladu, bezvlády a eliminace váhy slova kulturních autorit stává všeobecně uplatňovaným nástrojem násilí, nových politických a propagandistických hesel“ (s. 134). Toto zaměření se mimo jiné začíná objevovat také v textech, zabývajících se různými sociálními či etnickými konflikty i u nás (například v souvislosti s Romy či „nepřizpůsobivými“) a může se podle Kouby „relativně snadno změnit v jazyk války“ (s. 134).

Poslední oddíl je pak zaměřen na masová média spoluvytvářející společenský diskurs, v němž se realizuje novodobé propagandistické působení pravděpodobně nejčastěji. I zde čtenář najde široký výběr témat od analýzy *Jazyka protirevoluční propagandy* Tomáše Dufka, přes rozbor *Fischlovy kulturní propagandy v kontextu vládní exilové politiky v Londýně 1940–1945* Pavla Večery až k víceméně „žhavé současnosti“. Ta se odráží především v aktuálních studiích *Propaganda v české politické komunikaci na příkladu projednávání státního rozpočtu v Poslanecké sněmovně* (Martina Berrocal), *Spin doctoring jako forma propagandy v demokratických režimech* (Jakub Charvát) či v příspěvku Jiřího Studeného *Je populární manažerská literatura propagandou pozdního kapitalismu?*

Bohužel nebylo možné na omezeném prostoru této recenze třeba jen zmínit všechny další, neméně zajímavé příspěvky. Protože ale výběr témat a dílčích problémů bývá vždy více či méně subjektivní záležitostí recenzenta, neznamená tento fakt, že by recenzí opomenuté příspěvky nebyly dostatečně kvalitní. Přesto na samý závěr ještě jedna kritická výtka: monografii by prospěla alespoň krátká, do jisté míry „syntetizující“ kapitola, ve které by byly shrnuty a případně zobecněny poznatky z komparativního přístupu k různým konkrétním druhům propagandy. Konec konců právě k tomu chce tato publikace podle svých editorů přispět; bez ohledu na tuto námitku ale rozhodně stojí za to si recenzovanou publikaci přečíst.

Michal Kotík

Karel Černý: Svět politického islámu. Politické probuzení Blízkého východu. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, 599 stran.

Devět rozsáhlých kapitol, bezmála šest set stran působivého textu, více než tři desítky tabulek a grafů, doplněných o dvanáct set zpřesňujících poznámek. I tak lze shrnout první knihu pražského sociologa Karla Černého, která se zabývá více než aktuálním tématem – politicko-náboženským probuzením Blízkého východu. Tato po všech stránkách ambiciózní publikace se pokouší zmapovat procesy stojící za neobvykle intenzivní sociální dynamikou některých současných islámských zemí. A v návaznosti na to pak zjistit, v čem spočívá unikum blízkovýchodní sociální změny, jejímž významným průvodním rysem se stala politizace islámu.

Forma výkladu a hodnocení publikace s takovýmto vymezením i rozsahem je samozřejmě odvislá od toho, bude-li ji provádět orientalista, islamista, politolog zabývající se srovnávací analýzou politických režimů či sociolog náboženství, pro něhož ústřední roli sehrává politizace zdejší religiozní sféry. Pro zisk nebo ztrátu čtenáře této stati je však její text sepsán historickým sociologem, jenž má zvláště blízko k teoriím. Proto i podstatná část této recenze bude zaměřena právě na teoreticko-analytická východiska autorovy práce a jejich relevanci v oblasti historické či makrosociální srovnávací sociologie, kam lze danou publikaci zařadit. Zároveň se však nedomníváme, že by byl takovýto postup zcela svévolný a nepřispíval by k porozumění přínosu badatelovy práce pro výzkumníky z řad orientalistů, politologů, religionistů a případně jinak vymezené čtenářské obce. Naopak jsme toho názoru, že seznámení s předloženým teoreticko-analytickým aparátem představuje jednu z prvních podmínek pro porozumění jakémukoliv z transdisciplinárních přesahů, které publikace Karla Černého nabízí.

Literární teoretici Robert Scholes a Robert Kellogg tvrdí, že každá kniha se pokouší vyprávět příběh několika málo klíčových postav, jež se pak automaticky stávají i hrdiny daného narativu. „Svět politického islámu“ má v tomto směru

dva důležité hrdiny. Prvním z nich je proces *modernizace*, který bývá popisován především skrze analogie k evropské (ve skutečnosti však euroamerické) modernizaci 19. století a představuje nejobecnější analytický koncept. Druhým hrdinou je *islámské náboženství*, jež se dostává právě do styku jak s modernizací jako celkem, tak i s jejími subprocesy (urbanizací, ekonomickou změnou, populační explozí aj.). Vzájemné střetávání těchto dvou ústředních hrdinů pak ústí nejenom v proměnu islámského náboženství (jeho institucionálního zakotvení, symbolického významu či ve změnu jeho funkcí), ale též v transformaci modernizačních procesů. Ty jsou pak zpětně modifikovány vlivem silicího politického islámu. Politický islám zde tedy nesehrává roli závislé proměnné, nýbrž proměnné nezávislé, která nakonec představuje stejně důležitý jev jako modernizace sama (s. 18). Věc je však ještě o něco složitější. Zatímco islám vystupuje především v úloze strukturního prvku, dokonce předcházejícího modernizačním procesům, čili představuje jakýsi „předmoderní substrát“ (s. 16), modernizace je vyobrazena jako prvek v prvé řadě dynamizující, procesuální. Svým působením mění společnost Blízkého východu druhé poloviny 20. století a v návaznosti na to i výchozí základnu islámského náboženství a s ním spjaté ideologie.

Pokoušíme-li se lokalizovat teoretickou strukturu v pozadí autorovy práce, musíme shledat, že její páteř tvoří obecný model modernizace, který se skládá z několika dílčích složek a svého geograficko-historického kontextu. Do tohoto modelu jsou pak včleněny jak 1) dílčí teoretické koncepce (jakési teorie středního dosahu), snažící se vysvětlit příčiny, průběh a klíčové důsledky s modernizací souvisejících jevů, tak i ty 2) teoretické koncepce, které (do) vysvětlují různé aspekty politizace islámu. Kupříkladu otázku, proč se mnoho z islámských radikálů rekrutuje právě z rodin, jež disponují vysokým množstvím kulturního kapitálu. Teoretická struktura dané práce má tedy dvě na sebe navazující úrovně s různou mírou teoretické abstrakce. Krátkým rozbořením obou z nich chceme upozornit na stěžejní body a přínos autorovy práce, stejně jako na některé problémy, jež jim zvolený přístup přináší.

Jádro a první úroveň teoretické argumentace spočívá v *obecném modelu modernizace*, která je považována za soubor procesů: 1) sociální a demografické změny (zejména populační exploze, migrace do měst, urbanizace a alfabetizace); 2) ekonomické změny (zde především vyobrazené skrze indikátory hospodářského blahobytu a schopnosti trhu práce zprostředkovávat sociálním aktérům zaměstnání) a 3) změny politické, zvláště v podobě budování centralizovaných národních států a zavádění prodemokratických opatření vedoucích k inkluzi občanů v politické sféře (s. 6). Nicméně v případě modernizace Blízkého východu nemáme co do činění s tím, co Ernest Gellner svého času pojmenoval jako „world growth story“. Nesetkáváme se zde ani s postupným růstem blahobytu, ani sociálních, politických a ekonomických práv. Zdejší region, nabádá nás Černý (s. 14–15, 509–510), prošel (a prochází) nerovnoměrnou modernizací, což autor ve své knize na mnoha místech velmi pečlivě a přesvědčivě dokumentuje. Zatímco sociální a demografické změny mají vysokou dynamikou, tempo ekonomickým proměn je již o poznání pomalejší a nespojité. V případě politické sféry pak dokonce nastává ustrnutí sociální změny, ne-li v některých případech přímo nástup protimodernizačních trendů (s. 66–67). Souhrou působení těchto různorodých procesů dochází ke dvěma klíčovými konsekvencím. První z nich je politizace islámu, druhou pak extrémní vzrůst vnitřního politického napětí, jehož několikanásobné výbuchy lze sledovat v posledních dvou letech po celém regionu.

Kromě těchto tří množin procesů autor postuluje ještě dva důležité strukturní rámce, které se nacházejí v přímé interakci s modernizací (s. 13). Dílem se jedná o integraci islámského světa do mezinárodního systému, a dílem jde o zahraniční vměšování v regionu, čili faktory spjaté s postkolonialismem a globalizací. Domníváme se, že tyto dvě kategorie lze v podstatě sloučit do jedné a popsat je jakožto vnější kontext zkoumaného systému, který do určité míry podmiňuje průběh interních procesů.

K takto vymezenému teoreticko-analytickému modelu, představujícím pomyslné pojitko celé knihy, je nutné učinit hned několik

poznámek. I když je blízkovýchodní modernizace brána za proces v mnoha ohledech analogický vůči tomu, jenž se odehrával na evropském kontinentu, autor se nedopouští té chyby, že by připisoval blízkovýchodním procesům stejný průběh nebo vyústění jako na Západě. Namísto toho zdůrazňuje, že díky svému 1) historickému načasování a dynamice, stejně jako 2) socio-kulturní základně probíhaly odlišně, a to včetně svých důsledků. V tomto bodě je tedy jasné patrná badatelova inspirace jak základním postulátem historické sociologie, podle něhož na čase a místě vždy záleží, tak na mnohem nižší úrovni abstrakce myšlenkami současné civilizační analýzy – zejména teorií různorodých modernit.

Dále je v knize akcentována reverzibilita mnohých modernizačních procesů, byť jí samotné se dostává nejvíce prostoru pouze v oblasti politiky. Neméně zajímavé by však bylo analyzovat její působení i v rámci některého z dílčích ekonomických procesů: například na případu proto- a deindustrializace arabského venkova, stejně jako na akumulaci a deakumulaci kapitálu v jednotlivých zemích Blízkého východu. Tyto specifické procesy jsou totiž zodpovědné za nestabilní a pomalý ekonomický růst a díky tomu zdejší ekonomika nemůže působit jakožto dostatečně účinné „médiu“ při regulaci vzrůstajících společenských požadavků.

S odkazem na transformaci politické sféry je pak třeba si položit otázku, jestli blízkovýchodní cesta k modernitě nevede právě ke vzniku či utužení autoritativních režimů a nikoliv přímo k jejich demokratizaci, jak bývá implicitně předpokládáno. V tomto případě zůstává Černého analýza blízkovýchodních politických režimů a jejich transformace, spoléhající se převážně na teorii modernizace Samuela P. Huntingtona, leccos dlužna klasické práci Barringtona Moora jr. o přechodu premoderních států k moderním demokraciím a totalitárním režimům.

V podobném duchu lze diskutovat rovněž o úloze mezinárodního kontextu v představené publikaci. Autor jej sice zařazuje do obecného kauzálního modelu, zmiňuje se také o jeho relevanci pro svůj výzkum, ovšem v knize samotné je věnováno relativně málo prostoru právě diskusi o tom, jak zde „mezinárodní“ ovlivňuje

„národní“, a to zejména ve smyslu ekonomik a politik jednotlivých blízkovýchodních zemí. Zatímco všem endogenním procesům byla věnována samostatná kapitola, procesům působícím na zkoumané jednotky zvenčí je vymezen jen skromný prostor uvnitř pasáží, jež se zabírají právě interními procesy. To se nám pro období, během něhož probíhá modernizace blízkovýchodního regionu, tzn. pro éru charakteristickou rozvojem globalizace a přechodem k postfordistické politické ekonomice, nezdá jako úplně adekvátní řešení. Nedomníváme se samozřejmě, že by menší důraz na tyto prvky zpochyboval platnost výchozího analytického modelu či autorových závěrů. Soudíme však, že by poněkud (explicitnější a lépe koncepčně uchopené) zapojení právě této problematiky do diskuse o specifičnostech blízkovýchodní sociální změny napomohlo lépe zmapovat některé z rozdílů mezi jednotlivými státy v regionu a dále by podpořilo některé z autorových argumentů.

V neposlední řadě je z konceptu modernizace vyňat proces sekularizace, který podle autora (s. 170) není s to zajistit validní analýzu zdejší náboženské změny. Podle Černého totiž v případě islámských zemí nedochází k poklesu religiozity, ale k výraznému vzestupu náboženství, s nímž je spojena i diferenciací jeho institucionálních forem a jeho významná politizace a radikalizace.

Zastavíme-li se u druhé úrovně autorovy teoretické struktury, je k ní třeba podotknout, že její prvky (dílní teorie) jsou včleněny do jednotlivých kapitol práce, přičemž se zabývají hlavními modernizačními procesy a jejich důsledky. Klíčovou úlohou těchto teorií středního dosahu není vysvětlit blízkovýchodní modernizaci jako celek, nýbrž jen některé z jevů, jež modernizace přináší. Jinými slovy řečeno, bylo jich využito k upřesnění analýz a k detailnějšímu (mezo- a mikrostrukturálnímu) vykreslení příčin některých jevů. Autor v tomto ohledu využívá jak již zmíněnou Huntingtonovu koncepci modernizace (s. 43–48), tak např. i teorii náboženského trhu Rodneyho Starka (s. 349–351), stejně jako přístup k sociálním konfliktům přejatý z díla Lewise Cosera (s. 496–504). Díky tomu se mu velmi přesvědčivě daří zachytit nejenom úlohu

demografických procesů v transformaci místního regionu a mnohost jejich následků, ale též nárůst vitality zdejší religiozity, způsobený deregulací náboženského trhu. Rovněž přesvědčivě ukazuje, jak donedávna úspěšní političtí lídři pragmaticky využívali tzv. principu vnějšího a vnitřního nepřítelů k integraci „svých“ společností a k snižování úrovně konfliktů v nich.

S tímto postupem samozřejmě vyvstává otázka, nakolik je takovýto analytický eklekticismus, v rámci něhož jsou vedle sebe používány myšlenky strukturálního funkcionalismu, teorie racionální volby či konfliktních teorií, vůbec oprávněný. Domníváme se, že tomu tak proto případ je, neboť ústředním cílem autorovy publikace je velmi obsáhlá historicko-empirická analýza s určitým srovnávacím přesahem. A pro ni se pravděpodobně nejlépe hodí využití více teoretických perspektiv, umožňujících zachytit různé dimenze (institucionální sféry) a úrovně (mikro/makro) společnosti v jejich částečné komplexitě. O tom ostatně píše v jedné ze svých posledních studií politolog Steve Yetiv (*International Studies Perspective 12/1, 2011*). Navíc sám Karel Černý zdůrazňuje, že mu jde jednak o zachycení multikauzality, která v případě blízkovýchodní sociální změny a nástupu politického islámu působí (s. 30–31, 509), a jednak jsou jím využitě teorie středního dosahu integrovány do obecného modelu modernizace. Nejsou tedy využívány zcela nekonceptně a bez ohledu na abstraktnější teoretická východiska. Doplňme navíc, že integrace dílčích teorií do modernizačního modelu zůstává jen velmi volná a je dána primárně poznávacím hlediskem. Autorovým cílem rozhodně není vytvořit plně integrovanou teorii, která by vysvětlovala modernizaci Blízkého východu a na ni navazující jevy, případně nějakou takovou koncepci (např. teorii světového systému) na tento problém aplikovat. Tudíž mu ani není možné vytykat nízkou míru integrace mezi první a druhou rovinou jeho teoretického aparátu.

Když tedy shrneme klíčové body naší krátké exkurze do teoretické stavby „Světa politického islámu“, je třeba říci, že se jedná o koncepci, s níž sice můžeme v některých bodech polemizovat, nicméně nemůžeme jí upřít její inovativnost. Nabízí nám totiž nový pohled

na historicko-sociální vývoj Blízkého východu a vede k velmi detailnímu a mnohorozměrnému rozboru geneze současného politického islámu. Snaží se o navazování dialogu napříč jednotlivými obory a teoriemi zabývajícími se danou problematikou a zároveň nás vede ke kladení mnoha zajímavých a podnětných otázek. Což jsou ostatně všechno důvody, proč by si knihu Karla Černého měl přečíst každý společenský vědec.

Jan Kalenda

Horst de la Croix: *Military Considerations in City Planning: Fortifications*. New York: G. Brazillier, 1972, 128 stran.

Co vidí historická sociální věda, když se zahledí svým pohledem, plným oné typické sociologické imaginace, na městský prostor a na architekturu? Nespatří jen různě uspořádané ulice, křižovatky a náměstí, ale může také vidět za nimi se skrývající členění prostoru jako mocenskou techniku, která „ovlivňuje podobu a utváření mezilidských vztahů“ (Barbora Vacková: *Prostor, moc a utopie*. Brno: Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav 2010, s. 81).

Tato technika se velmi rafinuje a expanduje především v pozdním 17. a 18. století, tedy v době nástupu nového sociálně-disciplinačního paradigmatu, a právě takto nově strukturovaný prostor je pro historickou sociologii zajímavým předmětem zkoumání. (Viz například Michel Foucault: *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin, 2000.) Militární architektura hraje v novém způsobu produkce prostoru významnou roli a vojenské inženýrství coby řemeslo, které by samo sebe rádo chápalo jako vědu, se stává demiurgem mnoha ideálních, „utopických“ pevnostních měst, jejichž pravidelná a geometricky ortogonální nebo radiální struktura nemilosrdně a efektivně segmentarizuje, vylučuje a rozděluje – a disciplinuje. Jen se zadívejme skrze sociologickou imaginaci na příklady, které máme doslova za humny – na česká pevnostní města Terezína nebo Josefov.

V českém prostředí se tomuto tématu, tj. ideálním městům, vojenské architektuře a jejich

utopické dimenzi, nevěnuje mnoho autorů. Shora citovaná publikace Barbary Vackové (*Prostor moc a utopie*) tak představuje dílo vcelku výjimečné. V zahraničí panuje situace jiná a práce Horsta de la Croixe *Military considerations in city planning: fortifications*, je moderní klasikou v tomto stylu, k níž lze odkázat každého zájemce o počátky moderní historické dimenze sociálního problému produkce nejen městského prostoru. Kniha sice vyšla v roce 1972, ale stále představuje hodnotnou úvodní přehledovou studii, v našem akademickém prostředí nepříliš známou.

De la Croixova práce je sice útlejší, má pouhých 128 stran, nicméně přináší historický přehled vlivu vojensství na městskou architekturu a produkci sociálního prostoru již od antiky. Stejně jako řada jiných autorů, používá de la Croix jako základní dynamiku svého výkladu onen pohyb pověstného kyvadla poměru mezi útokem a obranou. Každá útočná inovace vyvolala reakci ve fortifikačním umění a později vědě vojenského inženýrství. De la Croixova práce je o to významnější, že vojenskou architekturou a jejím vlivem na produkci prostoru se obvyklí specialisté, od nichž by bylo možné se poučit – to jest kunsthistorici – téměř nezbývají. Autor vidí, že vojenská architektura byla historiky umění chápána spíše jako cosi spadajícího do hájemství empirické vědy – což znamená překvapivě odsunutí stranou něčeho, co od 16. století samo sebe definovalo především jako umění, ostatně mnoho významných umělců bylo zároveň vědci a vojenskými inženýrskými a architektonickými teoretiky – od Leonarda da Vinciho až ke Galileu Galileovi.

Od antických dob až do vrcholného středověku můžeme hovořit o relativní stálosti problematiky, ale pomyslná doba osová nastává na tomto poli až v 16. století, po revolučních efektech vývoje a rutinního používání efektivních palných zbraní na střelný prach. V renesanční Itálii vzniká skutečná fortifikační teorie a věda. Nové čtení římských klasiků jako Vitruvia inspiruje soudobé vojenské inženýry, vojáky a stavitele a generace Pietra Catanea a Vicenta Scamozziho se stává svědkem prudkého rozvoje teoretické práce na téma nejen utilitarizované, racionální militární produkce prostoru v rámci krunýře pevnostního systému obkružujícího

dané město, ale také uvnitř, v samotné městské zástavbě.

Téma vojenského disciplinárního členění prostoru, které je později tak významné pro Michela Foucaulta a další, se rodí ve své plnosti v renesanční Itálii přelomu 15. a 16. století. Koneckonců, k prvním v pramenech doloženému užití palných zbraní proti fortifikacím, které pomalu rozpohybovalo ono zmíněné symbolické kyvadlo oscilující mezi převahou obrany nebo útoku, došlo již v roce 1331 právě na italském území, nebo přesněji řečeno ve Furlansku. Vojenští inženýři 16. století ale v tomto směru učinili jeden z klíčových posunů. Francesco di Giorgio, pomyslný otec moderní vojenské architektury, v páté knize svého *Trattato di architettura civile e militare* již kolem roku 1500 píše, že síla pevnosti nezávisí na síle jejích zdí, ale především na kvalitě jejího plánu, její struktury – a to vnější i vnitřní. Di Giorgio je tak první, kdo rýsuje nejen později už zcela pečlivě vyměřený systém navzájem se palbou kryjících bastionů, chránících město – ale také samotné město vnitřní, které strukturuje pomocí radiálního plánu – uprostřed s kulatým náměstím a soustřednými kruhovými segmenty, protínanými paprsky komunikací směřujících ke čtyřem branám.

De la Croix nás provádí souvislostmi tohoto zlomu v produkci městského prostoru, bohatě ilustruje a dokládá genezi toho, co o 200 let později již zcela zapadá do kontextu osvícenského utilitarismu, racionalismu a „despotismu“. Přestože řada dobových autorů, jako například vojenský inženýr Giovanni Battista Belluci, odmítala celkový „holistický“ pohled na nutnost přísně racionalizované produkce prostoru a požadovala, aby se vojenský architekt soustředil pouze na opevnění a město ponechal sobě, příznak disciplinárního přísného členění prostoru se z raně novověké vojenské architektury již nikdy nevytratil. Během první poloviny 16. století, kdy se zejména severní Itálie stala bojištěm, kde se neustále srážely zájmy Říše a francouzské koruny, bylo mnoho měst dobýváno, ničeno a stavěno téměř znovu na zelené louce.

Výrazný impuls k tomuto konání přišel například v roce 1527, kdy byl Řím Klementa VII. vyplněn ve známém Sacco di Roma,

kteří prokázalo beznadějnou zastaralost fortifikací Věčného města. Následně se v letech 1534–1545 v Římě v souvislosti s velkými papežskými fortifikačními projekty setkávalo mnoho nejvýznamnějších vojenských inženýrů a zejména vlivem Antonia Sangalla mladšího a Francesca de Marchiho se onen „holistický“ přístup stal dominantní a pevnou součástí tradice.

Vzhledem k relativní novosti problematiky v českém prostředí, představuje novum i mnoho důležitých děl na toto téma. Objevit po letech De la Croixovu práci bude velmi příhodné pro každého zájemce, pro něhož je důležitý historický sociální pohled na militární souvislosti produkce městského prostoru, zejména v období raného novověku.

Petr Wohlmuth

Marek Jakoubek: *Vojvodovo. Etnologie krajské obce v Bulharsku*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2011, 347 str.

V roce 2011 vydalo Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK) ve spolupráci se Západočeskou univerzitou v Plzni jako svou 350. publikaci monografii o české krajské obci v severozápadním Bulharsku. Tato obec byla původně založena a obývána českými evangelickými vystěhovalci z rumunského Banátu, kteří se koncem 19. století přesunuli z obce Svatá Helena do Bulharska, kde založili Vojvodovo. Učinili z něj vesnici, jež prosperovala a šla příkladem širokému okolí, a setrvali zde až do přelomu 40. a 50. let minulého století, kdy se pod vlivem historických událostí z valné většiny přestěhovali do tehdejšího Československa (konkrétně na jižní Moravu). Předmluvu ke knize obstaral bulharský etnolog a bohemista Vladimír Penčev a čtenář se z ní dozvídá, že to byl právě on, kdo autora kapitol následujících a také mnohé další badatele po něm ke zkoumání této vystěhovalcké vesnice přivedl a vzbudil o něj zájem. Ten se dokonce v konkrétním případě Marka Jakoubka stal pro jeho další badatelské aktivity určujícím.

Autor sám knihu zahajuje jakousi polemikou s Penčevovým výrokem, který formuloval

při hodnocení disertační práce Lenky Budilové, v současnosti Jakoubkovy manželky a jeho partnerky při terénním výzkumu. Jde o Penčevův názor že „v oblasti vědeckého poznání po Budilové již o Vojvodovu těžko někdo napíše něco nového a podstatného“. Jakkoliv se slovy badatele, kterého označuje za svého učitele, nakládá Jakoubek se zjevnou úctou, nevnímá je jako něco, co by ho od další pozornosti věnované tématu obce Vojvodovo mělo odradit. Naopak z nich činí spíše jakousi výzvu, již je v rámci svého dalšího působení odhodlán překonat. Ostatně v průběhu čtení jednotlivých kapitol se čtenář ještě setká s mnohými náznaky, že zkoumání této krajanské obce Jakoubek nepovažuje za vyčerpáné a poukazuje na prostor, na který je možno další pozornost soustředit.

Samotná monografie sestává z osmi samostatných kapitol, jež jsou z části přepracovanými a rozšířenými verzemi vybraných studií autora z let předchozích, z části pak knižně dosud nepublikovanými příspěvky k etnologii Vojvodova. Jde o témata zdánlivě nesourodá, jejichž syntéza do jedné knihy však poskytne čtenáři poměrně komplexní obrazek o historii obce i každodenním životě jejich obyvatel v časech, kdy ji obývali převážně Češi.

Po vymezení témat dílčích částí monografie v rámci úvodní kapitoly, pojmenované stejně jako kniha samotná (*Vojvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*) následuje kapitola *Sesek – zapomenutá česká obec v Bulharsku*. Ta se zabývá dosud opomíjeným tématem prvního, dočasného osídlení, které skupina českých vystěhovalců z rumunského Banátu založila, než se definitivně usadila v obci Vojvodovo. Další v pořadí je stať věnovaná tématu religiozity tehdejší vojvodovské komunity – *Druhá půlka Pravdy. Opominutá dimenze víry vojvodovských Čechů*. Krom historického nástinu vývoje v této oblasti se snaží poskytnout i náhled do obsahové stránky a niterného vnímání otázky víry u těch, o nichž pojednává. Autor pokračuje studií *Vojvodovština – jazyk Čechů z bulharského Vojvodova*, v níž se snaží shrnout získané poznatky o původu a podobě mluvy tamních obyvatel a dále pak poskytnout čtenáři slovník výrazů, které v průběhu let strávených studiem tématu sám posbíral nebo dohledal v rámci prací svých

kolegů. Po té se na stránkách kapitoly *Vojvodovské náhrobní kameny (jako pramen)* věnuje dokumentaci náhrobků tamních zesnulých obyvatel včetně historického exkursu do problematiky okolností, za jakých byly (dodatečně) vztyčovány. Následují dvě kapitoly zprostředkující svědectví pamětníků: jako první je to *Vojvodovští Češi očima svých sousedů*, kde jsou nejprve poskládána dostupná svědectví či jejich fragmenty od sousedů českých usedlíků (krom Vojvodova i z jiných částí Bulharska). Především pak je k této kapitole připojena příloha *Vzpomínky na život Čechů, kteří žili ve vsi Vojvodovo* z pera Božidara Popova, syna tamního bulharského pastora. Jako druhá následuje kapitola *Dějiny Vojvodova očima jeho obyvatelky*, která vedle nástinu tamního života z účastnické perspektivy předkládá rovněž vyprávění o křivdách, jichž se na přesídleních dopustil komunistický režim po jejich návratu do Československa. Poslední část knihy – *Vojvodovské kalendárium* – přináší výčet dostupných dat z písemných pramenů, které se k historii obývaní obce českou komunitou vztahují, a utváří tak jakousi časovou osu.

Celou knihu uzavírají zkrácené překlady úvodní shrnující kapitoly do angličtiny a bulharštiny. Monografii doplňuje řada dobových fotografií, či nákrešů a každá z kapitol obsahuje ve svém závěru rovněž samostatný seznam použité literatury.

Knihy působí velmi čtivým dojmem, k čemuž nemalou měrou přispívá její forma, kdy autor při pojednávání o jednotlivých tématech střídá různé přístupy. Je až s podivem, jak univerzální pohled dokáže nabídnout, ačkoliv si pochopitelně není v některých oblastech zcela jistý, čehož si je sám vědom. Na některých místech přichází s kompilací dosud získaných poznatků od ostatních autorů, které dále rozvíjí a doplňuje vlastním výzkumem získané informace, případně je dotváří ještě dalšími, byť ne vždy zcela podloženými hypotézami, na což však Jakoubek poctivě poukazuje. Jinde zase dává prostor výpovědím pamětníků, přičemž je často ponechává bez významnějších edičních zásahů a umožňuje tak sdělením vynít v jejich plné autenticitě. V některých kapitolách pro změnu shromažďuje data se zjevným úmyslem

je publikováním spíše zachovat a zprostředkovat také těm, kteří přijdou po něm a jimž by bez tohoto úsilí již nemusela být dostupná, než s ambicí jejich potenciál sám beze zbytku vyčerpat v předkládané práci.

Tyto přístupy usnadní uchopení zvoleného tématu i zástupcům z řad laické veřejnosti a činí spolu s nijak přehnaně odborným jazykem publikaci pro mnohé z nich lépe dostupnou. Ostatně rovněž tato motivace je z monografie patrná – Jakoubek při svém bádání navázal s pamětníky a jejich potomky dle všeho relativně blízký

vztah, a celá kniha má tudíž evidentně mimo jiné sloužit k uchování kulturního odkazu, který jejich vlastní historie obsahuje. Je nasnadě, že podobný přístup nemusí být tak docela po chuti některým členům akademické obce, kteří mohou na podobný druh monografie klást jiné, vyšší nároky. Zůstává však otázkou, zda by zrovna toto mělo autora trápit. Osobně se domnívám, že nikoliv, své čtenáře si kniha dozajista najde.

Petr Komžík

Konference Aktuální problémy volného času a cestovního ruchu – 20. 9. 2012

Celodenní konference na uvedené téma se konala v Praze v prostorách Vysoké školy obchodní dne 20. září 2012. Toto odborné setkání bylo připraveno a uskutečněno ve spolupráci sekcí Sociologie integrálního zkoumání člověka, Sociologie kultury a volného času Masarykovy České sociologické společnosti a katedrou společenských věd Vysoké školy obchodní v Praze. Účastníky konference pozdravil tehdejší rektor Vysoké školy obchodní docent Ivo Straka, vlastní úvodní slovo, v němž představil téma a cíle konference, pak pronesl vedoucí katedry společenských věd Vysoké školy obchodní docent Jan Štemberk.

Na konferenci vystoupily na dvě desítky odborníků z oborů sociologie, psychologie, kulturologie, historie a cestovního ruchu. Uvedenou tematikou se vědecko-teoretická obec intenzivně zabývá již od druhé poloviny minulého století. V této oblasti bylo publikováno mnoho teoretických prací a byla uskutečněna řada vědeckých výzkumů, takže téma už má svou tradici a je v současné době velice aktuálním fenoménem. Trávení volného času se společně s cestovním ruchem promítá do odvětví služeb. S nástupem industriální a postindustriální společnosti se zásadním způsobem změnila celá struktura naší společnosti. V důsledku dalšího rozvoje techniky a se vznikem nových informačních technologií uplatňovaných ve všech oblastech společnosti se radikálně zvýšila a zvyšuje produktivita práce, která umožňuje masovou produkci zboží nejrozličnějšího sortimentu dostupného pro nejširší vrstvy společnosti. S nárůstem duševní dimenze práce se mění ale také celá struktura pracovní a mimopracovní doby.

Proč konkrétně se v těchto souvislostech věnuje systematická pozornost uvedené problematice, a to jak z hlediska teorie, tak i z hlediska výzkumu? Odpovědi na tu otázku nacházíme u mnoha významných myslitelů a v různých vědních disciplínách. Všechny se však shodují v tom, že volný čas představuje důležitou podmínku pro plnohodnotný rozvoj individua a sám zase zpětně působí na produktivní sílu práce. Francouzský sociolog Joffre Dumazedier

napsal, že Auguste Comte a Pierre-Joseph Proudon vytvořili jinou koncepci budoucí společnosti než Karl Marx, ale všichni přispívali velkou důležitostí dobytí volného času technickým pokrokem a sociální emancipací. Rovněž shodně spojovali vývoj volného času s pokrokem intelektuálního vzdělání dělníků a s růstem jejich participace na občanských záležitostech.

Souhrn materiálních, sociálních, kulturních a životních podmínek, respektive jejich změna vyvolává potřebu řešit mnoho klíčových oblastí, mezi které patří i takové problémy, jakými jsou otázky vzájemného vztahu volného času a cestovního ruchu.

Vlastní program konference byl rozčleněn na tři části: první zahrnovala různá pojetí volného času, druhá volný čas jako komponentu životního způsobu a hledisko životního stylu, třetí část pak pojednávala o cestovním ruchu coby prostoru realizace volnočasových aktivit.

V první části vystoupilo sedm referujících a vzhledem k omezenému prostoru pro publikování této informace uvedeme jen názvy vystoupení referujících se stručným obsahem. Alexander Fazik ve svém referátu nazvaném *Fond volného času, jeho struktura a funkce* se zabýval teoreticko-metodologickými problémy volného času, v návaznosti na díla francouzských sociologů Joffre Dumazediera a Jeana Fourastiéra a dále českých sociologů Antonína Červinky, Miroslava Dismana, Jaroslava Klofáče, Vojtěcha Tlustého, Blanky Filipcové a dalších. Volný čas má svůj kvantitativní i kvalitativní rozměr, takže když definujeme volný čas jako segment mimopracovní doby, jedná se o kvantitativní vymezení. To je ovšem důležité, neboť toto pojetí nám dává možnost přesně zjistit množství volného času, kterým disponují různé sociální skupiny. Chceme-li zjistit obsah jednotlivých aktivit a jejich motivaci, tak musíme naopak vymezit kvalitativní rozměr volného času, tj. otázku, do jaké míry jsou volnočasové aktivity výsledkem volby lidí, zda-li tyto činnosti provádíme se zájmem a máme z nich dobrý pocit nebo zda nám poskytují spokojenost z vykonané práce. Na základě empirických údajů ze sociologických výzkumů byl poté volný čas ve vystoupeních Martina Matějů, Ondřeje Špačka, Jána Mišoviče, Petra Saka, Veroniky Frantové a Vladimíra

Zatoulkala interpretován v širším kontextu sociálně-ekonomických, kulturních a politických souvislostí s důrazem na vlivy globalizace. Na základě empirických údajů byl volný čas analyzován jako realizace kulturních, intelektuálních, společenských, zájmových a pohybových aktivit v konkrétních životních podmínkách měst a venkova. Jako důležité faktory ovlivňující volný čas se ukázaly: věk, pohlaví, vzdělání, sociální statut a další. Autoři ve svých vystoupeních rovněž zdůrazňovali, že lidé se středním a zejména vyšším vzděláním upřednostňují aktivity posilující kvalitu života a kulturní kapitál. Více preferují klasickou hudbu, návštěvu koncertů, výstavy, navštěvují muzea, chodí do divadla, čtou časopisy, noviny a literaturu, poezii a častěji aktivně sportují. Lidé s nižším vzděláním zase kladou větší nárok na populární hudbu, kulturu, zábavu, navštěvují filmy, dávají přednost televizním programům, častěji čtou bulvární tisk a z literatury upřednostňují bestsellery, navštěvují restaurace a diskotéky, zajímají se o sport a sportovní akce. Také věnují pozornost počítačovým hrám a častěji vyhledávají informace na internetu. Získané empirické údaje tedy umožňují hlubší pohled na strukturu volnočasových aktivit, a to jak intelektuálních, kulturních, společenských, tak zájmových a sportovních. Nejvýraznějším faktorem ovlivňujícím realizace celé struktury aktivit ve volném čase je přitom faktor vzdělání.

Jak už bylo naznačeno, obsahem druhé části programu konference byla problematika volného času jako komponent životního způsobu a hledisko životního stylu. Tato problematika byla obsažena ve vystoupeních Vladimíra Čecháka, Františka Zicha, Jiřího Šafra, Jiřího Nováka a Soni Gullové. Analýza volného času jako komponent životního způsobu koresponduje také s dřívějšími úvahami Blanky Filipcové a Jindřicha Filipce s akcentem na současné aktuální životní podmínky. Největším přínosem těchto referátů byla vyváženost teoretická, metodologická a taktéž empirická.

Ve třetí části konference byla pozornost zaměřena na analýzu cestovního ruchu jako prostoru realizace volnočasových aktivit. Ve druhé polovině 20. století byl tento jev v centru pozornosti spíše ekonomické a statistické vědy, teprve v dalších letech se mu začali věnovat

sociologové, psychologové, ale i odborníci z kulturologie a historie. V předneseném referátu *Cestovní ruch jako fenomén naší společnosti* vystoupila Miroslava Manová s požadavkem interdisciplinárního zkoumání celé problematiky. Monika Palatková se poté věnovala otázkám vývoje a pojetí cestovního ruchu v marketingovém managementu, přičemž z nejrůznějších hledisek objasnila stěžejní vztah rezident–turista. Pozornost věnovala rovněž klíčovým tématům komunikační strategie „Destinace Česká republika 2013–2020“ a perspektivám návštěvníka a rezidenta. Jde především o změny vnímání České republiky jako destinace z hlediska hodnoty pro potencionálního návštěvníka. Rudolf Franěk se ve svém vystoupení zaměřil na pojetí turismu zejména v jeho počátcích v Německu a později ve Spolkové republice Německo a jeho referát byl přínosem z hlediska důležitosti získaných informací a genezi vývoje cestovního ruchu v uvedené destinaci. Dále Franěk mimo jiné zmiňuje názor německého sociologa Erwina K. Scheucha, který pokládá volný čas a turismus za rovnocenné kategorie, jež se však přesto nemusejí shodovat. Toto pojetí má význam pro teorii a reálný život, Scheuch totiž tvrdí, že podstatná část lidí ve volném čase necestuje, tedy volný čas pro ně existuje, ale turistika nikoliv. Je logické, že tento názor vyvolává řadu podnětných diskuzí, například hledání odpovědi na otázku, které faktory nebo momenty mohou ovlivnit měnící se situaci a jakým konkrétním způsobem. Jana Duffková ve svém referátu *Nový domov – chataření a chalupaření* představila tento fenomén jako prostor pro rekreační využívání volného času, v České republice přitom jde o již stoletou tradici. Cenná byla v jejím příspěvku zejména analýza vývojových etap chataření a chalupaření u nás. Po roce 1989 se naskytlá velká možnost svobodného cestování do kterékoliv destinace bez ohledu na kontinent a většina lidí této možnosti využila, tedy skutečně cestovala, pokud jim to dovolily materiální podmínky a finanční prostředky. Chalupaření a chataření se tak v České republice stalo atraktivní opět až na konci devadesátých let. Možnosti rekreačních aktivit v rámci chalupaření mají přitom multifunkční rozměr. Chataření a chalupaření se navíc týká hlediska domácího cestovního

ruchu, neboť lidé se ve dnech pracovního volna a o svátcích přemísťují z místa trvalého bydliště do regionu, ve kterém tráví volný čas. J. Žák pak vystoupil na téma *Veřejné kulturní služby jako prostor pro využití volného času a zdroj cestovního ruchu*. Zabýval se v něm mimo jiné termínem kulturní složky a věnoval se různým interpretacím tohoto pojmu, například veřejná kulturní služba, veřejné prostředky a způsoby poskytování veřejných a kulturních služeb. A konečně Inka Delevová se ve svém vystoupení *Umění a cestovní ruch* zabývala procesem vnímání a prožívání hodnot a jevů spjatých s cestovním ruchem, dále kulturou cílových destinací a poznáváním krajinných útvarů. Mezi jiným z jejího příspěvku vyplývá, že umělecké citění podporuje a obohacuje cestovní ruch, a cestovní ruch naopak spoluprobouzí nejen umělecké citění turistů.

Na závěr můžeme konstatovat, že analýza volného času a cestovního ruchu umožňuje blíže poznávat a specifikovat stav a dynamiku sociální struktury a stratifikace společnosti. Právě tyto oblasti lze zároveň považovat i za kritérium životní úrovně a demokracie. Přínos cestování spočívá v tom, že volný čas a jeho využívání v cestovním ruchu obohacuje člověka poznáním kultur a tradic jiných národů, kumulací vzpomínek, ale i možností praktického využití poznatků. Cestování nás inspiruje rovněž ke studiu literatury o příslušných destinacích. Upravené a rozšířené referáty jednotlivých účastníků odborného rokování „Aktuální problémy volného času a cestovního ruchu“ budou v roce 2013 publikovány v konferenčním sborníku.

Alexander Fazik

Výroční setkání Centra vizuální historie Malach – 28. 1. 2013

V Centru vizuální historie Malach při Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy v Praze jsou zpřístupněny videonahrávky autobiografických rozhovorů s pamětníky pohnutých a tragických událostí minulého století. Již čtvrtým rokem mohou studenti, pedagogové, badatelé i nejširší veřejnost pracovat s desetitisíci záznamů v Archivu vizuální historie USC

Shoah Foundation. U příležitosti dne památky obětí holocaustu a předcházení zločinům proti lidskosti se v pondělí 28. ledna 2013 v refektáři MFF UK na Malostranském náměstí konalo slavnostní setkání ke třetímu výročí existence Centra. Na akci byly shrnuty aktivity v loňském roce a nastíněny možnosti badatelského či vzdělávacího využití Archivu.

Samotné Centrum vizuální historie Malach se veřejnosti otevřelo počátkem roku 2010 a nejvýznamnějším zdrojem, který je zde zpřístupněn, je Archiv vizuální historie Nadace šoa při Univerzitě Jižní Kalifornie (USC Shoah Foundation). Jedná se o unikátní sbírku životních příběhů pamětníků 2. světové války, svědků a přeživších holocaustu. V on-line archivu je shromážděno bezmála 52 000 interview, která byla natočena v letech 1994–2000 v 56 zemích a ve 32 různých jazycích. Rozhovory v průměrné délce 2 hodiny zachycují nejen vzpomínky narátorů na období druhé světové války, ale týkají se do značné míry i období před rokem 1939 a po roce 1945, některé zahrnují i první světovou válku a přelom 19. a 20. století. Nahrávky lze prohledávat na základě jmen osob, místa nebo data narození, podle klíčových slov a dalších kritérií. Pro český jazyk máme od roku 2012 k dispozici také fulltextové vyhledávání libovolných slov a frází, vytvořené na Západočeské univerzitě v Plzni. V létě loňského roku také pracovníci Centra Malach zdigitalizovali videokazety z fondu Muzea romské kultury v Brně, takže badatelé mohou v Centru vedle právě zmíněného Archivu pracovat i se čtyřmi desítkami orálně historických interview s přeživšími romského holocaustu.

Právě u příležitosti třetího výročí existence CVH Malach byl veřejnosti představen další zdroj, konkrétně archiv Hlasy uprchlíků (Refugee Voices). Tuto sbírku 150 narativních interview shromáždila v letech 2003–2007 britská Association of Jewish Refugees (AJR). V rámci tohoto projektu lze ale pracovat též s doslovnými textovými přepisů a podrobným katalogem rozhovorů. Ty jsou vedeny v angličtině a zachycují rovněž životní osudy několika osob československého původu. Orální historička dr. Bea Lewkowicz z AJR, která u příležitosti zpřístupnění archivu na semináři CVH Malach vystoupila, proto na závěr svého příspěvku promítla

ukázku z dokumentárního filmu *Czechoslovak Refugee Voices* (Hlasy československých uprchlíků). Archiv Hlasy uprchlíků je tak od února 2013 dostupný v CVH Malach spolu s archívem USC Shoah Foundation a rozhovory z brněnského Muzea romské kultury.

Pořádající Univerzitu Karlovu a Matematicko-fyzikální fakultu UK na slavnostním setkání a tiskové konferenci zastoupili její čelní představitelé: rektor UK prof. RNDr. Václav Hampl, DrSc., respektive děkan MFF UK prof. RNDr. Jan Kratochvíl, CSc. „Základním impulzem bylo utrpení lidí v továrnách na smrt, do nichž vyústila rasová nenávisť, vypjatý nacionalismus a xenofobie (které, mimochodem, jak jsme bohužel měli možnost zažít v uplynulých dnech, jsou do jisté míry stále aktuálním problémem i v naší české současnosti). Všechny podobné projekty, které byly zahájeny již bezprostředně po skončení druhé světové války, měly a mají sloužit jako memento, abychom nezapomněli na dobu, kdy selhala naše civilizace a kdy se i věda zpronevěřila své úloze sloužit lidem a snažila se legitimizovat scestné teorie, ideologie a konání,“ přiblížil rektor univerzity motivaci ke zpřístupňování podobných archivů. Prof. RNDr. Jan Hajič, Dr., který moderoval první část slavnostního setkání, nato krátce pohovořil rovněž o připravované lokalizaci Archivu vizuální historie USC Shoah Foundation. Do češtiny bude přeloženo nejen uživatelské rozhraní a vyhledávací nástroje, ale také tezaurus s cca 55 000 klíčovými slovy.

Z Univerzity v Jižní Kalifornii, jež Univerzitě Karlově přístup k Archivu vizuální historie poskytuje, přicestoval ředitel pro technologie USC Shoah Foundation dr. Sam Gustman. Ve svém příspěvku odkryl některé technické aspekty správy rozsáhlého audiovizuálního archivu a zpracování nahrávek rozhovorů s pamětníky. Konstatoval přitom, že bezpečné uchování shromážděných orálně historických materiálů a sdílení zkušeností s dalšími organizacemi, které podobné databáze spravují, patří mezi priority USC Shoah Foundation.

V druhé části dopoledního programu přiblížili výsledky své výzkumné činnosti tři badatelé,

kterí s Archivem vizuální historie v CVH Malach dlouhodobě pracují. První z nich, Mgr. Milan Hes, Ph.D., historik a pedagog z Gymnázia Budějovická, se zabýval motivací přeživších hovořit o svých zkušenostech a jejich didaktickými souvislostmi. Doložil, že na základě svědectví v Archivu lze identifikovat dvě skupiny pamětníků: ty, kteří o traumatizujících prožitcích z různých důvodů dlouho nehovořili, a ty, kteří o svých zkušenostech hovořili od samého „počátku“.

Dále vystoupila PhDr. Soňa Hupková, doktorandka z Pedagogické fakulty UK, která poté věnovala svůj příspěvek synagoze v Bytči, a to s důrazem na její zpodobnění ve vyprávění pamětníků. Na základě čtyř vybraných archivních rozhovorů načrtla obraz této významné budovy, včetně jejího kulturního i společenského významu v období mezi světovými válkami a po roce 1939.

Třetí a závěrečný příspěvek pronesla Mgr. Magdaléna Kusá, doktorandka z Ústavu etnologie Slovenské akademie vied. Pozornost účastníků a hostů soustředila na vzájemné vztahy Židů a Romů v období druhé světové války, jak o nich příslušníci těchto menšin hovoří v autobiografických rozhovorech. Středobodem zájmu pak byly takové pasáže interview, které poukazují nejen na vědomí vzájemné rozdílnosti obou etnik, ale též na sdílení podobné historické zkušenosti.

Jak je zřejmé, archivní zdroje přístupné v CVH Malach není třeba chápat výhradně jako historické prameny ve formě osobních výpovědí o konkrétních událostech. Více než 100 000 hodin audiovizuálních záznamů umožňuje zkoumat široké spektrum sociologických, filosofických, antropologických, etických, politologických i psychologických aspektů lidské existence, například způsobů individuálního a kolektivního vztahování k traumatické minulosti, práci paměti, narativního utváření a vyjadřování skupinových identit, mechanismů sociálního vyloučení nebo působení propagandy.

Jakub Mlynář